

О.В. Козьменко

**Страховий ринок України
у контексті сталого розвитку**

Монографія

Суми
ДВНЗ "УАБС НБУ"
2008

УДК 368(477)
ББК 65.271-31(4укр)
К59

Рекомендовано до друку вченою радою
Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, протокол № 7 від 14.04.2008

Рецензенти:

доктор економічних наук,
професор Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
І.В. Сало;

доктор економічних наук,
професор Сумського державного університету
С.М. Ілляшенко;

доктор економічних наук,
професор Севастопольського національного технічного університету
А.П. Вожжов

Козьменко О.В.

К59 Страховий ринок України у контексті сталого розвитку [Текст] :
монографія / О.В. Козьменко. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2008. –
350 с.

ISBN 978-966-8958-36-6

У монографії досліджуються організаційні засади, нормативно-законодавче забезпечення, основні напрямки та інструменти, практичні механізми розвитку страхового ринку України. Особлива увага приділяється дослідженню ризикових видів страхування екологічного спрямування. Страховий ринок розглядається у межах концепції сталого розвитку.

Дослідження рекомендоване для фахівців у галузі фінансів і страхової діяльності, а також для студентів і аспірантів економічних спеціальностей, викладачів і науковців.

УДК 368(477)
ББК 65.271-31(4укр)

© Козьменко О.В., 2008

ISBN 978-966-8958-36-6

© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2008

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ	6
1.1. Визначення, економічна сутність, функції та принципи страхування	6
1.2. Визначення ризику, екологічного та страхового ризиків і управління ризиками	35
1.3. Місце, функції і роль страхового ринку у розвитку економіки України	67
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК СТРАХОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ЕКОЛОГІЧНА СКЛАДОВА.....	90
2.1. Стан, тенденції та проблеми розвитку вітчизняного страхового ринку	90
2.2. Аналіз динаміки розвитку екологічної складової страхового ринку України	141
2.3. Аналіз нормативно-законодавчої бази забезпечення страхування ризиків екологічного характеру	159
РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....	182
3.1. Сталий розвиток суспільства: сутність, принципи та складові	182
3.2. Інструменти реалізації концепції сталого розвитку	198
3.3. Екологічна складова сталого розвитку	221
РОЗДІЛ 4. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СТРАХУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ РИЗИКІВ	256
4.1. Деякі аспекти організації екологічного страхування в Україні.....	256
4.2. Розвиток теорії екологічного страхування за кордоном	266
4.3. Перспективи розвитку страхового ринку у напрямку організації екологічного страхування	278
4.4. Проблеми і досвід страхування ризиків глобальних катастроф на прикладі проблем зміни клімату	291
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	309
ДОДАТКИ.....	322

ВСТУП

Україна зараз знаходиться у фазі свого становлення, яке супроводжується глибокими проблемами – фінансово-економічними, політичними, соціальними, екологічними, психологічними. Цілком зрозуміло, що передумовою соціально-економічного розвитку повинно стати ефективне функціонування фінансового, страхового та інших ринків. Страхування є важливим елементом системи фінансових механізмів захисту суспільства від несприятливих подій і катастрофічних ситуацій.

Зміна адміністративно-командної системи управління на ринкову значно збільшила ступінь уразливості суб'єктів господарювання і фізичних осіб до несприятливих ситуацій різного характеру. Проте страховий ринок все ще знаходиться у стані трансформації, залишається нерозвиненим, попит на страхування здебільшого не реалізується, страховими гарантіями покрита дуже мала частка потенційних ризиків. При цьому слід зауважити, що існуючі програмні документи і концепції розвитку страхування здебільшого полягають у визначенні для страхових компаній напрямів забезпечення кількісного зростання страхових внесків, при ігноруванні забезпечення якості і стійкості цих процесів.

Звісно, для визначення шляхів удосконалення національного страхового ринку необхідно дослідити і виявити стан і рівень нормативно-законодавчого забезпечення, його сучасну структуру, властиві йому диспропорції. На основі проведеного аналізу необхідно розробити науково обґрунтовану концепцію функціонування страхового ринку України на основі підвищення ефективності страхового захисту від ризиків. Дана концепція, на погляд автора монографії, обов'язково повинна бути вбудована в іншу, більш глобальну, планетарну концепцію – концепцію сталого розвитку. Ця концепція передбачає дотримання такого співвідношення між людською і екологічною екосистемами, при якому існування людства буде нескінченно довготривалим, культури матимуть можливість для розвитку, антропогенний вплив не руйнуватиме природу.

Виходячи з того, що розвиток вітчизняного страхового ринку має цілу низку особливостей, які відрізняють його від ринків інших країн і від його стану у попередні роки, у межах страхового ринку формується окрема складова, яка у тій чи іншій мірі може бути віднесена до так званих “екологічних” видів.

Саме вказаній проблематиці присвячена дана монографія, яка складається з чотирьох розділів. Автором досліджуються теоретичні основи розвитку страхування, робиться визначення економічної сутності, функцій та принципів страхування. Проводиться визначення ризику, екологічного та страхового ризиків, викладаються основні завдання управління ризиками. Досліджуються місце, функції і роль страхового ринку у розвитку економіки України. Основна увага приділяється проблемам розвитку вітчизняного страхового ринку, аналізу динаміки розвитку екологічної складової страхового ринку України та нормативно-законодавчої бази забезпечення страхування ризиків екологічного характеру у контексті сталого розвитку суспільства. У роботі також розглядаються сутність, принципи та складові, практичні аспекти і перспективи розвитку страхування екологічних ризиків.

Дослідження рекомендоване для фахівців у галузі фінансів і страхової діяльності, а також для студентів і аспірантів економічних спеціальностей, викладачів і науковців.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ

1.1. Визначення, економічна сутність, функції та принципи страхування

Сьогодні ні в кого не викликає сумніву той факт, що страхування є самостійною, ключовою економічною категорією. Страхування має притаманні лише йому специфічні функції і завдання, бо створення і функціонування різноманітних страхових фондів – це обов’язковий елемент будь-якої економічної системи. Відомо, що страхові фонди є сукупністю фондів фінансових ресурсів, основне призначення яких – покриття втрат, що виникли з непередбачених причин. При цьому страхові фонди створюються за рахунок обов’язкових або добровільних страхових внесків юридичних та фізичних осіб і перебувають в розпорядженні страхових організацій (страхових компаній) різних форм власності. Страхові фонди – це абсолютно об’єктивне явище в економіці кожної держави, а їх існування тісно пов’язане з наявністю різноманітних ризиків у господарській діяльності та суспільному житті.

Наявність страхових фондів фінансових ресурсів дає можливість певною мірою локалізувати втрати економіки, організацій та окремих громадян, пов’язані з фактами стихійного лиха і непередбачених обставин. Крім того, страхові фонди можуть використовуватися також як інвестиційні та кредитні ресурси в економіці, що можливо до настання страхового випадку.

Процедура страхування – це господарська операція, що має на меті можливість відшкодування збитків, які є наслідком яких-небудь непередбачених, випадкових або невідворотних бід. Основним засобом для реалізації цієї мети служать пожертвування (внески) частки своїх доходів у вигляді регулярних внесків до страхових організацій, або розподіл між учасниками відповідних витрат. Слід зазначити, що розподіл без утворення страхового фонду був характерним для страхування в початковий період його розвитку і на сьогодні не застосовується. Такі витрати, не забезпечуючи безпосередньо збільшення цінностей, як це відбувається у процесі виробництва, повинні бути віднесені

до моменту або процесу споживання. Але як би широко не розвивалися всі запобіжні заходи, багато небезпек, що загрожують життю або майну, попередити буває неможливо. Тоді і залишається піклуватися про покриття з такого фонду втрат і збитків, що і складає суть страхування [1].

Ще сто років тому вказувалося на різні види і способи страхування, які обумовлюються, з одного боку, характером збитків і небезпек, а з іншого – організацією самих страхових компаній. Виділялись небезпеки невідворотні і небезпеки більш випадкові, ймовірність яких важко розрахувати.

Наприклад, видатний економіст Е. Філіпповіч вказував, що основними елементами страхування є: ймовірність того, що збиток буде понесений певною мірою; факт, що більшість наражається на цю небезпеку; невідомість, кого саме вона спіткає. Страхування полягає в такому поєднанні осіб або господарських одиниць, що наражаються на однакову небезпеку втратити майно або позбутися життя, при якому втрати, що відбуваються насправді, або збиток господарству внаслідок згубних для життя або майна обставин, розподіляються між тими, хто об'єднався. При цьому передбачається, що збиток є випадковим, тобто без прямої зловмисності з боку потерпілої сторони. Так, наприклад, всі домовласники наражаються на небезпеку пожежі і, отже, втрати свого майна. І дійсно, у певні проміжки часу той або інший домовласник зазнає подібні збитки. Мета страхування полягає в даному випадку в тому, щоб спонукати тих, що підпадає під таку небезпеку, до внесків, які відповідають цінності їх об'єктів страхування і розрахованих так, щоб загальна їх сума могла покрити понесений насправді збиток [2].

Е. Філіпповіч зазначає, що види страхування дуже різноманітні, бо воно прагне охопити всі господарські відносини і всі обставини, що загрожують бідами, наскільки для цього є технічна можливість передбачити збитки від нещасних випадків та їхні причини.

По відношенню до небезпек вказаний автор розрізняє страхування від матеріальних пошкоджень (страхування від вогню та граду, страхування вантажів у дорозі, страхування худоби від падежу), страхування на випадок втрати майна в господарському обігу (іпотечне страхування від втрати капіталу і відсотків на капітал; перестраховування страхових товариств відносно страхових сум, які підлягають сплаті з їхнього боку), страхування на випадок непрацездатності внаслідок хвороби, нещасних випадків, старості. Окремий вид страхування – це різні форми страхування життя (страхування на випадок смерті, страхування прижиттєве).

За роки свого розвитку страхування зазнало суттєвих змін, залишивши свою сутність такою, як вона була спочатку. Наведемо декілька найбільш розповсюджених визначень страхування, які використовуються у законодавчих і нормативних актах, а також у спеціальній науково-практичній літературі.

Страхування – це система заходів щодо створення грошового (страхового) фонду за рахунок внесків його учасників, із коштів якого відшкодовуються збитки, що були спричинені стихійними лихами, нещасними випадками, а також сплачуються інші суми у зв'язку з настанням певних подій [3].

Відповідно до Закону України “Про страхування” страхування – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій) та доходів від розміщення коштів цих фондів [4].

В одному з підручників зі страхування відмічається, що визначення страхування у вказаному законі перевантажене правовими аспектами. Це дійсно так, але слід мати на увазі, що дане визначення терміна – це визначення, яке наводиться саме у правовому акті [5].

Російський фахівець В. В. Шахов вказує, що під страхуванням як економічною категорією, як правило, розуміється система економічних відносин, яка включає створення за рахунок організацій і населення спеціального фонду коштів і використання цього фонду для відшкодування збитку, який нанесено майну стихійними явищами та іншими несприятливими випадковими явищами, а також для надання громадянам (або їх сім'ям) допомоги при настанні різних подій в їх житті (досягнення певного віку, втрати працездатності, смерті тощо) [6].

Страхування як економічна категорія – це система економічних відносин, пов'язана з процесом формування спеціальних цільових фондів грошових коштів особливими суб'єктами підприємницької діяльності – страховиками, та використанням таких фондів у зв'язку із настанням непередбачуваних подій в суспільстві, які можуть спричинити збитки його членам – страхувальникам [7].

У підручнику “Страхова справа” за редакцією Л. І. Рейтмана наводиться наступне визначення: “Страхування виступає як сукупність особливих замкнутих перерозподільних відносин між його учасниками з приводу формування за рахунок грошових внесків цільового страхового фонду, призначеного для відшкодування можливого

надзвичайного та іншого збитку підприємствам і організаціям або для надання грошової допомоги громадянам” [8].

Згідно з [9] страхування є особливим видом економічної діяльності, пов’язаним з перерозподілом ризику нанесення збитку майновим інтересам серед учасників страхування (страхувальників) і здійснюваним спеціалізованими організаціями (страховиками), що забезпечують акумуляцію страхових внесків, утворення страхових резервів і здійснення страхових виплат при нанесенні збитку застрахованим майновим інтересам. При цьому під перерозподілом ризиків розуміється процес, коли потенційний ризик нанесення збитку майновим інтересам кожного страхувальника розподіляється на всіх, і кожен страхувальник стає учасником компенсації фактично завданого збитку [9].

“Страхування – це двосторонні економічні відносини, які полягають у тому, що страхувальник, сплачуючи грошовий внесок, забезпечує собі (чи третій особі) у разі настання події, обумовленої договором або законом, суму виплати з боку страховика, який утримує певний обсяг відповідальності і для її забезпечення поповнює та ефективно розміщує резерви, вживає превентивні заходи, спрямовані на зменшення ризику, а при потребі перестраховує частину своєї відповідальності”, вважає колектив авторів підручника за редакцією С. С. Осадця [5].

Д. А. Навроцький, розглядаючи страхування як економічну категорію, трактує його як особливу форму економічних відносин обмінно-перерозподільчого характеру з приводу формування і використання колективних страхових фондів на засадах солідарної відповідальності з метою управління різними видами ризику [10].

О. А. Гвозденко визначає економічну сутність страхування через формування страховиком страхового фонду за рахунок страхових внесків страхувальників, призначеного для страхових виплат страхувальникам при настанні страхових випадків, зазначених у договорі [11].

Ю. В. Євченко визначає страхування як сукупність фінансово-економічних відносин, завдяки яким перерозподіляється частина національного доходу та сукупного суспільного продукту шляхом особливого методу утворення страхового фонду грошових ресурсів – сплатою грошового внеску страхувальник забезпечує собі чи третій особі в разі настання події, обумовленої договором або законом, суму виплати відшкодування страховиком, який забезпечує утворення, поповнення страхових резервів та у разі необхідності частину ризику перестраховує [12].

Відповідно до роботи російських науковців страхування як економічна категорія являє собою систему економічних відносин, яка

включає сукупність форм і методів формування цільових фондів грошових коштів і їх використання на відшкодування збитку при різних непередбачених несприятливих явищах, а також на надання допомоги громадянам при настанні певних подій в їх житті [13].

О. В. Хавтур визначає основні ознаки страхування як економічної категорії в умовах ринкових перетворень (наявність страхового інтересу; інверсія страхового циклу; формування та використання спеціального фонду грошових коштів – страхових резервів; наявність спеціалізованих установ, які забезпечують страховий захист). Теоретичне обґрунтування існуючих точок зору щодо розуміння соціально-економічної сутності страхування та його специфічних ознак дало йому підставу зробити висновок, що в період ринкової трансформації страхування найбільш доцільно розглядати як вид господарської діяльності спеціалізованих установ, пов'язаної із формуванням грошових фондів за рахунок сплати страхових внесків (премій, платежів) юридичними і фізичними особами з метою покриття їх майбутньої потреби у захисті інтересів у разі настання страхових випадків та з поповненням цих фондів у процесі ефективного розміщення тимчасово вільних коштів на фінансовому ринку [14].

Як показує проведений аналіз, ми маємо досить широкий спектр правових і наукових думок стосовно визначення страхування, але, на наш погляд, в останні роки найбільш ґрунтовне дослідження стосовно визначення категорії “страхування” було проведене у рамках дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук В. М. Фурманом [15], який вважає страхування складним економіко-правовим і соціальним явищем.

Автор групує усі наявні визначення досліджуваної категорії наступним чином:

- вид діяльності;
- галузь економіки;
- економічна категорія (сукупність відносин: суспільно-виробничих, економічних, майнових, грошових, соціальних, перерозподільних);
- форма розподілу ризиків і фінансовий спосіб контролю за ними;
- спосіб відшкодування збитків, цінностей чи дії випадку від безповоротного споживання частини майна;
- процеси формування (система заходів, методи створення) цільових грошових фондів і використання ресурсів;
- стратегічний чинник розвитку фінансово-господарських відносин;
- необхідний елемент соціально-економічної системи суспільства;
- найважливіший стабілізатор процесу суспільного відтворення;
- форма забезпечення господарського життя;

- форма фінансового посередництва;
- вид бізнесу;
- господарська установа;
- вид фінансових послуг;
- певна операція;
- господарське явище;
- інструмент економічної політики [15].

На думку В. М. Фурмана, страхові відносини органічно вписуються в публічні (державні), корпоративні й міжнародні фінанси, кредитну систему, вторинний фінансовий ринок, зберігаючи і розвиваючи притаманну їм змістову й організаційну специфіку. Всю сукупність страхових відносин можна поділити на три групи: а) відносини, пов'язані з проявом специфічних страхових інтересів учасників страхування, визначенням його найзагальніших умов; б) відносини, пов'язані з формуванням страхового фонду; в) відносини, пов'язані з витрачанням коштів страхового фонду [15].

В. М. Фурман дає наступне визначення страхування:

- це інституційна форма економічних відносин із перерозподілу національного доходу, акумулювання, примноження й витрачання коштів страхового фонду, що будуються з урахуванням солідарності у розподілі й перерозподілі ризику, відплатності у забезпеченні необхідного захисту життя, здоров'я, працездатності населення, майнових інтересів фізичних і юридичних осіб та їхньої відповідальності перед третіми особами у разі завдання останнім шкоди;
- платна система фінансової компенсації фізичним та юридичним особам у ситуаціях, пов'язаних з економічними збитками, породжуваними об'єктивними чинниками, що будується з урахуванням як ймовірності несприятливої події, так і її можливих наслідків, а також згідно зі встановленими кваліфікованими умовами;
- дієвий інструмент реалізації соціальної політики держави, основа системи соціального захисту населення;
- специфічна галузь як національної економіки, так і світового господарства [15].

На наш погляд, вищенаведені визначення практично повністю характеризують страхування. Але є ще один аспект, котрий з часом виходить на передній план суспільних відносин і розвитку людства і обов'язково повинен враховуватись при визначенні страхування.

Виходячи з результатів даного дослідження, ми пропонуємо додати до узагальнюючого визначення страхування як економіко-правового і соціального явища (в редакції В. М. Фурмана) ще одну

складову, яка б відображала якщо не центральне, то одне з визначальних місць страхування у забезпеченні сталого розвитку людства.

Страхування – це один з інструментів забезпечення переходу людства до концепції сталого розвитку на основі створення системи інтеграції економіки з навколишнім природним середовищем, дія якого реалізується через проведення відповідної державної еколого-страхової політики та перетворення екологічних нормативів у ринкові можливості страховиків і страхувальників.

Необхідність і доцільність введення в обіг такого визначення страхування буде пояснена нами у наступних підрозділах даного дослідження.

Далі у короткій формі, з урахуванням наявних досліджень [5, 6, 8, 9, 16-28], представимо можливі класифікації страхування, наведемо основні терміни і поняття теорії страхування, а також зазначимо принципи і механізм страхування.

В основі класифікації страхування лежать відмінності в страховиках і сферах їх діяльності, об'єктах страхування, категоріях страхувальників, обсязі страхової відповідальності і формі проведення страхування.

В. М. Фурман виявив цілий ряд класифікаційних ознак, зокрема: галузь, організація, первинність, періодичність, спрямованість, страхове забезпечення, об'єкти страхування, статус страховика, форма проведення, обов'язковість, відкритість, техніка обґрунтування страхових тарифів, формування страхових резервів і управління ними, групи страхувальників, види страхових виплат, визначення страхових сум, статті балансу, коло страхувальників, тривалість, вартість інтересу, характер страхових ризиків, характер внесків, характер виплат, кратність, традиційність, реальність [15].

У підручнику зі страхування [5] вказується на існування класифікацій страхування за ознаками (історичними, економічними, юридичними), які розглядаються як поділ на сфери діяльності, галузі, підгалузі, види, класи, групи. Цей поділ залежить від цілей використання результатів класифікації.

Коли мова йде про історичні ознаки, то виділяють різні етапи розвитку страхування, але у межах даного дослідження ми не будемо на них зупинятися.

Що стосується класифікації за економічними ознаками, то найбільш поширеною серед існуючих є така, що передбачає наступні підходи:

- наявність інвестиційної складової: 1) страхування із задоволенням потреби страхувальника у страховому захисті і забезпеченням їхніх

інвестиційних інтересів, тобто нагромадженням і капіталізацією страхових внесків (договори страхування життя); 2) страхування з задоволенням виключно потреб у страховому захисті (договори загального страхування);

- об'єкт страхування, на який спрямовується страховий захист: 1) особисте страхування (життя, здоров'я, працездатність); 2) майнове страхування (майно різних видів, рухомі і матеріальні цінності, грошові кошти, доходи); 3) страхування відповідальності (відповідальність за шкоду, заподіяну страхувальником життю, здоров'ю, майну третьої особи).

Класифікація за юридичними ознаками може здійснюватися таким чином:

- виокремлення певних класів страхування згідно з міжнародними нормами;
- виокремлення видів страхування згідно з вимогами внутрішнього законодавства;
- поділ страхування залежно від форми організації (юридичного статусу) страховика;
- поділ страхування залежно від форми його проведення.

Коли в основі розподілу страхування лежать принципи відмінності в об'єктах страхування, то доволі поширеним є виділення галузей і підгалузей страхування.

Як уже було вказано вище, виділяють три галузі: особисте страхування, майнове страхування, страхування відповідальності.

Особисте страхування є формою захисту від ризиків, що загрожують життю, здоров'ю та працездатності людини і поєднує ризикову та накопичувальну (заощаджувальну) функції страхування, тобто належить до ризикової галузі (якщо мова йде, наприклад, про страхування від нещасних випадків, від захворювання) або до накопичувального страхування (якщо мова йде про страхування життя, додаткову пенсію). При цьому тимчасово вільні кошти акумулюються у страховому фонді та є джерелом інвестицій.

Об'єктом особистого страхування є майнові інтереси, пов'язані з життям, здоров'ям, працездатністю, додатковою пенсією страхувальника або застрахованої особи.

Предметом особистого страхування є наступні ризики: смерть, хвороба, каліцтво, травма, тривалість життя.

До специфічних рис особистого страхування належать наступні:

- страхувальник чи застрахований повинен бути конкретною особою (об'єкт страхування);
- воно здійснюється на випадок настання певних страхових випадків;

- об'єкт страхування (особа) не має вартісної оцінки;
- страхова сума визначається не вартісною оцінкою (оскільки її неможливо визначити) об'єкта страхування, а залежить від матеріального стану страхувальника;
- суб'єктами страхових відносин можуть бути дві або більше особи (страховик, страхувальник, застрахований, вигодонабувач);
- деякі підвиди особистого страхування можуть бути виділені як особливо довготривалі (страхування пенсії, страхування життя).

Традиційно класифікація особистого страхування здійснюється за різними ознаками:

- *за обсягом ризику*: на випадок дожиття, смерті, інвалідності, непрацездатності, недієздатності, непередбачуваних медичних витрат;
- *за кількістю осіб, вказаних в договорі страхування*: індивідуальне, колективне;
- *за тривалістю страхового забезпечення*: короткострокове (до одного року), середньострокове (від одного до п'яти років), довгострокове (від п'яти років);
- *за формою виплати страхового забезпечення*: одноразова виплата страхової суми, виплата страхової суми у вигляді ренти;
- *за формою оплати страхових премій*: одноразова оплата страхової премії, щорічна оплата страхової премії, щомісячна оплата страхової премії;
- *за формою здійснення*: обов'язкове, добровільне;
- *за видом особистого страхування*: страхування від нещасних випадків та хвороб, медичне страхування, страхування життя, додаткове пенсійне страхування, соціальне.

Кожний вид страхування має свій поділ на підвиди, умови та правила здійснення страхування, порядок розрахунку страхових тарифів та виплати страхових сум. Наприклад, страхування життя включає страхування життя дітей, страхування на випадок смерті, страхування рент, змішане страхування життя.

На особливу увагу заслуговує змішане страхування життя, при якому в одному договорі страхування комбінується страхування на випадок життя та на випадок смерті. Страхувальникам за меншу плату пропонується укласти договір про покриття ризику та забезпечити заощадження за допомогою одного полісу, виключаючи додаткові витрати на оформлення договорів та аналіз об'єкта страхування. Воно буває таких видів: страхування з підвищеним захистом, страхування на фіксований термін, зростаюче страхування, страхування до шлюбу, страхування до повноліття. При такому страхуванні страхувальник

може вибрати більше відшкодування ризику, ніж заощаджень, чи навпаки – більше заощаджень, ніж відшкодування ризику.

Майнове страхування є формою захисту від ризиків, які не носять навмисного характеру та загрожують майну чи групі речей від втрати (знищення) чи пошкодження, а також підприємницьких ризиків.

Об'єктом майнового страхування є майнові інтереси, пов'язані з володінням, користуванням, розпорядженням майна. Предметом майнового страхування є ризик втрати (знищення), нестачі або пошкодження певного майна та ризик збитків у підприємницькій діяльності.

До специфічних ознак майнового страхування належать наступні:

- об'єкт страхування має вартісну оцінку;
- страхуванню підлягає конкретна власність;
- страхова сума не може перевищувати дійсної (залишкової) вартості майна на момент укладання договору страхування;
- наявність факту пошкодження, крадіжки, знищення не є достатньою умовою для виплати відшкодування, необхідною умовою є наявність збитку;
- страхове відшкодування не може бути джерелом необґрунтованого збагачення страхувальника;
- договір майнового страхування не укладається на тривалий час;
- суб'єктів страхових відносин може бути три (страховик, страхувальник, вигодонабувач).

Класифікація майнового страхування здійснюється за наступними ознаками:

- *за формою здійснення*: добровільне, обов'язкове;
- *за видами суб'єктів страхових відносин*: юридичні особи; фізичні особи; фізичні особи, що займаються підприємницькою діяльністю;
- *за галуззю економіки*: промисловість, транспорт, сільське господарство тощо;
- *за видом майна*: транспорт (наземний, повітряний, морський), вантаж та багаж, кредити, інвестиції, фінансові ризики, судові витрати, видані та прийняті гарантії, основні засоби, оборотні активи, незавершене виробництво, врожай сільськогосподарських культур, сільськогосподарські тварини, домашні птахи, будівлі, предмети домашнього майна, домашні тварини;
- *за видами укладених договорів*: основний, додатковий;
- *за видами страхових подій*: від вогню, від стихійних лих, від нещасного випадку, від інфекційного захворювання тварин, від аварії, від вибуху.

Страхове відшкодування у майновому страхуванні виплачується залежно від розміру страхового збитку та системи (методу) страхування. Збитком при страхуванні майна вважається:

- у разі знищення чи крадіжки – його дійсна вартість з урахуванням зносу на момент настання страхового випадку або дійсна вартість виходячи із ринкових цін;
- у разі пошкодження – різниця між заявленою (вказаною, визначеною) дійсною вартістю і вартістю цього майна з урахування знецінення в результаті страхового випадку.

Страховання відповідальності у нашій країні являє собою самостійну галузь страхування, хоча у світовій практиці його часто відносять до особливого виду майнового страхування. Воно є формою захисту від ризиків, що загрожують третій особі (її здоров'ю чи майну) та поєднує в собі риси як майнового страхування, коли шкода завдається майну, так і особистого страхування, коли шкода завдана життю, здоров'ю громадян.

Об'єктом страхування відповідальності виступає відповідальність перед третіми особами, та майнові інтереси, пов'язані з відшкодуванням страхувальником заподіяної їм шкоди особі або її майну та шкоди, заподіяної юридичній особі.

Під майновим інтересом розуміється збиток, який поніс би страхувальник, якби його відповідальність не була застрахована.

Предметом страхування відповідальності є ризики особистого страхування (життя, здоров'я, працездатність) та ризики майнового страхування (знищення, нестачі, пошкодження).

До специфічних ознак страхування відповідальності відносять наступні:

- суб'єктами страхових відносин є три сторони (страховик, страхувальник, третя сторона – застрахований, кому буде виплачуватись страхове відшкодування – наперед не визначений);
- не визначена вартість об'єкта страхування;
- страхування забезпечує відшкодування збитку третій особі і одночасно охороняє майнові інтереси самого страхувальника;
- страхова сума встановлюється в договорі як ліміт (межа) відповідальності страхувальника, яка може виникнути при заподіянні страхувальником шкоди, на весь термін дії договору страхування чи на один страховий випадок, а для обов'язкової форми – встановлюється уповноваженим органом.

При страхуванні відповідальності страховики вимушені створювати великі грошові резерви, відраховуючи їх у фонд майбутніх виплат.

Страховання відповідальності класифікується наступним чином:

- *за формою здійснення*: добровільне, обов'язкове;
- *за видами застрахованого суб'єкта страхових відносин*: страхування юридичних осіб, страхування фізичних осіб;
- *за об'єктом страхування*: страхування заборгованості, страхування на випадок відшкодування шкоди;
- *за видами договорів*: звичайне страхування, додаткове страхування.

Існують і інші класифікації страхування. У словнику страхових термінів [17] при розгляді класифікації страхування зазначено наступне: "...страхування поділяється на дві галузі – майнове і особисте страхування. Можливе виділення і третьої галузі – страхування відповідальності, об'єктами якої є як матеріальні, так і нематеріальні цінності”.

Слід відмітити, що досить часто застосовується і поділ на чотири галузі страхування: майнове страхування, страхування рівня життя громадян, страхування відповідальності, страхування підприємницьких ризиків. Тут особисте страхування ототожнюється зі страхуванням рівня життя громадян, а практично всі різновиди страхування підприємницьких ризиків (або їх більшість) відносять до майнового страхування.

Тоді у майновому страхуванні як об'єкти виступають матеріальні цінності; при страхуванні рівня життя громадян – їх життя, здоров'я і працездатність; при страхуванні відповідальності – обов'язок виконувати ті або інші договірні зобов'язання (умови щодо поставок продукції, погашення заборгованості кредиторам) або відшкодувати матеріальний та інший збиток, якщо він був нанесений третім особам; при страхуванні підприємницьких ризиків – потенційно можливі втрати доходів страхувальника (збиток від простою устаткування; упущена вигода по операціях, що не відбудуться; ризик впровадження нової техніки та ін.).

Майнове страхування поділяється на підгалузі залежно від виду власності на страховані матеріальні цінності. Страхування рівня життя поділяється на соціальне страхування різних груп людей і особисте страхування громадян. Коли мова йде про підгалузі страхування відповідальності, то такими є страхування заборгованості і страхування на випадок відшкодування шкоди (страхування цивільної відповідальності). У страхуванні підприємницьких ризиків виділяють підгалузь страхування ризику прямих втрат доходів і підгалузь страхування непрямих втрат доходів.

Під видом страхування, як правило, розуміється страхування конкретних однорідних об'єктів у певному обсязі страхової відповідальності за відповідними тарифними ставками.

Конкретними видами майнового страхування є страхування будівель, тварин, домашнього майна, засобів транспорту, морське страхування, страхування вантажів тощо.

Як уже зазначалося, підгалузлями страхування життя громадян є соціальне і особисте страхування. Як правило, до соціального страхування відносять страхування пенсій за віком, страхування з нагоди втрати годувальника, страхування допомоги та ін. До особистого страхування, як правило, відносять змішане страхування життя, страхування на випадок смерті і втрати працездатності, страхування додаткових пенсій, страхування дітей, страхування від нещасних випадків та ін. До страхування відповідальності відносять страхування непогашення кредиту або іншої заборгованості, страхування цивільної відповідальності власників джерел підвищеної небезпеки (наприклад, транспортних засобів), страхування цивільної відповідальності на випадок нанесення шкоди в процесі господарської діяльності та ін. Страхування підприємницьких ризиків – це страхування ризику інвестування грошових коштів в той або інший проект, ризик перевезення цінного вантажу та ін.

На відміну від майнового страхування (страхуванню підлягає конкретна власність фізичних осіб або власність юридичних осіб) і особистого страхування (страхування проводиться на випадок настання певних подій, пов'язаних з життям і працездатністю застрахованих), метою страхування відповідальності є страховий захист економічних інтересів можливих винуватців шкоди. Страхування відповідальності передбачає можливість завдання шкоди здоров'ю і майну третіх осіб, яким за законом або за рішенням суду здійснюються відповідні виплати, які компенсують заподіяну шкоду. Треті особи не визначені наперед. Страхова сума також наперед не встановлюється.

Якщо розглядати організаційні форми страхування, то тут традиційно виділяють державне, акціонерне, взаємне (кооперативне) страхування.

Державне страхування – форма страхування, при якій страховиком виступає державна організація.

Акціонерне страхування – організаційна форма страхової діяльності, при якій страховиками виступають акціонерні товариства, що формують свій статутний капітал за допомогою акцій (облігацій).

Взаємне страхування – форма страхового захисту, при якій кожен страхувальник одночасно є членом страхового товариства, тобто це є об'єднання страхувальників в цілях забезпечення взаємодопомоги.

Виділяють також таку форму співпраці страхових організацій як сумісне страхування (співстрахування) на пайових засадах крупних

об'єктів або небезпечних ризиків. Ця співпраця здійснюється у формі пулів, страхових союзів, клубів.

У вітчизняному законодавстві поняття “організаційна форма страхування” не застосовується взагалі, але використовується поняття “форма страхування” (стаття 5 Закону України “Про страхування”). Відповідно до вказаної статті страхування поділяється на дві форми: обов'язкове і добровільне.

Державне обов'язкове страхування є такою формою страхування, при якій страхові відносини виникають відповідно до чинного законодавства і не вимагають укладення попереднього договору (угоди) між страховиком і страхувальником. При цьому законодавством передбачається перелік належних обов'язковому страхуванню об'єктів, обсяг страхової відповідальності, рівень або норми страхового забезпечення, порядок встановлення тарифних ставок або середні розміри цих ставок з наданням права їх диференціації на місцях, періодичність внесення страхових платежів, основні права і обов'язки страховика і страхувальників. Обов'язкове страхування автоматично розповсюджується на всі вказані в законі об'єкти. У тих випадках, коли страхувальник не сплачує страхові внески за обов'язковим страхуванням, вони стягуються в судовому порядку.

Добровільне страхування здійснюється тільки на основі договору, що добровільно укладається між страховою організацією і страхувальником. Закон визначає належні добровільному страхуванню об'єкти і найбільш загальні умови страхування. Правила добровільного страхування розробляються страховими організаціями самостійно, а страхування здійснюється на підставі ліцензій.

Принцип добровільності у добровільному страхуванні зовсім не означає вільного його трактування з боку страховика. Страховик не має права відмовитися від страхування об'єкта, якщо волевиявлення страхувальника не суперечить умовам страхування. Договір страхування повинен оформлюватися на першу вимогу страхувальника. Добровільне страхування завжди обмежене певним періодом (терміном) страхування і діє тільки при сплаті страхових внесків. Страхове забезпечення залежить від бажання страхувальника.

Проаналізувавши класифікаційні схеми, які використовуються у сучасній теорії та практиці страхування, робимо висновок, що чіткої і однозначної процедури (усталеної методичної упорядкованості) не існує, але це вносить певну неузгодженість у теоретичні конструкції різних авторів, а також у практичну діяльність страхових компаній. Слід зауважити, що на практиці суб'єкти страхових відносин користуються законодавчими і нормативними актами, які, на жаль, не завжди узгоджені між собою.

Класифікація страхування за об'єктами з виокремленням галузей, підгалузей і видів страхування є класичною. На рис. 1.1 представлена така класифікація, наведена у одному з підручників зі страхування [5].

У Другій Директиві Ради Європейських Співтовариств 88/357/ЄЕС йде розподіл страхування на групи класів, які визначаються таким чином:

- нещасні випадки та хвороби (1 і 2);
- збитки від пожеж та інші збитки для майна (8 і 9);
- авіаційне, морське та транспортне страхування (3, 4, 5, 6, 7, 11 і 12);
- загальна відповідальність (13);
- кредит та поручительство (14 та 15);
- інші класи (16, 17 і 18) [29].

Має сенс, на нашу думку, (незважаючи на об'єднання в межах однієї схеми двох класифікаційних ознак – економічної (за об'єктами страхування) і юридичної (за видами у вітчизняному законодавстві)) і класифікація, представлена на рис. 1.2 [30].

Якщо проаналізувати переліки видів добровільного і обов'язкового страхування, які наводяться у Законі України “Про страхування”, то можна встановити, що під видом страхування тут розуміється не тільки страхування конкретних однорідних об'єктів. В основу розподілу на види страхування у вказаному законі покладено не тільки об'єкт страхування, а й ризик. Є у даних переліках і види страхування, в основу виокремлення яких покладено дві класифікаційні ознаки. Прикладом цього може бути обов'язкове “страхування відповідальності щодо ризиків, пов'язаних з підготовкою до запуску космічної техніки на космодромі, запуском та експлуатацією її у космічному просторі” (п. 25 статті 7), де мова йде і про ризики, і про відповідальність, або “страхування об'єктів космічної діяльності.. щодо ризиків, пов'язаних з...” (п. 24 статті 7).

Взагалі у Законі України “Про страхування” поділ на галузі та підгалузі явно не використовується, проте страхування за об'єктами існує. Здійснимо відповідну класифікацію та представимо її у структурованому вигляді (рис. 1.3 та 1.4), включивши у класифікацію і такий об'єкт, як підприємницькі ризики. При цьому зауважимо, що це наша власна позиція.

Слід зазначити, що з простого тлумачення самого Закону України “Про страхування”, без вивчення підзаконних і нормативних актів, не завжди можна однозначно і чітко встановити, до якого саме виду страхування (майнового, рівня життя, відповідальності або підприємницьких ризиків) слід віднести деякі з задекларованих видів страхування.

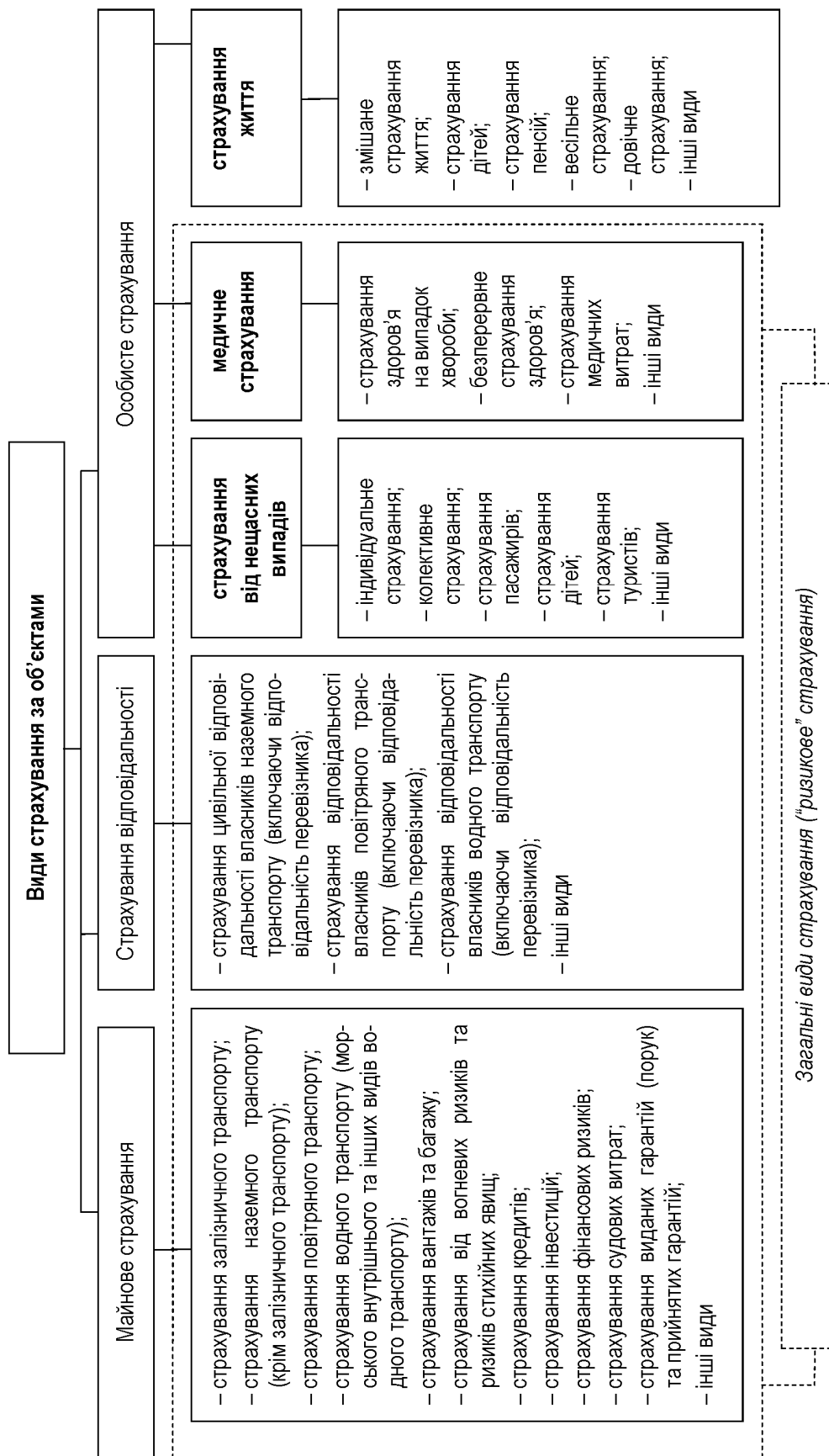

Рис. 1.1. Класифікація страхування за об'єктами

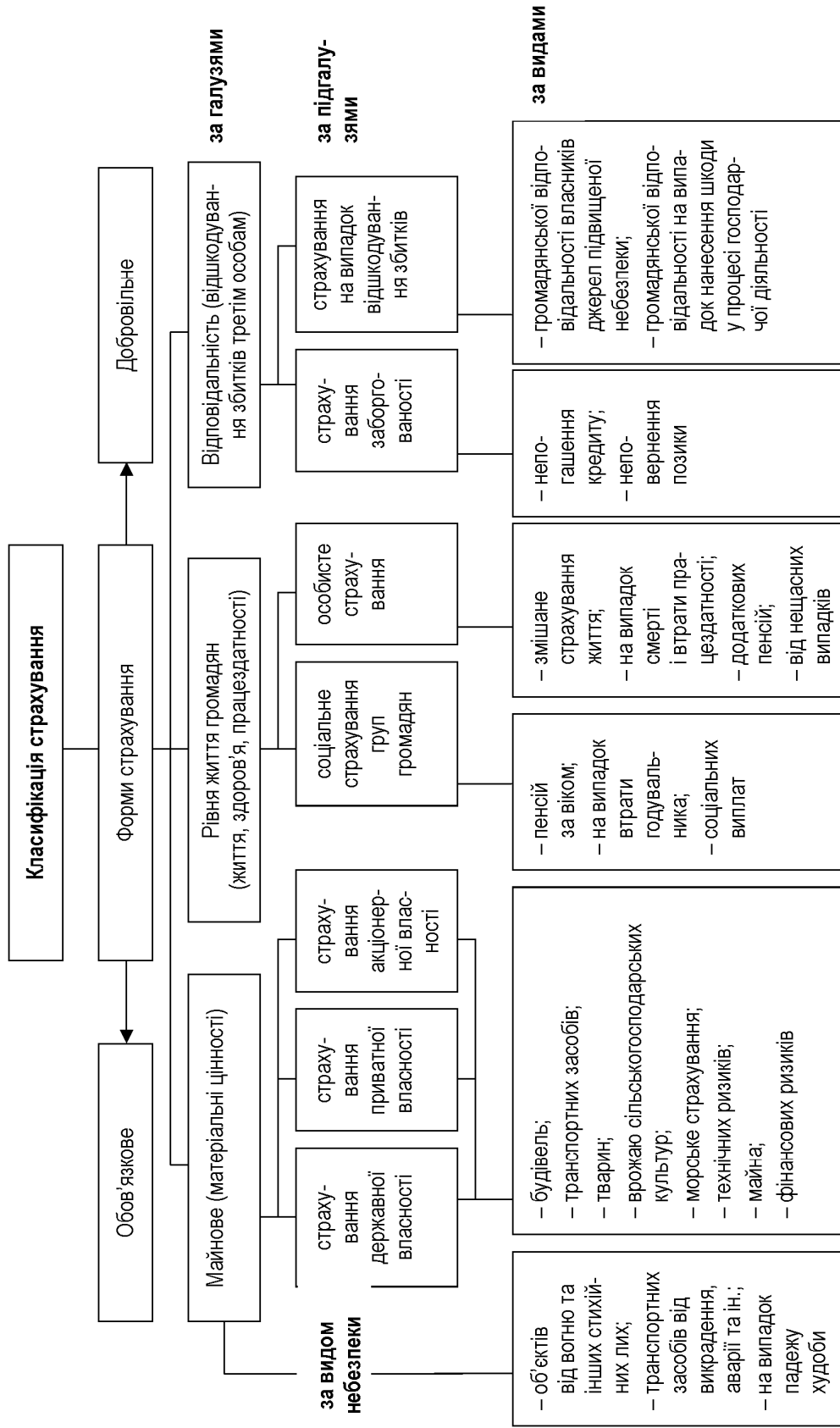

Рис. 1.2. Класифікація страхування за об'єктами і видами небезпеки

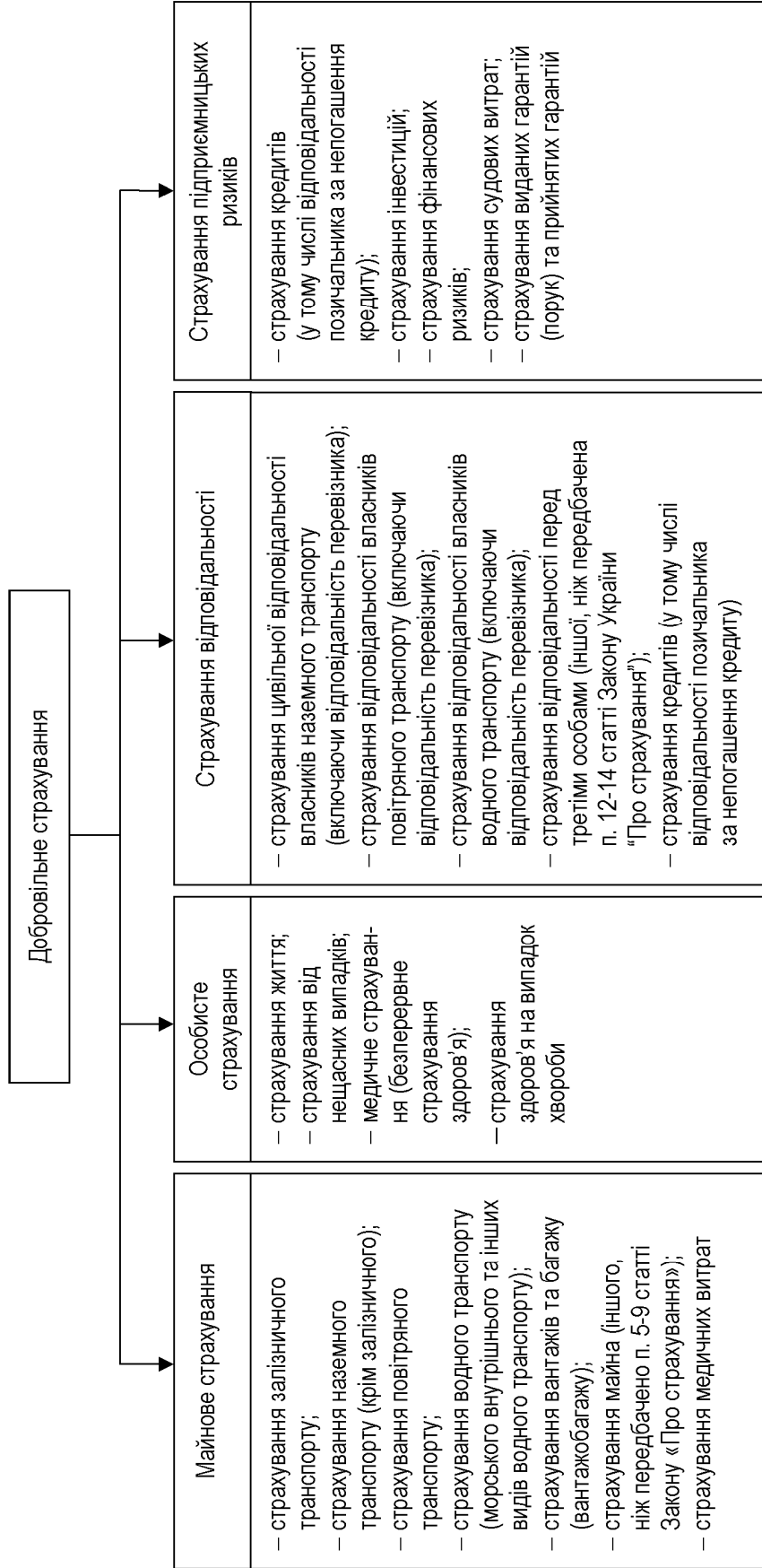

Рис. 1.3. Класифікація добровільного страхування за галузями і видами (на основі Закону України «Про страхування»)

Обов'язкове страхування			
Майнове страхування	Особисте страхування	Страхування відповідальності	Страхування підприємницьких ризиків
<ul style="list-style-type: none"> – авіаційне страхування цивільної авіації; – засобів водного транспорту; – врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень; – майнових ризиків за угодою про розподіл продукції – майнових ризиків при промисловій розробці родовищ нафти і газу; – об'єктів космічної діяльності; – тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків; – ліній електропередач та перетворюючого обладнання передавачів електроенергії від пошкодження внаслідок впливу стихійних лих або техногенних катастроф та від протиправних дій третіх осіб; – предмета іпотеки від ризиків випадкового знищення, випадкового пошкодження або псування; – будівельно-монтажних робіт забудовником; – майна, переданого у концесію 	<ul style="list-style-type: none"> – медичне; – медичних і фармацевтичних працівників на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини; – працівників відомчої та сільської пожежної охорони; – спортсменів вищих категорій; – життя і здоров'я спеціалістів ветеринарної медицини; – від нещасних випадків на транспорті; – працівників, які беруть участь у наданні психіатричної допомоги; – фінансової відповідальності, життя і здоров'я тимчасового адміністратора та ліквідатора фінансової установи; – медичних та інших працівників на випадок захворювання на інфекційні хвороби 	<ul style="list-style-type: none"> – морського перевізника щодо відшкодування збитків, завданих пасажиром, багажу, пошти, вантажу та третім особам; – власників наземних транспортних засобів; – оператора ядерної установки за ядерну шкodu; – суб'єктів господарювання за шкodu, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпечки, господарська діяльність на яких може призвести до аварій екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру; – інвестора за угодою про розподіл продукції; – експортера та особи, яка відповідає за утилізацію небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров'ю людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транспортування перевезення та утилізації небезпечних відходів; – суб'єктів космічної діяльності; – щодо ризиків, пов'язаних з підготовкою до запуску космічної техніки на космодромі, запуском та експлуатацією її у космічному просторі; – суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при перевезенні небезпечних вантажів; – професійної відповідальності осіб, діяльність яких може заподіяти шкodu третім особам; – інше 	<ul style="list-style-type: none"> – страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при перевезенні небезпечних вантажів; – страхування відповідальності морського судновласника; – страхування відповідальності виробників (початальників) продукції тваринного походження, ветеринарних препаратів за шкodu, заподіяну третім особам; – страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкodu, яку може бути заподіяно довкіплю або здоров'ю людей; – інше

Рис. 1.4. Класифікація обов'язкового страхування за галузями і видами (на основі Закону України "Про страхування")

Так, наприклад, серед видів добровільного страхування зазначається страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ (п. 10 статті 6). Про те, що це навряд чи однозначно віднести до страхування майна, свідчить п. 11 з переліку вказаної статті, у якому зазначається “страхування майна (іншого, ніж передбачено п. 5-9 цієї статті)”. Але ж це може бути страхування майна від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ і тоді це підвид майнових видів страхування, зазначених у п. 5-9, 11. Це також може бути і підвидом одного з видів страхування рівня життя громадян, вказаних у п. 1-4.

Стосовно п. 19 ст. 6, у якому видом добровільного страхування визначається страхування судових витрат, або п. 21 – страхування медичних витрат, зазначимо, що вважається, що це майнове страхування, але для того, щоб остаточно з цим визначитися, потрібно вивчати умови страхування, зазначені у договорі страхування.

Не дає чіткої картини про структурування страхування і Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД) [31]. КВЕД є складовою системи національних класифікаторів. Її розроблено на виконання Постанови Кабінету Міністрів України від 04.05.93 № 326 “Про Концепцію побудови національної статистики України та Державну програму переходу на міжнародну систему обліку і статистики”. Розроблення КВЕД здійснено на базі міжнародної статистичної класифікації видів діяльності Європейського Союзу. За методологічними засадами, принципами побудови та призначенням КВЕД є статистична класифікація, створена як інструментарій для систематизації та групування економічної та соціальної інформації у стандартний формат, який дає змогу обробляти та аналізувати значні обсяги інформації. Ведення КВЕД здійснюється Держкомстатом України та Науково-технічним комплексом статистичних досліджень Держкомстату України.

Відповідно до КВЕД уся фінансова діяльність об’єднана в одну секцію (секція J). У межах даної секції виділяються:

- грошове і фінансове посередництво;
- страхування;
- допоміжні послуги у сфері фінансового посередництва та страхування.

Наведемо витяг з КВЕД тієї частки, яка стосується саме страхування (табл. 1.1).

Витяг з Класифікації видів економічної діяльності

Код КВЕД		Назва	Код ISIC
Розділ/ Група/клас	Підклас		
66		Страховання	66
66.0		Страховання Ця група включає довгострокове та короткострокове покриття страхових ризиків з елементом заощаджень або без нього	660
66.01	66.01.0	Страховання життя та накопичення Цей підклас включає: страхування та перестраховання життя	6601
66.02	66.02.0	Недержавне пенсійне забезпечення Цей підклас включає: забезпечення виплат у зв'язку з виходом на пенсію Цей підклас не включає: - управління програмами, що фінансуються, головним чином, за рахунок державних джерел та не передбачають власних внесків (див. 75.12); - управління обов'язковим соціальним страхуванням (див. 75.30)	6602
66.03	66.03.0	Інші послуги у сфері страхування Цей підклас включає: страхування та перестраховання, яке не належить до страхування життя: страхування від нещасних випадків та пожеж, страхування від хвороб, страхування майна, автомобільне, морське, авіаційне страхування та страхування транспортних засобів, страхування на випадок фінансових збитків та страхування відповідальності	6603

Як бачимо, класифікація, наведена у КВЕД, а саме поділ на галузі та види, відповідає схемі, яка прийнята у теорії страхування, тільки частково.

Вважається, що за економічними ознаками страхування поділяється за об'єктами, родом небезпеки (видами ризиків), статусом страхувальника, статусом страховика [32].

Результати проведеного нами аналізу свідчать, що знайти повну і чітку класифікацію страхування у якомусь одному законодавчому або нормативному акті неможливо. Даний висновок стане ще більш зрозумілим при дослідженні такого різновиду страхування, як екологічне страхування. При виникненні потреби у застосуванні тієї або іншої класифікації слід уважно оцінити її повноту і відповідність кожної складової тим ознакам, які було покладено в основу даної класифікації.

До того ж, сам вибір класифікації повинен здійснюватися виходячи з цілей її використання.

Повернемося до розгляду основних понять, які вживаються у сфері страхування.

Як відомо, страхування передбачає участь у ньому як мінімум двох сторін: по-перше – *страховиків*, тобто спеціалізованих організацій (компаній), що здійснюють страхування, відають створенням і використанню страхових фондів; по-друге – *страхувальників*, тобто юридичних і фізичних осіб, що вносять до цих фондів платежі і вступають у конкретні страхові відносини із страховиком.

Учасниками страхових відносин можуть також виступати *треті особи*, тобто застраховані, всі ті, кому заподіюється шкода (збиток) діями страхувальника. При цьому *застрахований* – це фізична особа, життя, здоров'я і працездатність якої є об'єктом страхового захисту в особистому страхуванні і яка може одночасно виступати і в ролі страхувальника у випадку, якщо вона самостійно виплачує страхові внески за умовами договору страхування.

Відповідно до Закону України “Про страхування” *страховиками* визнаються фінансові установи, які створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств з додатковою відповідальністю згідно з Законом України “Про господарські товариства” з урахуванням особливостей, передбачених цим Законом, а також одержали у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності (ст. 2 Закону України “Про страхування”). Предметом безпосередньої діяльності страховика може бути лише страхування, пере-страхування і фінансова діяльність, пов'язана з формуванням, розміщенням страхових резервів та їх управлінням.

Страхувальниками визнаються юридичні особи та дієздатні фізичні особи, які уклали зі страховиками договори страхування або є страхувальниками відповідно до законодавства України. Страхувальники можуть укладати зі страховиками договори про страхування третіх осіб (застрахованих осіб) лише за їх згодою, крім випадків, передбачених чинним законодавством. Застраховані особи можуть набувати прав і обов'язків страхувальника згідно з договором страхування (стаття 3 Закону України “Про страхування”).

Ще в 1906 р. німецький економіст А. Манес [23] окреслив схему основних етапів діяльності страхової організації, яка з часом практично не зазнала серйозних змін:

1. Перед прийняттям страхування: а) реклама, пропаганда через агентів, розсилка проспектів; б) заповнення бланків опитування; встановлення небезпечних випадків з метою виявлення ризику; в) виявлення страхової вартості, угода щодо страхової суми, трива-

- лості страхового періоду та інших пунктів; г) нормування, тобто встановлення премії;
2. Після прийняття страхування: а) виготовлення полісів, перестраховування; б) платіж премій; в) підрахунок резервів; г) зміни під час страхового періоду; г) відмова або інші підстави для припинення;
 3. Страховий випадок: а) зобов'язання повідомлення; б) обов'язок списання; в) з'ясування збитків; г) сплата страхової суми;
 4. Протягом всієї діяльності: а) з'ясування і підрахунок адміністративних витрат; б) розміщення майна; в) надходження і використання доходів; г) відомості для урядового нагляду.

Сукупність перерозподільних відносин з приводу подолання і відшкодування збитку, що наноситься конкретним об'єктам, позначається як *страховий захист*.

Під *страховим інтересом* розуміється економічна потреба взяти участь у страхуванні, що базується на прагненні отримати страховий захист майна, доходів, життя, здоров'я, працездатності.

Страховою відповідальністю (страховим покриттям) прийнято називати обов'язок страховика виплатити страхове відшкодування або страхову суму при обумовлених наслідках страхових випадків, що відбулися. Обсяг страхової відповідальності визначається переліком конкретних страхових випадків.

Страхова оцінка (страхова вартість) – процес визначення вартості об'єкта для цілей страхування або сама вартість об'єкта страхування. Рівень страхової оцінки по відношенню до вартості майна, прийнятої для страхування, називається страховим забезпеченням. Страхова оцінка в майновому страхуванні служить початковим показником для всіх подальших розрахунків: визначення страхової суми, страхових платежів, розміру збитку і страхового відшкодування. Часто основою для визначення страхової оцінки стає вартість майна (балансова, ринкова, відновна та ін.).

Визначенню страхової оцінки, як правило, передуює огляд об'єктів, що підлягають страхуванню. Страхова сума може встановлюватися або на рівні страхової оцінки, або на рівні її частини.

Сума грошових коштів, на яку фактично застраховане майно, життя або здоров'я, визначається як страхова. *Страхова сума* – один з основних елементів страхування, який обумовлює розмір виплат при настанні страхового випадку. В особистому страхуванні страховою сумою називається також конкретний розмір грошових коштів, виплачуваних при настанні страхового випадку.

Відповідно до Закону України “Про страхування” *страхова сума* – грошова сума, в межах якої страховик відповідно до умов страхування зобов’язаний провести виплату при настанні страхового випадку.

Розмір страхової суми та (або) розміри страхових виплат визначаються за домовленістю між страховиком та страхувальником під час укладання договору страхування або внесення змін до договору страхування, або у випадках, передбачених чинним законодавством.

Страховий тариф – це виражена в грошах плата з одиниці страхової суми або процентна ставка від сукупної страхової суми. Служить основою для формування страхового фонду. У спеціальній літературі страховий тариф визначається як бруто-ставка. Вона є сумою нетто-ставки, яка забезпечує виплату страхової суми (страхового відшкодування), і надбавки (навантаження) до неї, призначеної для покриття інших витрат, пов’язаних з проведенням страхування. Плата з сукупної страхової суми вважається страховим внеском, страховим платежем або страховою премією.

Відповідно до Закону України “Про страхування” страховий платіж (страховий внесок, страхова премія) – плата за страхування, яку страхувальник зобов’язаний внести страховику згідно з договором страхування.

Страховий тариф – ставка страхового внеску з одиниці страхової суми за визначений період страхування.

Страхові тарифи при добровільній формі страхування обчислюються страховиком актуарно (математично) на підставі відповідної статистики настання страхових випадків, а за договорами страхування життя – також з урахуванням величини інвестиційного доходу, яка повинна зазначатися у договорі страхування. Конкретний розмір страхового тарифу визначається в договорі страхування за згодою сторін.

Максимальна кількість об’єктів, які можна застрахувати, називається *страховим полем*. *Страховий портфель* – фактична кількість застрахованих об’єктів або діючих договорів страхування на даній території або по даній організації. Процентне відношення страхового портфеля до страхового поля показує рівень обхвату страхового поля.

Одним із центральних понять страхування є *страховий випадок* – подія, при настанні якої відповідно до закону або договору страховик зобов’язаний виплатити страхове відшкодування (страхову суму).

Відповідно до Закону України “Про страхування” страхова сума може бути встановлена по окремому страховому випадку, групі страхових випадків, договору страхування у цілому.

Страхова сума не встановлюється для страхового випадку, у разі настання якого здійснюються регулярні, послідовні страхові виплати у вигляді анuitету.

При страхуванні майна страхова сума встановлюється в межах вартості майна за цінами і тарифами, що діють на момент укладання договору, якщо інше не передбачено договором страхування.

У майновому страхуванні в ролі страхового випадку може виступати будь-яке пошкодження, знецінення або втрата матеріальних цінностей унаслідок передбачених умовами страхування обставин: стихійного лиха, пожежі, аварії, вибуху, крадіжки та ін. (іноді страховим випадком вважається також пошкодження (знецінення) майна, при якому збиток перевищив певний рівень).

В особистому страхуванні страховий випадок – це дожиття до обумовленого терміну або події, настання нещасного випадку або смерті.

У страхуванні відповідальності під страховим випадком розуміється спричинення страхувальником якого-небудь збитку (шкоди), який він повинен відшкодувати відповідно до законодавства.

Факт настання страхового випадку реєструється шляхом складання *страхового акта*, тобто документа, оформленого в установленому порядку, який визначає причину, що викликала настання страхового випадку. У майновому страхуванні страховий акт є підставою для розрахунку суми збитку і визначення права страхувальника на отримання страхового відшкодування.

Матеріальний збиток, нанесений страхувальнику в результаті настання страхового випадку, визначається як страховий збиток. Страхувальнику виплачується повністю завданий збиток або його частина. Сума, що належить в цьому випадку до виплати, називається страховим відшкодуванням.

Страхове відшкодування – страхова виплата, яка здійснюється страховиком у межах страхової суми за договорами майнового страхування і страхування відповідальності при настанні страхового випадку (стаття 9 Закону України “Про страхування”).

Страхове відшкодування не може перевищувати розміру прямого збитку, якого зазнав страхувальник. Непрямі збитки вважаються застрахованими, якщо це передбачено договором страхування.

Франшиза – частина збитків, що не відшкодовується страховиком згідно з договором страхування. Розрізняють два види франшизи: умовну (що не віднімається) франшизу, коли страховик звільняється від відповідальності за збиток, що не перевищує встановленої суми франшизи, і повинен відшкодувати збиток повністю, якщо його розмір більше суми франшизи; безумовну (що віднімається) франшизу, коли у всіх випадках збиток відшкодовується за вирахуванням встановленої франшизи.

На практиці застосовується декілька систем страхування і франшизи. Найпоширенішим є страхування за дійсною (фактичною) вартістю майна. Страхування за системою пропорційної відповідальності передбачає часткове страхування об'єкта. Страхування за системою першого ризику передбачає виплату страхового відшкодування у розмірі збитку, але в межах страхової суми. При страхуванні за системою першого ризику весь збиток в межах страхової суми (перший ризик) компенсується повністю, а збиток понад страхову суму (другий ризик) не відшкодовується зовсім.

Відомо, що зміст страхування розкривається у *функціях страхування*.

В адміністративно-командній економіці, визначаючи функції страхування, не торкалися його сутності, вважаючи, що функції страхування "...є зовнішніми формами, які дають змогу виявити особливості страхування як ланки фінансової системи. Категорія фінансів виражає свою економічну сутність передусім через розподільну функцію. Ця функція набуває конкретного, специфічного виявлення у функціях, притаманних страхуванню, – ризиковій, попереджувальній і заощаджувальній" [8].

У більшості праць вказується, що різним видам страхування відповідають такі функції страхування: ризикова, попереджувальна і контрольна. Ризикова функція пов'язана з перерозподілом коштів серед страхувальників у зв'язку з диференційованими наслідками негативного впливу. Вона відображає ймовірність нанесення збитку певною дією. Попереджувальна функція страхування направлена на пом'якшення наслідків дії за рахунок частини коштів страхового фонду. Контрольна функція страхування визначає необхідність стеження за ходом страхових операцій.

Узагальнюючи науково-методичні праці, в яких досліджувалось питання визначення функцій страхування, окремі науковці дійшли висновку, що страхування виконує такі функції: *ризиковану* (саме як *ризикована* дана функція визначена авторами підручника), створення і використання страхових резервів (фондів), заощадження коштів, превентивну [5].

Ризикована функція полягає в переданні страхувальником за певну плату страховикові матеріальної відповідальності за наслідки ризику, зумовленого подіями, перелік яких передбачено чинним законодавством або договором. Ризикована функція відбиває процес купівлі-продажу страхової послуги.

Функція створення і використання страхових резервів (фондів) обумовлена тим, що страхування стає можливим лише за наявності

у страховика певного капіталу, достатнього для забезпечення покриття збитків, заподіяних страхувальникові стихійним лихом, нещасним випадком чи іншою страховою подією, які страховик, здебільшого, не в змозі покрити власними коштами. У формуванні й використанні страхових резервів виявляється перерозподіл коштів між страхувальниками. Формування страхових резервів – це спосіб концентрації та використання коштів, необхідних не лише для розподілу між усіма страхувальниками збитків, зумовлених страховими випадками поточного періоду, а й для відповідного покриття можливих більш масштабних збитків, які можуть з'явитися в наступні періоди.

Функція заощадження коштів реалізується через особисте страхування (на дожиття, пенсій, ренти тощо). Основні виплати страховиків при цьому припадають на заощадження. Виплати здійснюються з урахуванням інвестиційного доходу в разі дожиття застрахованого до певного віку або події. Сприяючи розвитку заощаджувальних видів страхування, держава впливає на вирішення соціальних проблем, поживляє грошовий обіг, підвищує купівельну спроможність національної валюти, збільшує інвестиційні можливості.

Превентивна функція реалізується через правову та фінансову превенції. При цьому до правової превенції належать передбачені чинним законодавством або договорами страхування застереження, згідно з якими страхувальник повністю або частково позбавляється страхових відшкодувань (випадки протиправних дій або бездіяльності з боку страхувальника щодо застрахованих об'єктів). Фінансова превенція полягає в тому, що частина страхових премій спрямовується на фінансування превентивних заходів. Нині не передбачено обов'язкового створення фонду запобіжних заходів, через що значно ускладнюється виконання страхуванням превентивної функції.

Автори роботи також відмічають, що у сфері страхової діяльності виявляється й функція контролю, притаманна фінансам у цілому.

В. М. Фурман обґрунтовує більш широке коло функцій страхування, а саме: ризикову (компенсаційну), накопичувальну (заощаджувальну, капіталотворчу), попереджувальну (превентивну), стабілізуючу, виробничу, інвестиційну, бюджетозаміщувальну, контрольну й репресивну [15]. Водночас, на його думку, для всебічної характеристики функціонального призначення страхування треба поряд із визначенням його наріжних засад виокремити й з'ясувати функції, притаманні окремим загально визнаним професійним учасникам страхового ринку, а також окремим видам страхування.

Необхідно відзначити, що страхування в першу чергу базується на законах і нормативно-законодавчих актах, а також:

- на принципах страхування;
- ustalених правилах страхування, досвіді і традиціях ведення страхової справи;
- страховому праві, що регламентує відносини між страховиками і державою, між страховиком і страхувальником, між іншими суб'єктами страхового ринку;
- методології і методиках оцінки страхового ризику для різних видів (варіантів) страхового випадку;
- положеннях актуарної математики, які дозволяють надати учасникам страхового ринку статистичні дані для розрахунку страхових тарифів і страхових внесків, для оцінки збитків страхувальників і виплати ним страхового відшкодування, а також для інших цілей;
- оцінці і підтримці оптимального балансу між доходами і витратами страховиків.

Що стосується *принципів страхування*, то під ними розуміються засади, з яких дещо виводиться або якими щось визначається, і якщо мова йде про практичні принципи, то вони містять у собі оцінки і мотиви діяльності [33]. Страхування ж у своїй діяльності ґрунтується на специфічних принципах, які визначають об'єктивні можливості об'єкта бути застрахованим та встановлюють якісні і кількісні межі страхової відповідальності.

На думку М. І. Басакова, в основу обов'язкового страхування покладені наступні принципи: обов'язковості, повного охоплення, автоматичності, дії незалежно від внесення страхових платежів, безстроковості, нормування. Для добровільного страхування принципи наступні: добровільної участі, вибіркового охоплення, обмеження строку сплати, разового або періодичних страхових внесків, страхового забезпечення [34].

В. М. Фурман вказує, що страхування має здійснюватися на принципах свободи договору, еквівалентності, концентрації коштів у страховому фонді, відплатності страхової послуги, солідарності, обов'язковості, добросовісності, повного відшкодування збитків, рівномірного розподілу ризиків [15]. Водночас даний автор справедливо вказує, що, окрім загальних принципів, на яких має здійснюватися страхування в цілому, слід розрізняти й принципи формування його окремих складових, а також принципи функціонування страхових компаній та регулювання страхової діяльності. Наприклад, можна говорити про основні принципи реалізації тарифної політики у страхуванні: еквівалентності страхових відносин страховика і страхувальника,

доступності страхових тарифів, стабільності розмірів страхових тарифів, розширення обсягів страхової відповідальності, забезпечення самоокупності і рентабельності страхових операцій.

Порівнюючи вищенаведені узагальнення, на нашу думку, слід мати на увазі, що свобода договору – це той же принцип добровільної участі, а концентрація коштів у страховому фонді – це принцип страхового забезпечення.

Заслуговує на увагу визначення серед базових принципів страхування принципу еквівалентності, який полягає у забезпеченні прямої залежності страхових виплат від понесених збитків і страхових внесків. Але неможливо погодитись з пропозицією В. М. Фурмана щодо визначення загальним принципом страхування такого, як повне відшкодування збитків, бо для окремих видів страхування це неможливо взагалі.

У підручнику за редакцією С. С. Осадця принципами страхування наводяться: конкурентність, страховий ризик, страховий інтерес, максимальна сумлінність, відшкодування в межах реально завданих збитків, франшиза, суброгація, контрибуція, співстрахування і перестрахування, диверсифікація [5].

У цьому підручнику, на нашу думку, авторами знівельоване саме визначення такого поняття, як “принцип”. Можна погодитись з віднесенням до принципів страхування окремих із перелічених у вказаний роботі, але й вони не можуть бути віднесені до загальних. Так, наприклад, конкурентність можна вважати принципом, але це принцип функціонування страхових компаній, а не страхування в цілому. Взагалі не можна назвати принципами страхування страховий ризик, суброгацію, франшизу, контрибуцію та ін. Досить умовно страховий ризик, точніше, наявність страхового ризику, можна віднести до принципу страхування, але не всього, а тільки його ризикових видів.

Таким чином, результати дослідження стосовно визначень сутності страхування свідчать про їх значну кількість, розпорошеність, несистемність, наявність деяких несуттєвих протиріч у визначеннях та про відсутність чіткої систематизації при проведенні того чи іншого визначення.

Вважаємо суттєвим упущенням те, що практично ніким із науковців і практиків страхової справи до сьогодні при визначенні страхування не підкреслювалось його застосування в екологічній політиці держави, у забезпеченні сталого розвитку. Виходячи з цього, нами було запропоновано доповнення до визначення страхування, яке було надане для підкреслення його як економіко-правового і соціального явища. Дане доповнення, на наш погляд, визначає страхування саме як інструмент забезпечення сталого розвитку.

1.2. Визначення ризику, екологічного та страхового ризиків і управління ризиками

Страхування завжди розглядається відносно тих або інших ризиків. На них наголошувалося при дослідженні основних категорій і визначень, при здійсненні класифікації страхування, при обговоренні функцій страхування (наприклад, ризикової) тощо. У даному підрозділі нами буде проаналізовано, обґрунтовано і систематизовано застосування поняття ризику у страхуванні. Особлива увага при цьому буде приділена дослідженню так званих екологічних ризиків, тобто ризиків, при реалізації яких виникають наслідки екологічного характеру.

Володіння методологією, методами і методиками оцінки ризиків – це обов'язкова умова розвитку страхової справи, бо сама сутність страхування зводиться до охоплення діяльності значної кількості осіб і перетворення випадкових збитків у прогнозовані витрати [35]. При дослідженні страхової справи особлива увага приділяється різноманітним моделям страхування, серед яких розглядають моделі актуарної математики, моделі прийняття рішень страховиком і страхувальником, а також моделі, які описують ставлення людей і організацій до ризику.

На етапі визначення поняття “ризик”, як правило, починають з такого базового поняття, як “небезпека”.

Небезпека – це об'єктивно існуюча можливість негативного впливу на об'єкт, що розглядається, який може принести деякий збиток. Саме тому ризик доволі часто розуміється як кількісна міра небезпеки. Але слід зазначити, що поняття ризику використовується у різних значеннях для різних цілей і в різних галузях.

Значна кількість дослідників наголошують на тому, що ризик – це двовимірна величина, яка включає: ймовірність настання небажаної події і пов'язані з нею втрати [36].

У теорії рішень ризик визначається як ймовірність появи несприятливої події, у теорії ігор ризик – це максимальні збитки, які виникають внаслідок появи несприятливої події, у теорії статистичного оцінювання ризик (функція ризику) – математичне очікування функції втрат при оцінці параметрів математичної моделі або її структури [37, 38].

Нас у межах даного дослідження ризик цікавить, у першу чергу, як економічна категорія. Тут слід констатувати наявність двох підходів (напрямків) у трактуванні ризику: 1) ризик – це можливість настання несприятливої події; 2) ризик – це дія, процес [39].

Користуючись найбільш розповсюдженими визначеннями, наведемо відповідні приклади для характеристики першого із зазначених підходів.

Ризик – це небезпека здійснення непередбачуваних і небажаних для суб'єкта наслідків його діяльності [40].

Ризик – це невизначеність, ймовірність настання непередбачуваних подій, що призводить до можливих відхилень від поставлених цілей, наявності альтернативних варіантів дій, необхідності їх оцінки і вибору [39].

Ризик – це ймовірність (загроза) втрати частки своїх ресурсів, недоотримання доходів або появи додаткових витрат і (або) зворотне – можливість отримання значної вигоди (доходу) у результаті підприємницьких дій в умовах невизначеності [41].

Ризик – це можливість (ймовірність), по-перше, втрати підприємством частки своїх існуючих ресурсів; по-друге, втрати ресурсів, що залучаються для реалізації тих або інших цілей; по-третє, недоотримання доходів або поява додаткових витрат у результаті проведення господарської діяльності [42].

Ризик – це можливість настання небажаної події [43].

Ризик – це наслідок діяльності або бездіяльності, у результаті яких існує реальна можливість отримання невизначених результатів різноманітного характеру, що як позитивно, так і негативно впливають на фінансово-господарську діяльність підприємства [44].

Ризик – це ймовірність того, що події, які очікувались або непередбачувані, можуть здійснити вплив на здатність суб'єкта господарювання продовжувати достатньо дохідний бізнес [45].

Ризик – це ймовірність (загроза) втрати підприємством частки своїх доходів у результаті виконання виробничої або фінансової діяльності [46].

Ризик – це ступінь невизначеності відносно своїх майбутніх доходів або витрат [47].

Ризик – це можливість виникнення у ході реалізації проекту несприятливих ситуацій і наслідків [48].

Ризик – це загроза втрати підприємством частки своїх ресурсів, недоотримання доходів або появи додаткових витрат у результаті проведення конкретних видів діяльності [49].

Ризик – це можливість або загроза відхилення результатів конкретних рішень або дій від очікуваних [50].

При розгляді визначення ризику з точки зору прихильників другого підходу характерними прикладами можуть бути наступні.

Ризик – це економічна категорія, котра відображає характерні особливості сприйняття зацікавленими суб'єктами економічних відносин об'єктивно наявних невизначеності і конфліктності, іманентних процесам цілепокладання, управління, прийняття рішень, оцінювання, що обмежені можливими загрозами і невикористаними можливостями [51].

Ризик – це діяльність суб'єктів господарського життя, яка пов'язана з невизначеністю в умовах неминучого вибору, у процесі якої є можливість оцінити ймовірність досягнення бажаного результату, невдачі і відхилення від цілі, яка міститься в обраних альтернативах [52].

Ризик – це подія, яка може відбутися, а може і не відбутися. У випадку настання такої події можливі три економічні результати: негативний (програш, збиток), нульовий, позитивний (виграш, вигода, прибуток) [53].

Ризик – це економічна категорія в діяльності суб'єктів господарювання, пов'язана з подоланням невизначеності, конфліктності в умовах оцінювання, управління, неминучого вибору [54].

Ризик – це дія, направлена на привабливу ціль, досягнення якої пов'язане з елементами небезпеки, загрозою втрати або невдачі [55].

Ризик – це діяльність суб'єктів господарської діяльності, пов'язана з подоланням невизначеності у ситуації неминучого вибору, у процесі якої є можливість оцінити ймовірність досягнення бажаного результату, невдачі, відхилення від цілі, які пов'язані з обраними альтернативами [56].

Ризик – це ситуативна характеристика діяльності будь-якого суб'єкта ринкових відносин, яка відображає невизначеність її результату і можливі несприятливі (або, навпаки, сприятливі) наслідки у випадку невдачі (або успіху) [57].

Ризик – це ситуація, пов'язана з наявністю вибору із запропонованих альтернатив шляхом оцінки ймовірності настання ризикової події, яка несе за собою як позитивні, так і негативні наслідки [58].

Ризик – це характеристика рішення, яке приймається суб'єктом в ситуації, коли можливими є альтернативи, які реалізуються у багатьох випадках, існує невизначеність по відношенню до одного конкретного випадку і, принаймні, один із випадків є небезпечним [59].

Ризик – це подія або група споріднених випадкових подій, які завдають шкоду об'єкту, який володіє даним ризиком [60].

Узагальнення вищевикладених визначень поняття ризику представлено у таблиці 1.2.

Характеристика складових ризику як комплексного поняття

Складова ризику	Характеристика складової ризику
Збитки від несприятливої події (у натуральному або вартісному вираженні)	Основна складова ризику, що відображає величину несприятливої дії через величину можливих втрат (матеріальних, людських, інформаційних). Практично будь-яку втрату можна виразити у вартісному еквіваленті. За відсутності збитків у разі настання несприятливої події об'єкт не піддається ризику
Ймовірність несприятливої події	Характеристика можливості прояву події, що обумовлює збитки. Математично визначається як умовна частота прояву події при нескінченній кількості випробувань у фіксованих умовах. Ризик події з вкрай малою ймовірністю визнається зневажливим. При катастрофічних збитках (в т.ч. загибель людини), ймовірність стає основною мірою ризику
Невизначеність щодо прогнозу результату	Характеристика наявності і точності інформації про подію, її ймовірність і відповідний збиток. Це суть ризику, оскільки в умовах повної визначеності ризик перетворюється на правило. Зниження невизначеності є першим кроком до управління ризиком

Структурно ризик можна розглядати за допомогою наступних характеристик: небезпека, схильність до ризику, чутливість до ризику, ступінь взаємодії ризиків.

Як вже зазначалося вище, небезпека – це потенційна загроза виникнення збитку або іншої форми реалізації ризику, що обумовлена специфікою об'єкта, особливостями ризикової ситуації і природою вказаного збитку. Дана характеристика відображає взаємодію двох основних елементів: носія ризику (об'єкта), по відношенню до якого цей ризик оцінюється, навколишнього середовища, у якому міститься носій ризику, і яке може провокувати реалізацію ризику.

Схильність до ризику являє собою характеристику ситуації, через яку може виникнути збиток. Найчастіше (у технічному аспекті) це кількість одиниць спостереження.

Чутливість до ризику показує інтенсивність, з якою може виникнути збиток того або іншого розміру по відношенню до об'єкта, що розглядається.

Ступінь взаємодії ризиків означає розгляд ризиків у їх взаємодії, тобто комплексно.

Відповідно до стандарту ISO 11014-1:1994 небезпека і ризик визначаються наступним чином:

- *збиток*: фізична травма і/або втрата здоров'я, або пошкодження власності;
- *небезпека*: потенційне джерело збитку;
- *ризик*: ймовірність виникнення небезпеки, яка обумовлює збиток;
- *безпека*: захищеність від неприйняттого ризику або збитку;
- *небезпека* \times *дія* = *ризик*.

Що стосується класифікації ризику, то тут існують досить різні підходи (за рядом ознак): за джерелами ризику (техногенний – ризик, джерелом якого є господарська діяльність людини; природний – ризик, пов’язаний з природними процесами і явищами); за видом джерела ризику (зовнішні – існування або утворення яких не пов’язане з діяльністю даного об’єкта; внутрішні – які знаходяться в прямій залежності від функціонування об’єкта); ризики, пов’язані з людським чинником, помилками конкретних осіб (працівників організації, проєктувальників і т.д.); за сприйняттям ризику людьми (добровільний, примусовий).

Можливі й інші класифікації і в науковий літературі їх зустрічається досить багато. На рис. 1.5 наведено, на наш погляд, одну з найбільш вдалих класифікацій, яку ми детально проаналізуємо під кутом зору саме страхування.

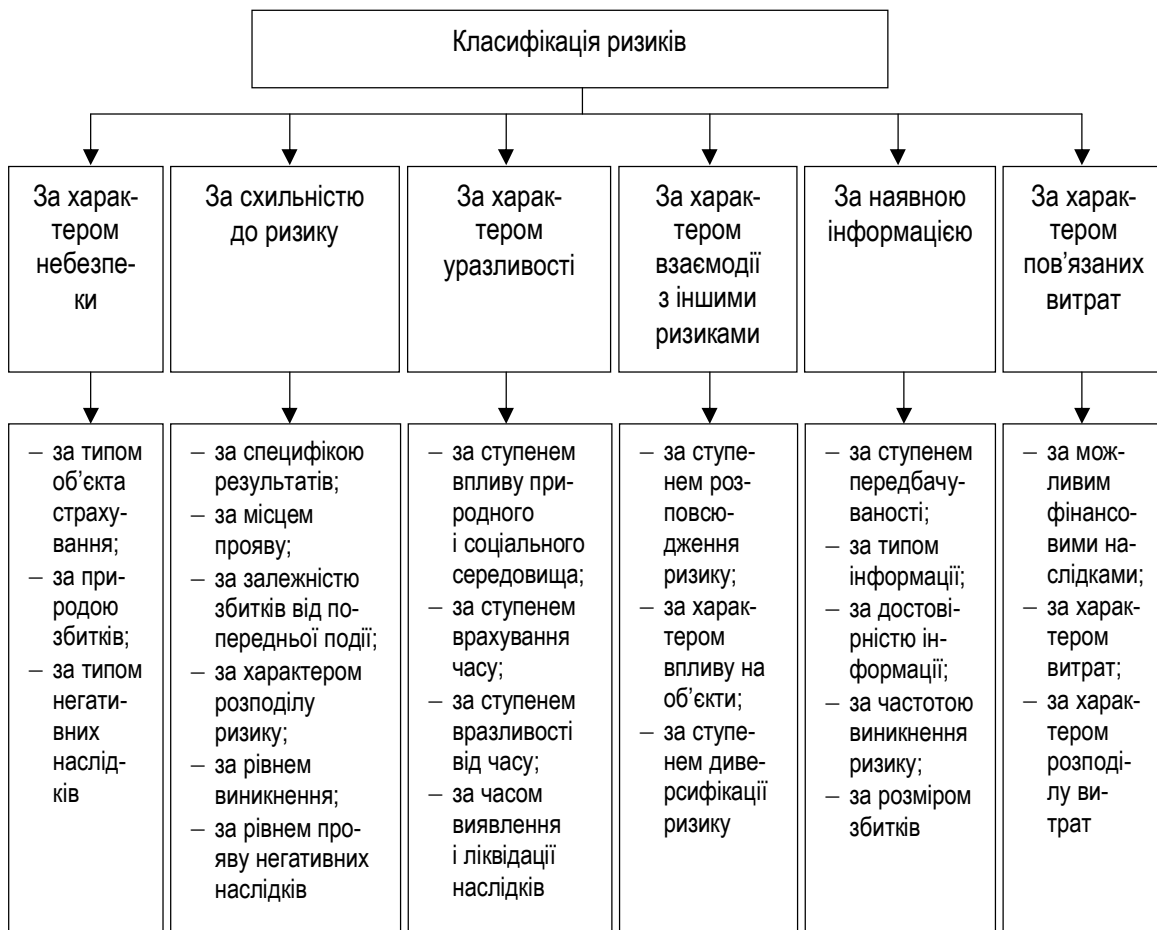

Рис. 1.5. Класифікація ризиків за різними ознаками

Класифікація ризиків за **характером небезпеки** може здійснюватись відповідно до *типу об'єкта страхування*. У даному випадку мова може йти про ризики, які пов'язані з:

- власністю (майно: нерухоме, рухоме, нематеріальні активи). Ці ризики легко оцінюються у вартісній формі;
- доходами (виникають при створенні доходу або при його розподілі). Ці ризики оцінюються на основі порівняння альтернативних варіантів отримання доходу у перспективі;
- персоналом (мають неекономічну природу, тому оцінюються як можливі негативні фінансові наслідки);
- відповідальністю, яка виникає у зв'язку з непередбачуваними подіями по відношенню до невідомих на час оцінки осіб.

Ризики можуть бути класифіковані за *природою збитку*, яка формує характер і механізм виникнення збитків, на основі чого виділяють наступні види ризику:

- природничі ризики, які викликані стихійними явищами і природними катастрофами;
- технічні ризики, які є наслідками дії технологічних систем, або проблемами у їхньому функціонуванні;
- ризики, пов'язані з людським фактором (персоналом – смерть, непрацездатність, звільнення; діями персоналу – аварії, помилки);
- ризики, пов'язані з економічною активністю (комерційні, ринкові);
- політичні ризики (пов'язані з оподаткуванням; державного регулювання; правові);
- соціальні ризики (злочинність, порушення правил безпеки тощо).

Класифікація може проводитись виходячи з того, наскільки *типим* є той або інший ризик. У цьому випадку виділяють ризики:

- фундаментальний (регулярний), який заснований на закономірностях;
- спорадичний (нерегулярний).

Класифікація за **схильністю до ризику** передбачає виділення ризиків за *специфікою результатів їх реалізації*, а саме:

- чистий ризик, для якого усі результати пов'язані з негативними наслідками (наприклад, повінь або пограбування);
- спекулятивний ризик, для якого можуть бути як негативні, так і позитивні наслідки (гра на біржі).

При класифікації за *місцем прояву* виділяють наступні ризики:

- внутрішні, які пов'язані з організацією діяльності даної компанії або фізичної особи;
- зовнішні.

Класифікація за *ступенем залежності збитків від попередньої події* передбачає виокремлення таких ризиків:

- первинні, які безпосередньо пов'язані з найбільш небажаною подією;
- вторинні, які обумовлені наслідками вказаної події.

За *характером розподілу наслідків* ризику, тобто залежно від осіб, на яких поширюється дія ризику, можна виокремити наступні різновиди ризику:

- однобічні (наприклад, ризик смертності);
- двобічні (ризик за договором з безумовною франшизою);
- багатобічні (інфляційні ризики).

За *рівнем виникнення ризику* розрізняють види ризиків такі, що виникають на рівні:

- усієї економіки країни;
- адміністративно-територіальних одиниць і регіональних утворень;
- окремого господарюючого суб'єкта;
- структурних підрозділів;
- окремого робочого місця.

За *рівнем прояву негативних наслідків* виокремлюють:

- ризики, пов'язані з конкретним підрозділом організації;
- ризики організації (компанії);
- галузеві ризики;
- загальноекономічні ризики;
- глобальні ризики.

Наступна класифікаційна група утворюється при виборі такого критерію, як **характер уразливості** в результаті реалізації ризику.

При цьому ризики можуть розрізнятися за *ступенем впливу природного і соціального середовища на ризик*:

- наявність прямого впливу;
- відсутність прямого впливу.

При класифікації за *ступенем врахування часу* виділяють ризики:

- безстрокові;
- строкові, які поділяють на довгострокові і короткострокові.

За *ступенем вразливості від часу* передбачається розподіл ризиків на:

- статичні ризики, які не залежать від часу;
- динамічні ризики, які змінюються з часом.

Ще одна класифікація у межах даної групи – це поділ ризиків за *часом виявлення і ліквідації наслідків їх прояву*:

- ризики з короткостроковим терміном виявлення і ліквідації наслідків (пожежі або біржові спекуляції);

- ризики з довгостроковим терміном виявлення і ліквідації наслідків (застосування азбесту у житловому будівництві).

Критерієм класифікації ризиків може виступати **характер взаємодії досліджуваного ризику з іншими ризиками**. Тут можна виділити ризики *залежно від ступеня розповсюдження ризику*, а саме:

- масові ризики, які є характерними для значної кількості однотипних об'єктів (наприклад, ризики автомобільних катастроф);
- унікальні ризики, які можуть виникати тільки в окремих об'єктах.

У межах даної групи можна виділити ризики *залежно від характеру впливу на об'єкти*:

- загальні ризики, які розповсюджуються на всі об'єкти (наприклад, ризик природної катастрофи);
- приватний ризик, який розповсюджується тільки на окремий об'єкт.

Поділяють ризики також *залежно від ступеня їх диверсифікації*, а саме:

- ризики, які диверсифікуються за обсягами, часом і простором;
- ризики, які не диверсифікуються за обсягами, часом і простором.

Наступна класифікаційна група – **за наявною інформацією**. Тут може бути використана така ознака, як *ступінь передбачуваності*.

Розрізняють:

- передбачувані ризики (які можна спрогнозувати);
- непередбачувані ризики.

Виходячи з *типу інформації*, виділяють ризики, уявлення про які складається на основі:

- кількісної інформації;
- якісної інформації.

Виходячи *із достовірності інформації*, виділяють ризики, про роблять висновок на основі:

- достовірної інформації;
- недостовірної інформації;
- неправдивої інформації.

Ризики можуть бути поділені, виходячи з *частоти їх виникнення*, на:

- ризики, які виникають досить рідко;
- ризики середньої частоти;
- ризики, які виникають досить часто.

Ризики можуть також поділитися залежно від розміру збитків, які виникають після їхньої реалізації. Тут виділяють наступні ризики:

- малі;
- середні;

- високі;
- катастрофічні.

Останню групу утворюють ризики, об'єднані за **характером пов'язаних з ризиком витрат**.

У даній групі ризики можуть бути виділені виходячи з *можливих фінансових наслідків*, а саме:

- прямі збитки (конкретно втрата фінансових коштів або знищення матеріальних об'єктів);
- непрямі збитки, які пов'язані з недоотриманням доходів, збільшенням операційних витрат, з віддаленими наслідками небажаної події.

Можна класифікувати ризики виходячи з *характеру витрат*, а саме:

- витрати, пов'язані з необхідністю прийняття рішень в умовах невизначеності і ризику (витрати на оцінку ризиків, управління ризиком);
- витрати, пов'язані зі зниженням ризику (витрати на пожежну сигналізацію, витрати на покращення умов праці);
- витрати, пов'язані з необхідністю виплат на покриття негативних наслідків у разі реалізації ризиків.

Ризики розрізняють також за *характером розподілу витрат*, а саме на:

- ризики, наслідками яких є приватні витрати окремих фізичних або юридичних осіб;
- ризики, наслідками яких є суспільні витрати.

Проведений аналіз найбільш поширеної класифікації ризиків свідчить, що екологічний ризик у її межах не виділяється взагалі. Ймовірно, екологічні ризики у даній класифікації знаходяться у ризиках, класифікованих за природою збитку (природничі ризики, які викликані стихійними явищами і природними катастрофами; технічні ризики, які є наслідками дії технологічних систем або проблемами у їхньому функціонуванні). Але слід мати на увазі, що ця класифікація не є досконалою і той же самий екологічний ризик також можна поділяти залежно від характеру впливу на об'єкти або за часом виявлення і ліквідації наслідків їх прояву, або залежно від розміру збитків, які виникають після їх реалізації, тощо.

Слід також зазначити, що окрім такої класифікації можуть використовуватися й інші, специфічні, які пов'язані з окремими видами бізнесу (економічні ризики), наприклад, з діяльністю страхової компанії або комерційного банку, з діяльністю інвестиційної компанії та інші. При цьому класифікація ризиків обумовлюється специфікою того або іншого бізнесу.

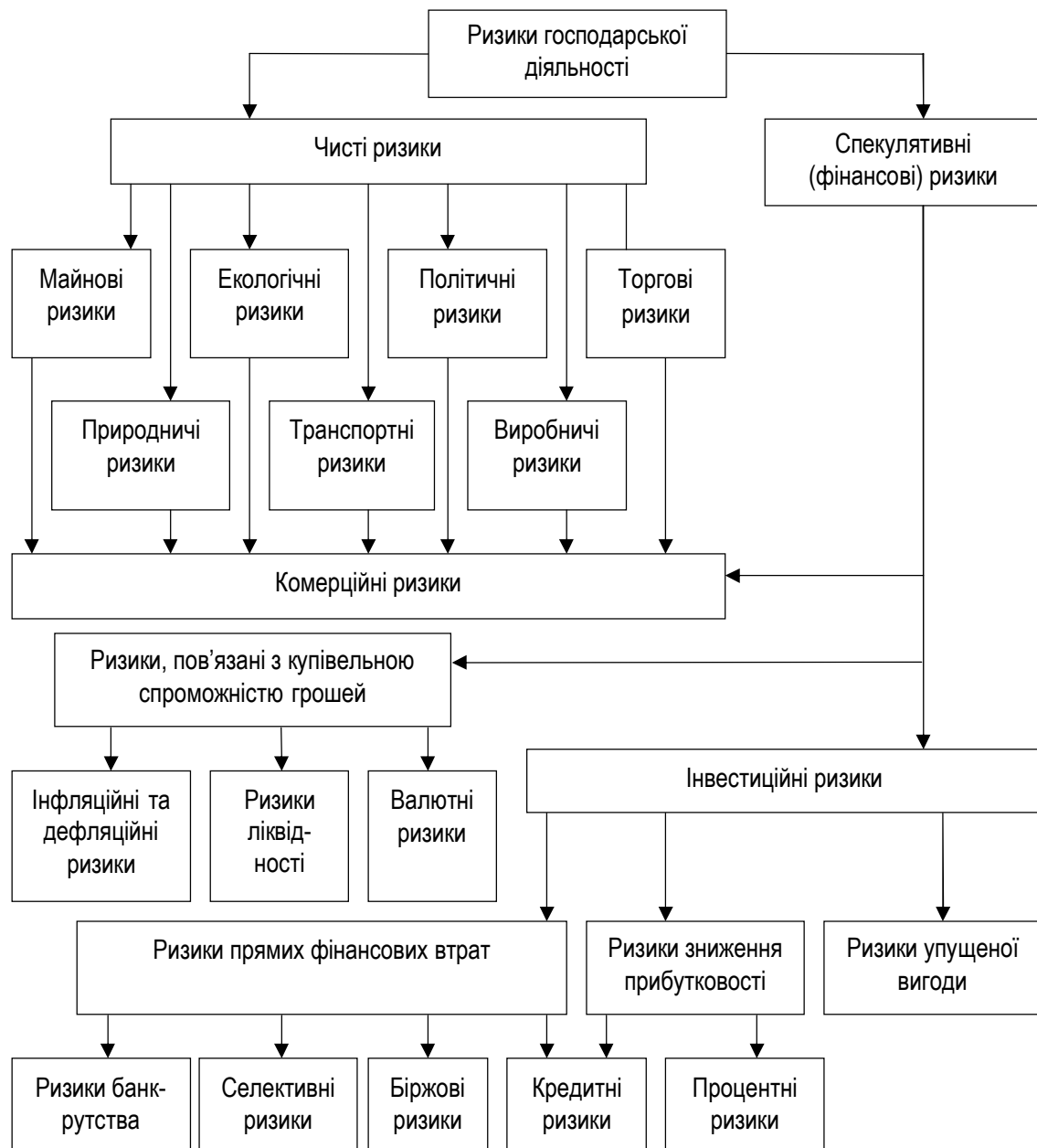

Рис. 1.6. Класифікація ризиків господарської діяльності

У процесі взаємовідносин різноманітних організацій з фінансовими інститутами виникають фінансові ризики: ризики, пов'язані з купівельною спроможністю грошей (інфляційний, дефляційний, валютний, ліквідності); ризики, пов'язані з вкладенням капіталу (інвестиційні ризики).

Виходячи з типу економічних операцій, виділяють торговельні ризики, інвестиційні, фондові, кредитні, іпотечні і страхові.

Пропонуються й інші класифікації. Так, наприклад, у дисертаційному дослідженні Т. А. Ротової пропонується уведення нової класифі-

каційної ознаки – “умова прийняття ризиків на страхування”, що забезпечує комплексний підхід до визначення можливості страхування, перевірки відповідності ризиків збалансованості страхового портфеля. Відповідно до даної ознаки виділено такі ризики, які:

- безумовно беруться на страхування;
- приймаються на страхування на певних умовах, як правило, із застереженнями;
- не входять до стандартного переліку ризиків, а приймаються на страхування за підвищеними тарифами [61].

Далі перейдемо конкретно до розгляду екологічного ризику. Визначення екологічного ризику може бути зроблено через визначення ризику природокористування, під яким розуміється ймовірність небажаних наслідків того або іншого рішення при глобальній, регіональній або локальній експлуатації природних ресурсів і в процесі використання природних ресурсів. При цьому розглядають економічні, соціальні і екологічні критерії ризику у природокористуванні. *Екологічний ризик* – це ймовірність несприятливих для екологічних ресурсів наслідків будь-яких (цілеспрямованих або випадкових, поступових або катастрофічних) антропогенних змін природних об’єктів і факторів [62]. А екологічні ресурси – це сукупність компонентів, що утворюють середовище, яка забезпечує екологічну рівновагу у біосфері та її підрозділах, а також тіла і сили природи, які забезпечують нормальне середовище для життя людини як соціально-біологічної істоти [62].

На думку Н. Е. Дєєвої, *екологічний ризик* являє собою комплексну характеристику стану прогнозованої екологічної системи, що визначається ймовірністю випадків, які перевищують встановлені межі забруднень навколишнього середовища [63].

Ризик екологічної небезпеки – це комплексна категорія, яка повинна розглядатися на п’ятьох рівнях (об’єктовому, локальному, територіальному, регіональному, глобальному), між якими існує достатньо тісний внутрішній та зовнішній взаємозв’язок. Ризик екологічної небезпеки відображає імовірність впливу та масштаби розповсюдження соціально-екологічних, біосферно-екологічних та ресурсно-екологічних небезпек на людей, засоби праці та навколишнє середовище, внаслідок якого можливе повне або часткове припинення випуску продукції, надання послуг, руйнування технічних об’єктів і систем, забруднення навколишнього природного середовища, ушкодження здоров’я та загибель людей [64].

Згідно з ДСТУ 2156-93 *екологічний ризик* – це імовірність негативних наслідків від сукупності шкідливих впливів на навколишнє середовище, які спричиняють незворотну деградацію екосистем [65].

При цьому слід зазначити, що тут йдеться як про природні, так і про техногенні фактори ризику.

На наш погляд, визначення екологічного ризику, наведене у вказаному стандарті, є найбільш лаконічним і загальним, але не можна погодитися з тим, що до екологічних ризиків слід відносити тільки ті, що призводять до незворотної деградації екологічних систем. До екологічних ризиків повинні бути віднесені усі ймовірні несприятливі для екологічних ресурсів наслідки та впливи на них.

Як бачимо, екологічний ризик дійсно може бути класифікований практично за всіма наведеними на рис. 1.6 типологічними ознаками, про що вже говорилося вище.

Класифікація екологічних ризиків може здійснюватись і залежно від того, який саме вплив здійснюється у процесі його реалізації і в якій економіко-екологічній ситуації цей вплив відбувається (табл. 1.3).

Якщо екологічні ризики при своїй реалізації можуть негативно впливати на економічні показники діяльності окремих громадян, організацій або економіки, то ми маємо справу з таким їхнім різновидом, як еколого-економічні ризики.

Серед специфічних особливостей *еколого-економічних ризиків* виділяються наступні:

- еколого-економічні ризики пов'язані зі збитками не тільки для самого окремого господарюючого суб'єкта, але і для інших організацій, населення, економіки держави в цілому, а також рослинного і тваринного світу;
- економічний збиток від екологічно несприятливих подій може виявитися не тільки в даний момент часу, але і в майбутньому і його слід враховувати при поточному і стратегічному плануванні діяльності організації, регіону;
- оскільки еколого-економічний ризик включає ризик життю і здоров'ю населення, до рівня його прояву на підприємствах, які є джерелами екологічної небезпеки, повинні пред'являтися особливо жорсткі вимоги;
- еколого-економічний ризик утворюють техногенні і природні джерела екологічної небезпеки, які можуть знаходитися у взаємозв'язку і породжувати ланцюгові реакції;
- оцінка і управління еколого-економічними ризиками повинні базуватися на міждисциплінарному підході і на результатах досліджень багатьох суміжних наук (право, економіка навколишнього середовища, охорона здоров'я, технологія виробництва та ін.) [66].

**Класифікація екологічних ризиків за ознаками “тип впливу”
і “тип економіко-екологічних ситуацій” [67]**

Класифікаційна ознака	Структурний перелік	
	Вплив	Економіко-екологічні ситуації (збиток)
Форма вираження	– натуральний	– натуральний (скидання, викид), вартісний (збиток)
Сфера формування	– сфери виробництва, – сфери споживання	– економічний – якості природних і економічних ресурсів, – соціально-медичний – здоров’ю, тривалості життя, – психологічному настрою і майну населення, – культурним цінностям
Масштаб	– невеликий, – середній, – могутній	– локальний, – регіональний, загальнонаціональний, глобальний
Імовірність	– малоімовірний, – ймовірний, – неминучий	– малоімовірний, ймовірний, – неминучий
Терміновість	– доексплуатаційний, експлуатаційний, післяексплуатаційний	– ранній, – середній, – пізній
Тривалість	– залповий (активний), накопичувальний (пасивний)	– короткочасний, хронічний, – нескінченний
Ступінь обмеження	– заборонений, – лімітований за тимчасовими і (чи) обсяговими параметрами, необмежений	– згубний, – частково відтворювальний, незначний
Технологічна доцільність	– недоцільний, – виправданий, – доцільний	– недоцільний, виправданий, – доцільний
Соціально-економічна доцільність	– суспільно необхідний, недоцільний	– доцільний, – недоцільний
Релятивність	– зовнішній, – внутрішній (об’єктний)	– незалежний, – середній, – залежний

Далі перейдемо до визначення ризику у страхуванні.

Відповідно до Закону України “Про страхування” *страховий ризик* – певна подія, на випадок якої проводиться страхування і яка має ознаки ймовірності та випадковості настання. *Страховий випадок* – подія, передбачена договором страхування або законодавством, яка відбулася і з настанням якої виникає обов’язок страховика здійснити

виплату страхової суми (страхового відшкодування) страхувальнику, застрахованій або іншій третій особі (стаття 8).

З точки зору страхування, сутність ризику становить потенційна можливість настання стихійного лиха, нещасних та інших непередбачуваних випадків, які призводять до збитків або упущення вигоди [5].

У словниках зі страхування ризик визначається як ймовірність зазнати втрат очікуваної економічної (фінансової) користі або прямих збитків через появу непевної (випадкової події, яка зачіпає інтереси осіб, причетних до тієї чи іншої справи, або всіх членів суспільства).

Під *страховим ризиком* також розуміють:

- певну подію, на випадок якої проводиться страхування і яка має ознаки ймовірності та випадковості настання (ст. 8 Закону України “Про страхування”) – можливість загибелі або пошкодження майна від вогню, повені, землетрусу та іншого лиха, непрацездатність, смерть, дожиття до певного віку або іншої обумовленої події;
- об’єкт страхування;
- вид відповідальності страховика;
- розподіл між страховиком і страхувальником шкоди, заподіяної страховим випадком.

Т. А. Ротова пропонує тлумачення *страхового ризику* як об’єкта управління, якому властиві так звані критерії страхованості (об’єктивний характер, ймовірність і повторюваність настання, кількісна вимірюваність, легітимність), що в сукупності зумовлюють виникнення страхового інтересу [61].

Л. О. Позднякова вважає, що *страховий ризик* – це подія, яка передбачає виникнення страхового інтересу, має ознаки імовірності настання, можливості її кількісного і якісного оцінювання та законодавчо визначені етапи та результати проходження [68].

Наведемо класифікацію ризиків за видами страхування у відповідності з Першою Директивою Ради Європейських співтовариств (73/239/ЄЕС) [69]:

1) нещасні випадки (включаючи нещасні випадки на виробництві і професійні хвороби):

- фіксовані фінансові види допомоги;
- види допомоги у вигляді відшкодування;
- поєднання обох вищенаведених;
- пошкодження пасажирів;

2) хвороба:

- фіксовані фінансові види допомоги;
- види допомоги у вигляді відшкодування;
- поєднання попередніх двох;

3) транспортні засоби пересування на землі (інші ніж залізничний рухомий склад). Шкода завдана, або втрата автомобілів або транспортних засобів, інших ніж автомобілі;

4) залізничний рухомий склад. Шкода завдана, або втрата залізничного рухомого складу;

5) літаки. Шкода завдана, або втрата літаків;

6) кораблі (морські, озерні, річкові і водоканальні судна). Шкода завдана, або втрата річкових і водоканальних суден, озерних та морських суден;

7) транзитний вантаж (включаючи товари, багаж та весь інший вантаж). Шкода завдана, або втрата транзитного вантажу або багажу, незалежно від форми транспортування;

8) пожежа і природні сили. Шкода завдана, або втрата власності (іншої, ніж власність, включена у видах 3, 4, 5, 6 і 7) у зв'язку з пожежею, вибухом, бурею, природними силами, іншими ніж буря, атомною енергією, сповзанням ґрунту;

9) інша шкода, завдана власності. Вся шкода або втрати власності (іншої ніж власність, включена у види 3, 4, 5, 6, 7) у зв'язку з градом чи морозом і будь-яким іншим випадком, таким, як крадіжка, інші, ніж ті, що перелічені в п. 8;

10) автомобільні зобов'язання. Всі зобов'язання, які виникають щодо використання автомобілів, які пересуваються по землі (включаючи відповідальність перевізника);

11) авіаційні зобов'язання. Всі зобов'язання, які виникають щодо використання авіації (включаючи зобов'язання перевізників);

12) зобов'язання для кораблів (морських, озерних, річкових, водоканальних суден). Всі зобов'язання, які виникають щодо використання кораблів, суден або човнів на морі, озерах, річках або каналах (включаючи зобов'язання перевізника);

13) загальні зобов'язання. Всі форми зобов'язання, інші, ніж згадані в п. № 10, 11, 12;

14) кредит:

- неплатоспроможність (загальна);
- експортний кредит;
- кредит з погашенням в розстрочку;
- із заставою;
- сільськогосподарський кредит;

15) поручительство:

- поручительство (пряме);
- поручительство (непряме);

16) різноманітні фінансові втрати:

- ризику щодо працевлаштування;
- недостатність доходу (загальна);
- непогода;
- втрата пільг;
- тривалі загальні витрати;
- непередбачувані торговельні витрати;
- втрата ринкової вартості;
- втрата ренти або надходжень;
- непрямі торговельні втрати, інші, ніж ті, що зазначені вище;
- інші фінансові втрати (не торговельні);
- інші форми фінансових втрат;

17) юридичні витрати. Юридичні витрати і видатки на судові розгляди;

18) надання допомоги. Надання допомоги особам, які потрапили у скрутну ситуацію при подорожуванні, знаходячись поза домівкою або поза місцем постійного проживання.

Правові аспекти договорів страхування, що охоплюють ризики, які існують у межах держав-членів, відповідно до Другої Директиви Ради Європейських Співтовариств [29] визначається згідно з наступними положеннями:

- (a) у разі, якщо власник страхового поліса має своє постійне місце проживання або центральне головне управління на території держави-члена, в якій існує ризик, право, що застосовується до договорів страхування, є правом такої держави-члена. Однак, якщо право такої держави-члена це дозволятиме, сторони можуть обрати право іншої країни;
- (b) у разі, якщо власник страхового поліса не має свого постійного місця проживання або центрального головного управління на території держави-члена, в якій існує ризик, сторони договору страхування можуть обирати право держави-члена, в якій існує ризик, або право країни, в якій власник страхового поліса має своє постійне місце проживання або центральне головне управління;
- (c) у разі, якщо власник страхового поліса займається промисловою або комерційною діяльністю, або має вільну професію, і якщо договір охоплює два або більше ризиків, що стосуються такої діяльності і існують у різних державах-членах, свобода вибору права, що застосовується до договору, поширюється на право таких держав-членів і країни, в якій власник страхового

- поліса має своє постійне місце проживання або центральне головне управління;
- (d) незважаючи на підпункти (b) і (c), у випадках, коли держави-члени, про які йдеться в цих підпунктах, надають більшу свободу у виборі права, що застосовується до договору, сторони можуть скористатися цією свободою;
 - (e) незважаючи на підпункти (a), (b) і (c), у випадках, коли ризики, охоплені договором, обмежені до випадків, що трапляються в одній державі-члені, іншій, ніж держава-член, в якій існує ризик, сторони завжди можуть обирати право першої держави;
 - (f) для ризиків, про які йдеться у статті 5 першої Директиви, сторони договору страхування можуть обирати будь-яке право;
 - (g) той факт, що у випадках, про які йдеться у підпунктах (a) або (f), сторони обрали право, у випадках, коли всі інші елементи, що мають значення для ситуації на час вибору, пов'язані лише з однією державою-членом, не перешкоджає застосуванню обов'язкових правил права такої держави-члена, що означає правила, відступ від яких шляхом укладення договору не дозволяється правом такої держави-члена;
 - (h) вибір, про який йдеться у попередніх підпунктах, повинен бути висловлений або продемонстрований з достатньою впевненістю в умовах договору або обставинами випадку. У разі, якщо це не так, або якщо не було зроблено вибору, договір регулюється правом країни з тих, які розглядалися у відповідних підпунктах вище, з яким він найбільше пов'язаний. Незважаючи на це, окрема частина договору, яка має більш тісний зв'язок з іншою країною з тих, які розглядалися у відповідних підпунктах, може, як виняток, регулюватися правом такої іншої країни. Договір вважається таким, що найтісніше пов'язаний з державою-членом, в якій існує ризик, але це припущення можна спростувати;
 - (i) у разі, якщо держава включає декілька територіальних одиниць, кожна з яких має свої власні правові норми щодо договірних зобов'язань, кожна одиниця вважається країною для цілей визначення права, що застосовується відповідно до цієї Директиви. Держава-член, в якій різні територіальні одиниці мають свої власні правові норми відносно договірних зобов'язань, не зобов'язана застосовувати положення цієї Директиви до протиріч, що виникають між законами таких одиниць.

Якщо мова йде про страховий ризик, то він повинен задовольняти декілька умов, а саме:

- ризик, який включається до обсягу відповідальності страховика, є можливим;
- ризик носить випадковий характер і сторонам договору страхування заздалегідь невідомий можливий розмір збитків;
- випадковість прояву даного ризику слід співвідносити зі схожими процесами, які дають змогу робити висновки про закономірність процесів;
- настання страхового випадку не повинно бути пов'язаним з зацікавленою особою;
- факт настання страхового випадку є невідомим у часі і просторі;
- страхова подія не повинна мати розмір катастрофи, тобто спричинити масові збитки;
- наслідки реалізації ризику можливо об'єктивно оцінити.

Досить важливе питання у страхуванні – це управління ризиками.

У традиційному розумінні, управління ризиками (ризик-менеджмент) – це діяльність зі здійснення конкретних заходів, направлених на вибір варіантів рішень в конкретних ризикових ситуаціях. Але можуть бути й інші, але близькі, визначення. Наприклад, Т. А. Ротова під *управлінням ризиками* пропонується розуміти сукупність послідовних дій суб'єкта господарювання (у рамках його загальної стратегії), спрямованих на уникнення ризиків або зменшення частоти та величини їх негативних наслідків (збитків) [61]. А в контексті діяльності страхової компанії *управління прийнятими на страхування ризиками* – це сукупність послідовних дій (андеррайтингу, контролю, фінансування тощо), спрямованих на мінімізацію ризиків або зменшення величини збитків унаслідок страхових випадків.

Н. Б. Грищенко під управлінням ризиком (ризик-менеджментом) розуміє багатоступеневий процес, мета якого – зменшення або компенсація збитків для об'єкта при настанні несприятливих дій [70].

Що стосується процесу управління ризиком, то на практиці він, як правило, розбивається на шість послідовних етапів, а саме: визначення цілі, з'ясування ризику, оцінка ризику, вибір методів управління ризиком (наприклад, попередження або оформлення договору страхування), застосування обраного методу (наприклад, придбання страхового полісу), оцінка результатів застосованих методів управління.

Існує й дещо інша схема управління ризиком (рис. 1.7).

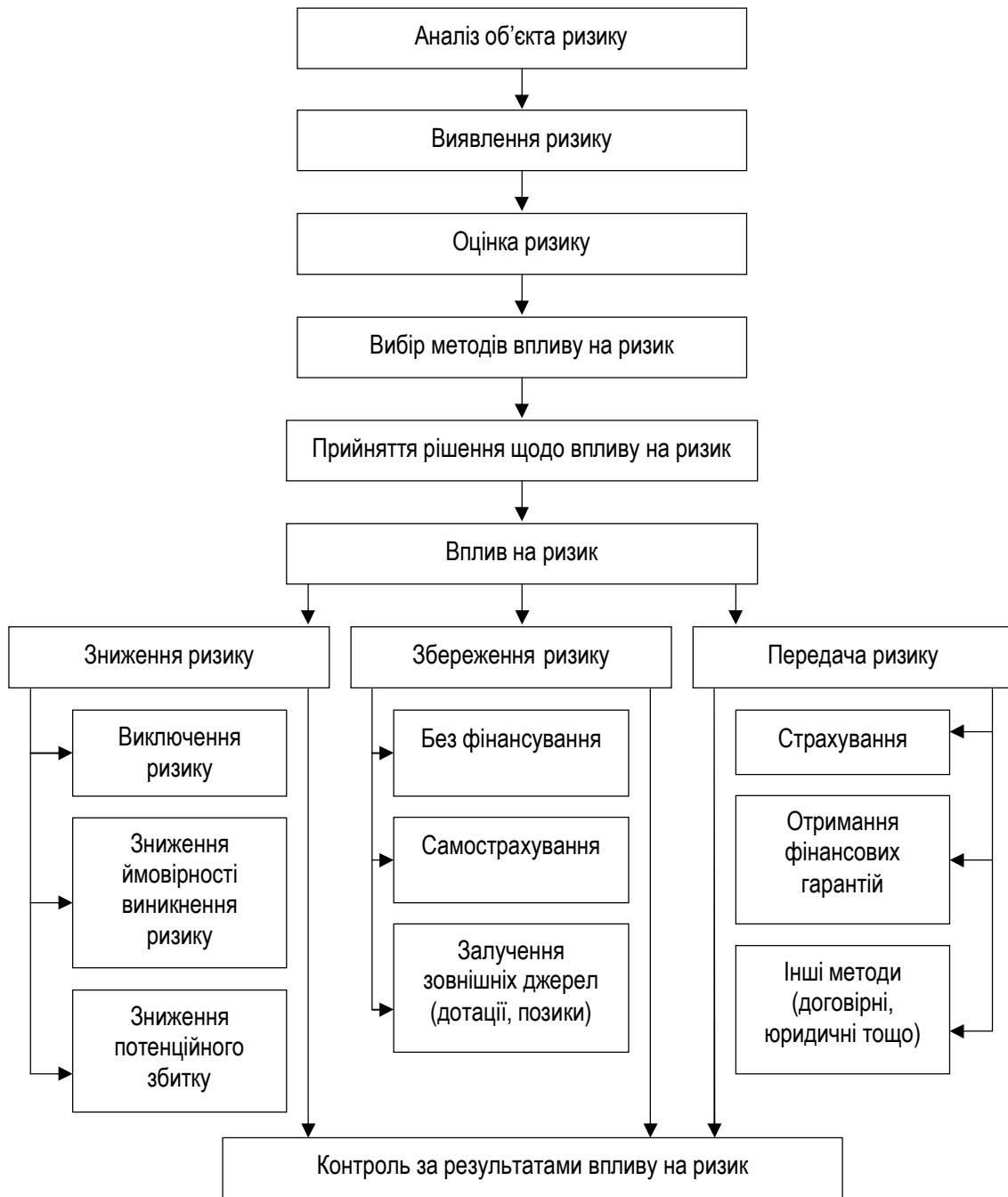

Рис. 1.7. Послідовність процесу управління ризиком у страхуванні [70]

Більш-менш повна систематизація підходів до змісту і послідовності етапів процесу управління ризиками наведена у роботі “Риск-менеджмент інновацій” [71], яка вибірково представлена нами у табл. 1.4.

Систематизація підходів до змісту процесів управління ризиками

Автор, джерело	Етапи управління ризиками
Є. Смирнова [72]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначення прийнятного рівня ризику для даного підприємства. 2. Оцінка поточного рівня ризику. 3. Прогнозування розвитку ситуації (наближена оцінка майбутнього рівня ризику). 4. Розробка та проведення заходів щодо реалізації прийнятого рішення. 5. Оцінка ефективності виробничих заходів
Американський інститут управління проектами [73]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Планування управління ризиками. 2. Ідентифікація ризиків. 3. Якісна оцінка ризиків. 4. Кількісна оцінка ризиків. 5. Планування реагування на ризики. 6. Моніторинг і контроль ризиків
Н. Адамчук, Д. Алешин [74]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уточнення сподівань та ідентифікація ризиків. 2. Кількісна оцінка ризику та прийняття управлінських рішень. 3. Проведення превентивних заходів, націлених на запобігання виникненню ризикових ситуацій
Європейський банк реконструкції та розвитку [75]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виявлення загроз, тобто умов, які містять потенціал реалізації небажаних наслідків. 2. Розгляд сценаріїв наслідків, тобто варіантів небажаного розвитку подій через загрози. 3. Якісна або кількісна оцінка масштабу наслідків. 4. Якісна або кількісна оцінка ймовірності реалізації сценарію. 5. Виявлення ступеня ризику як ймовірність реалізації небажаного сценарію, помножена на оцінку масштабу наслідків (у випадку, якщо ці величини виражені кількісно). 6. Оцінка варіантів управління ризиком, розробка варіантів зниження, усунення або контролю ризику, вибір оптимального варіанта, виходячи зі співвідношення витрат та ефекту
С. Балака [76]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виявлення суб'єктивних та об'єктивних факторів та передумов виникнення конкретного виду ризику. 2. Групування методів пристосування до об'єктивних факторів та вплив на суб'єктивні фактори. 3. Обґрунтування виправданості виявленого ризику. 4. Кількісна оцінка ризику. 5. Кількісне визначення допустимого рівня ризику. 6. Розробка конкретних заходів щодо управління ризиком (його зниження, обмеження, ліквідація або прийняття)
М. Г. Лапуста, Л. Г. Шаршукова [77]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виявлення можливого ризику. 2. Оцінка ризику. 3. Вибір методу управління ризиком. 4. Застосування обраних методів. 5. Оцінка результатів

Автор, джерело	Етапи управління ризиками
І. Д. Сердюкова [78]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виявлення мети. 2. Виявлення ризику. 3. Оцінка ризику. 4. Вибір методів управління ризиком. 5. Реалізація методів управління ризиком. 6. Оцінка результатів
І. Т. Балабанов [53]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначення мети ризику 2. Виявлення ймовірності настання події. 3. Встановлення ступеня та величини ризику. 4. Аналіз навколишньої ситуації. 5. Вибір стратегії управління ризиком. 6. Вибір необхідних для даної стратегії прийомів управління ризиком і методів його мінімізації. 7. Здійснення цілеспрямованого впливу на ризик
В. В. Смірнов [79]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ідентифікація (встановлення) ризику. 2. Оцінка ризику. 3. Запобігання (контроль) ризику. 4. Фінансування ризику
А. Любанов, С. Філін, А. Чугунов [80]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Виявлення та класифікація основних видів ризиків. 2. Розрахунок адекватної кількісної міри ризику, яку легко пояснити. 3. Прийняття рішення про зменшення або збільшення виявлених ризиків. 4. Розробка та реалізація процедур контролю над ризиками поточних позицій
А. Стрельцов, О. Цамутали [42]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Формулювання цілей та задач аналізу ризиків. 2. Ідентифікація джерел (факторів) ризику за запланованими подіями. 3. Виявлення потенційно можливих подій, пов'язаних з несприятливим розвитком ситуації. 4. Вимірювання ризику (оцінка можливого збитку, пов'язаного з несприятливим розвитком подій). 5. Планування (за необхідністю) реалізації заходів щодо зниження ризику до прийнятного рівня. 6. Попередня оцінка антиризикових заходів та формування висновків
В. Б. Артеменко, Ю. В. Журавльов [81]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначення мети. 2. Встановлення ризику. 3. Комплексна оцінка ризику: <ul style="list-style-type: none"> – якісна оцінка; – кількісна оцінка; – оцінка чутливості показників. 4. Вибір методів управління ризиком. 5. Здійснення управління ризиком. 6. Оцінка результатів. 7. Розробка заходів щодо зменшення втрат доходу

Автор, джерело	Етапи управління ризиками
Н. Є. Балашова [82]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ідентифікація ризиків: <ul style="list-style-type: none"> – аналіз наявної ринкової ситуації; – виявлення ключових точок генерації ризиків; – побудова карти ризиків; – детальний якісний опис ризиків. 2. Оцінка ризиків. 3. Розробка заходів з мінімізації ризику. 4. Моніторинг ризиків. 5. Контроль за здійсненням заходів з мінімізації ризиків
В. Й. Плиса [83]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Аналіз та ідентифікація ризику. 2. Якісна оцінка ризику. 3. Контроль ризику. 4. Кількісна оцінка ризику. 5. Контроль ризику. 6. Вибір методів оптимізації (зниження) ризику
Є. Є. Єгорова [58]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Збір та обробка даних. 2. Якісний аналіз ризику. 3. Кількісна оцінка ризику. 4. Оцінка прийнятності ризику. 5. Оцінка можливості зниження (збільшення) ризику. 6. Вибір методів та формування варіантів зниження (збільшення) ризику. 7. Оцінка доцільності зниження (збільшення) ризику. 8. Вибір варіанта впливу на ризик
С. Бузько [84]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Аналіз ризику (ідентифікація ризику, визначення кількісних характеристик, якими можливо описати ризик щодо об'єкта його виникнення, виявлення можливих варіантів вирішення конкретної проблеми, визначення економічних наслідків, які можуть бути в результаті реалізації прийнятого рішення, характеристика побічних ефектів, здатних негативно впливати на кінцеву ефективність вжитих заходів, інтегральна оцінка ризику). 2. Обробка ризику (диференціація ризиків за ступенем їх впливу на результати діяльності підприємств, ієрархізація ризику, визначення фінансових джерел, необхідних у конкретній ситуації при конкретному рівні ризику, визначення політики попередження та системи безпеки підприємства по відношенню до ризику). 3. Управління ризиком (визначення ціни ризику, тобто показника, який враховує частку страхування у компенсації негативних наслідків впливу економічного ризику, обсягів страхування, витрат на попередження ризику та захист від нього, витрат адміністративного характеру, обсягів фінансових ресурсів, націлених на забезпечення заходів щодо попередження ризику та компенсацію негативних наслідків ризикової діяльності підприємства). 4. Контроль ризику (дії, необхідні для порівняння фактичних результатів з тими, які очікувалися при прийнятті рішення, елемент зворотного зв'язку в системі управління ризиком на підприємстві)

Автор, джерело	Етапи управління ризиками
І. Д. Сердюкова [46]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Визначення мети. 2. З'ясування ризику (збір інформації з офіційних та неофіційних джерел, даних фінансової звітності, бізнес-планів, засобів масової інформації). 3. Оцінка ризику (попередня та наступна). 4. Вибір методів управління ризиком. 5. Реалізація методів управління ризиком. 6. Оцінка результатів
А. Ю. Харко, В. Ю. Харко [85]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Усвідомлення та виявлення ризику, з'ясування причин його виникнення та ризикових сфер. 2. Аналіз та оцінка ризику (кількісне визначення витрат, пов'язаних з видами ризику, які були виявлені на першому етапі). 3. Вибір методів управління ризиком. 4. Застосування обраних методів, мінімізація витрат на їх реалізацію. 5. Оцінка результатів, яка включає здійснення постійного контролю за рівнем ризику з застосуванням механізму зворотного зв'язку
Н. В. Хохлов [60]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Аналіз ризику (виявлення та оцінка). 2. Вибір методів впливу на ризик при оцінці їх порівняльної ефективності. 3. Прийняття рішення. 4. Безпосередній вплив на ризик. 5. Контроль та коректування результатів процесу управління
Ю. Ю. Кинев [44]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Отримання та обробка інформації. 2. Фіксація ризиків. 3. Формування алгоритму рішення (поетапний розподіл запланованих рішень на визначену кількість більш простих рішень). 4. Якісна оцінка ризиків (виявлення ризиків, визначення кількісної структури ризиків, виявлення найбільш ризиконебезпечних областей у розробленому алгоритмі прийнятого рішення). 5. Кількісна оцінка ризиків та інформації. 6. Попереднє прийняття рішення про дію (бездіяльність). 7. Аналіз критичних значень, тобто тих складових ризику, значення яких перевищують критичну величину. 8. Прийняття рішення
Г. Я. Гольдштейн [86]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Якісний аналіз: <ul style="list-style-type: none"> – виявлення усього спектра ризиків; – опис ризиків; – класифікація та групування; – аналіз вихідних припущень. 2. Кількісний аналіз: <ul style="list-style-type: none"> – формалізація невизначеності; – розрахунок ризиків; – оцінка ризиків; – облік ризиків.

Продовж. табл. 1.4

Автор, джерело	Етапи управління ризиками
	3. Мінімізація ризиків : <ul style="list-style-type: none"> – проектування стратегій ризик-менеджменту; – вибір оптимальної стратегії; – аналіз реалізації стратегії. 4. Контроль ризиків: <ul style="list-style-type: none"> – моніторинг ризиків та ризик-менеджменту; – переоцінка та коректування ризиків; – оперативні рішення стосовно відхилень

Що стосується управління ризиками, то його основні методи було систематизовано нами у роботі “Традиционные методы управления риском” (табл. 1.5) [87]. При цьому слід мати на увазі, що страхування як метод управління ризиками має певні переваги і недоліки (табл. 1.6).

Таблиця 1.5

Класифікація методів впливу на ризик

Автор, джерело	Класифікація засобів впливу на ризик
В. В. Боков, П. В. Забєлін, В. Г. Федотов [88]	1. Засоби нейтралізації ризику: <ul style="list-style-type: none"> – попередження ризику; – розподілення ризику; – компенсація ризику; – перенесення ризику. 2. Засоби зменшення ризику: <ul style="list-style-type: none"> – диверсифікація; – збір інформації; – страхування. 3. Засоби управління ризиком: <ul style="list-style-type: none"> – відмова від здійснення ризикових операцій; – попередження втрат; – страхування; – визнання збитків
Д. Дж. Речмен, М. Х. Маскон, К. Л. Боуві, Дж. В. Тілл [89]	1. Контроль ризику: <ul style="list-style-type: none"> – відхилення від ризику; – запобігання збиткам; – мінімізація втрат; – страхування; – передача контролю за ризиком. 2. Фінансування ризику: <ul style="list-style-type: none"> – прийняття ризику (самострахування); – передача ризику (страхування)

Автор, джерело	Класифікація засобів впливу на ризик
І. Т. Балабанов [53]	1. Засоби подолання ризиків: <ul style="list-style-type: none"> – уникнення ризику; – стримування ризику; – передача ризику. 2. Зменшення рівня ризику: <ul style="list-style-type: none"> – диверсифікація; – отримання додаткової інформації про вибір і результати; – лімітування; – самострахування; – страхування
Н. Адамчук, Д. Алешин [74]	1. Ухилення, тобто відмова від відповідних очікувань, ризикованих проектів чи перенесення ризику на інших осіб: <ul style="list-style-type: none"> – відмова від ненадійних партнерів; – відмова від ризикових проектів; – страхування ризиків; – пошук гарантів. Останні дві групи заходів можна умовно об'єднати під однією загальною назвою "перенесення ризику". 2. Локалізація ризику: <ul style="list-style-type: none"> – створення венчурних фірм; – створення спеціальних підрозділів для реалізації ризикових проектів. 3. Дисипація: <ul style="list-style-type: none"> – диверсифікація: <ul style="list-style-type: none"> • діяльності; • інвестицій; • постачання; • збуту; – розподіл відповідальності між членами проекту; – розподіл ризику у часі. 4. Компенсація: <ul style="list-style-type: none"> – створення системи резервів; – активний ризик-менеджмент; – стратегічне планування; – прогнозування зовнішнього середовища; – моніторинг; – цілеспрямований маркетинг
Н. Асамбасв [75]	1. Відхилення від ризику. 2. Локалізація ризику. 3. Диверсифікація ризику. 4. Розподіл ризику між членами проекту (передача частини ризику співвиконавцям).

Автор, джерело	Класифікація засобів впливу на ризик
	5. Компенсація ризику: <ul style="list-style-type: none"> – страхування ризику; – резервування засобів на покриття безпосередніх витрат
В. Кривов [43]	1. Запобігання ризику: <ul style="list-style-type: none"> – відмова від реалізації проекту; – відмова від ненадійних партнерів. 2. Локалізація ризику: <ul style="list-style-type: none"> – створення венчурних підприємств; – створення спеціальних структур для ризикових проектів 3. Перерозподіл ризику: <ul style="list-style-type: none"> – перерозподіл ризику між партнерами; – розподіл ризику у часі; – диверсифікація інвестицій, інновацій і видів діяльності. 4. Компенсація ризику і його наслідків страхування: <ul style="list-style-type: none"> – самострахування шляхом створення резервів; – моніторинг навколишнього середовища; – прогнозування; – цілеспрямований маркетинг
І. Д. Сердюкова [78]	1. Відмова. 2. Попередження. 3. Контроль. 4. Страхування. 5. Визнання
В. В. Вітлинський, С. І. Наконечний [90]	1. Прийняття ризику. 2. Створення резервів. 3. Зовнішнє страхування. 4. Поділ ризику. 5. Запобігання ризику
Н. Є. Балашова [82]	1. Відхилення (відмова від ризикованих проектів, інвестицій, ненадійних партнерів і клієнтів). 2. Локалізація (створення системи лімітів, обмежень). 3. Дисипація (диверсифікація, розподіл ризиків у часі шляхом фінансового планування). 4. Компенсація (аналітична робота, хеджування, система контролю і моніторингу ризиків). 5. Неформалізуючі шляхи мінімізації ризику: <ul style="list-style-type: none"> – підвищення якості використання кадрового потенціалу (збільшення якості відбору і найму персоналу, інтенсивності навчання і розвитку співробітників, механізму мотивації); – оптимізація організованої структури, забезпечення її гнучкості і адекватності специфіці компанії;

Автор, джерело	Класифікація засобів впливу на ризик
	<ul style="list-style-type: none"> – підвищення рівня інноваційності організації; – розвиток і підтримка зв'язків з інфраструктурними організаціями та іншими учасниками ринку
В. Н. Жованніков [45]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Запобігання ризику. 2. Утримання (обмеження) ризику. 3. Диверсифікація ризику. 4. Лімітування. 5. Страхування 6. Резервування.
В. Й. Плиса [83]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Зовнішні засоби зниження рівня ризику: <ul style="list-style-type: none"> – розподіл ризику; – зовнішнє страхування. 2. Внутрішні шляхи зниження ризику: <ul style="list-style-type: none"> – лімітування; – диверсифікація; – створення резервів; – профілактичні дії; – збір додаткової інформації
І. Д. Сердюкова [46]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Відмова від здійснення ризикового заходу. 2. Попередження втрат (конкретний набір превентивних дій, який дозволяє запобігти неприємностям). 3. Контроль (стримування подальшого зростання розміру вже отриманого збитку за допомогою збирання і обробки достовірної інформації). 4. Страхування: <ul style="list-style-type: none"> – перерозподіл втрат серед підприємців, які зазнали однотипного ризику (самозбереження); – звернення за допомогою до страхової компанії. 5. Визнання втрат: <ul style="list-style-type: none"> – нехтування сумою можливого збитку, якщо вона незначна; – диверсифікація ризиків (перетворення одного виду ризику на інший чи подрібнення одного виду ризику на декілька видів, кожний з яких характеризується меншим розміром збитку)
А. Ю. Харко, В. Ю. Харко [85]	<ol style="list-style-type: none"> 1. Запобігання ризику (усвідомлення рішення не йти на потенційний ризик, зниження обсягів фінансових і господарських операцій, у результаті котрих виникає ризик, скорочення ризикового періоду з метою зменшення ймовірності настання ризикової події). 2. Запобігання збиткам (дії, націлені на зменшення ймовірності витрат і мінімізацію їх наслідків). 3. Прийняття ризику на себе (покриття збитків за рахунок власних ресурсів). 4. Передача ризику (перенесення ризику на інших осіб)

Автор, джерело	Класифікація засобів впливу на ризик
С. Філін, М. Брук, А. Федорова [91-93]	<p>1. Внутрішні засоби, механізми та інструменти управління ризиками:</p> <ul style="list-style-type: none"> – запобігання ризику (відхилення від ризику); – компенсація (резервування, самострахування, внутрішнє страхування, прийняття ризику на себе) ризику та його наслідків; – локалізація ризику; – розподіл (дисипація) ризику; – хеджування; – управління активами і пасивами; – запобіжні засоби: <ul style="list-style-type: none"> • цінове регулювання; • управління кількістю фінансового левериджу; • обмеження рівня ризику; • оптимізація оподаткування; • управління обсягом операційного левериджу; • забезпечення можливості отримання від контрагента інвестиційно-фінансової операції додаткового рівня премії за ризик; • скорочення переліку форс-мажорних обставин у контрактах з контрагентами; • забезпечення компенсації можливих фінансових втрат за рахунок наявності у контрактах системи штрафних санкцій; • покращення управління обіговими коштами суб'єкта економіки; • інформаційно-прогнозує забезпечення інвестиційно-інноваційного управління (менеджменту); • регулювання облікової і дивідендної політики; • планування оптимально ефективною інвестиційно-інноваційною стратегії і політики суб'єкта економіки; • контроль за рівнем ризику і корекція рішень з управління ризиками (моніторинг ризику). <p>2. Зовнішні засоби, механізми та інструменти управління ризиками:</p> <ul style="list-style-type: none"> – страхування; – гарантії. <p>3. Комплексне використання чи часткове співвідношення методів, механізмів та інструментів управління ризиками</p>
Є. Загорій [94]	<p>1. Засоби пасивного втручання (стратегія бездіяльності, яка передбачає, що особа, котра приймає рішення, не робить активних дій для зниження ризику, і обумовлена або наявністю обмежених для використання активних методів регулювання, або системним характером деяких видів ризику):</p> <ul style="list-style-type: none"> – страхування; – самострахування; – хеджування.

Автор, джерело	Класифікація засобів впливу на ризик
	2. Шляхи активного втручання: <ul style="list-style-type: none"> – лімітування; – диверсифікація; – отримання додаткової інформації
Н. В. Хохлов [60]	1. Зниження: <ul style="list-style-type: none"> – зменшення розмірів можливих втрат; – виключення ризику; – зниження можливості настання несприятливих подій. 2. Збереження: <ul style="list-style-type: none"> – без фінансування (відмова від будь-яких дій, направлених на компенсацію збитку); – самострахування (створення резервних фондів); – залучення зовнішніх джерел (отримання державних дотацій, кредитів і позик для компенсації збитків). 3. Перенесення (перенесення відповідальності за ризик при збереженні існуючого рівня ризику): <ul style="list-style-type: none"> – страхування; – отримання фінансових гарантій, порук; – внесення до текстів документів (договорів, торгових контрактів і тощо) спеціальних застережень, які передбачають зменшення власної відповідальності при настанні передбачуваних подій чи передачу ризику контрагенту

Таблиця 1.6

Переваги та недоліки страхування як методу впливу на ризики [43, 45, 72, 74]

Переваги	Недоліки
1. Дозволяє знизити витрати, пов'язані з необхідністю задоволення претензій з боку учасників проекту у випадку його невдалої реалізації. 2. Здатне надати гарантію інвесторам в отриманні суми відшкодування, незалежно від фінансового стану фірми, що є додатковим аргументом для кожного учасника проекту при прийнятті ними рішення про участь у його фінансуванні.	1. Спрощує всю роботу, яка повинна постійно проводитися організаторами проекту, з метою утримання рівня ризику в заданих межах. 2. При страхуванні особливі вимоги висуваються до кількісного виміру ризиків та розміру потенційних збитків. 3. Виникає необхідність обліку зміни вартості об'єкта, що страхується, з плином часу, що є не завжди можливим.

Переваги	Недоліки
<p>3. Експертиза проекту страховою компанією при укладенні угоди страхування є стимулом до якісного та детального аналізу усіх аспектів проекту.</p> <p>4. Знижує невизначеність у плануванні фінансової діяльності підприємства, оскільки невідомі витрати на компенсацію збитків у майбутньому замінюються детермінованими витратами на виплату страхових внесків.</p> <p>5. Дає гарантію погашення потенційних збитків, що особливо важливо у випадках, коли підприємець обмежений у використанні власних фінансових ресурсів або в залученні зовнішніх кредитів.</p> <p>6. Дозволяє звільнити частину фінансових ресурсів, які повинні бути потенційно зарезервовані у фонді ризику для покриття непередбачених збитків, а зараз можуть бути використані для отримання додаткового доходу від інвестування у проект.</p> <p>7. Скорочує витрати на управління ризиком, оскільки страхова компанія, володіючи досвідом та статистичними даними по відношенню до різних ризиків, виконує за підприємця частину роботи по збору інформації про ймовірність виникнення страхових випадків та очікуваних втрат, пов'язаних з ними</p>	<p>4. Високий рівень транзакційних витрат.</p> <p>5. Нерозвиненість страхового маркетингу, а також той факт, що страховий ринок є ринком пропозиції, призводить до того, що в першу чергу розвиваються та вдосконалюються прості та вигідні для страхової компанії послуги.</p> <p>6. Помилки при виборі страхової компанії та виду страхової угоди можуть завдати великої шкоди підприємцю, що потребує значної попередньої аналітичної роботи перед укладанням угоди страхування.</p> <p>7. Як правило, при активному використанні цього методу зниження ризику потребує створення спеціалізованого відділу або підрозділу фірми, які будуть займатися питаннями страхування, що призводить до додаткових витрат.</p> <p>8. Послуги страхових посередників (страхових агентів або страхових брокерів) дорого коштують, а пропозиція на ринку праці кваліфікованих посередників, які займаються питаннями страхування специфічних видів діяльності, досить обмежена.</p> <p>9. Ефективність операцій страхування багато в чому залежить від сформованої повноцінної законодавчої бази та ефективного механізму державного регулювання та нагляду за страховою діяльністю.</p> <p>10. Нерозвиненість страхового ринку України.</p> <p>11. Страхуванню підлягають тільки масові ризики, прояви яких незначною мірою корелюють між собою, а ймовірність прояву відома з високим ступенем точності.</p> <p>12. Страхування не має на меті зменшення рівня ризику, а призначене лише для відшкодування матеріальних збитків у випадку настання ризикової ситуації.</p> <p>13. Страхування не може забезпечити повну компенсацію всіх збитків, які виникають при невдалій реалізації проекту</p>

Наведемо розповсюджену схему управління ризиками у страховому бізнесі (рис. 1.8).

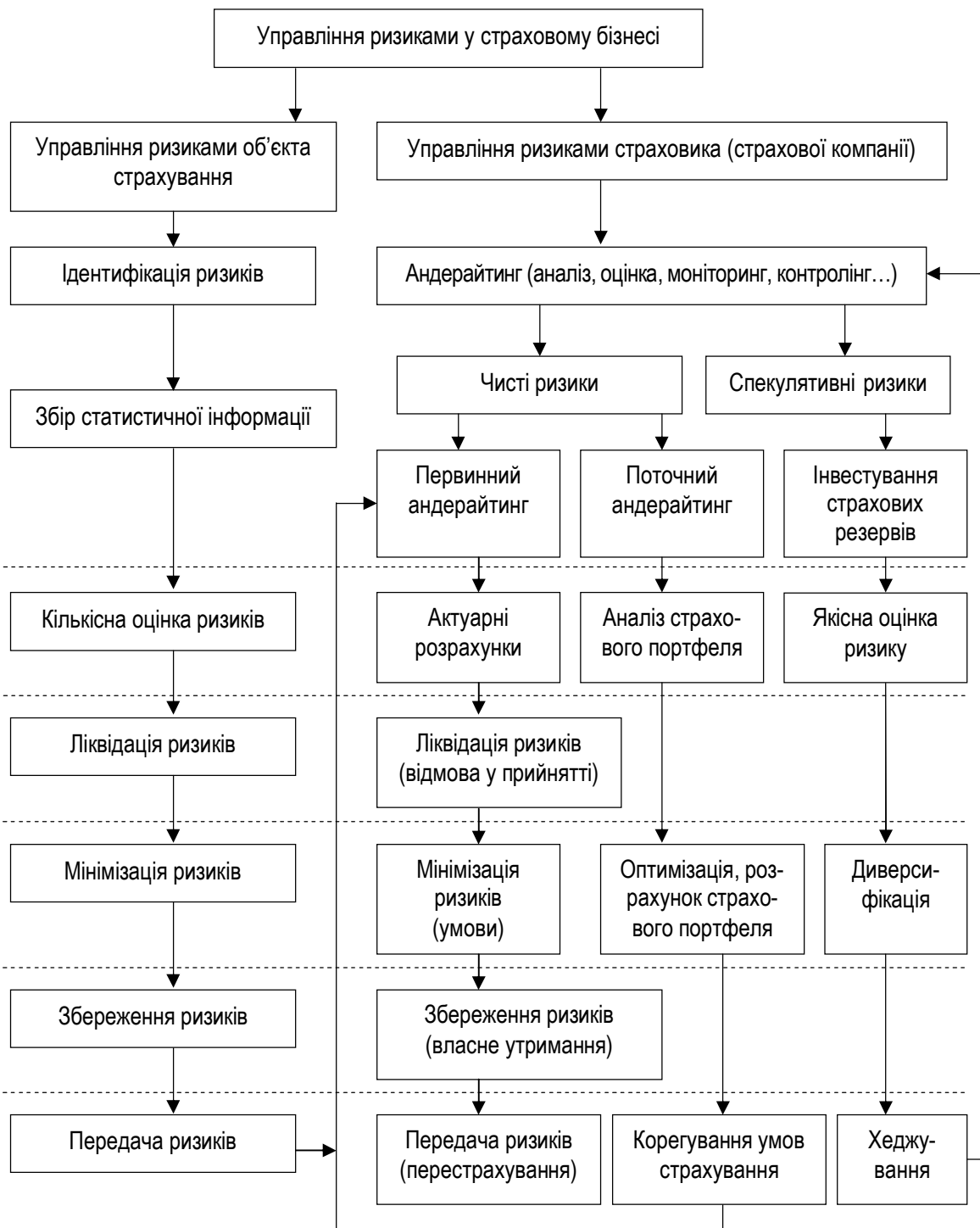

Рис. 1.8. Принципова схема управління ризиком у страховій справі

Вважаємо за доцільне уточнити, що саме у страхуванні розуміється під актуарними розрахунками та андерайтингом (див. рис. 1.7).

Актуарні розрахунки – це система математичних і статистичних методів обчислення страхових тарифів, методологія яких ґрунтується

на застосуванні теорії ймовірностей, демографічної статистики та довгострокових фінансових обчислень інвестиційного доходу страховика. Актуарні розрахунки дають змогу страховій компанії визначити страховий тариф та частку кожного страхувальника у створенні страхового фонду.

Андеррайтинг – це процес оцінювання та прийняття ризиків на страхування (перестрахування).

Таким чином, підводячи підсумки розгляду питань щодо визначення екологічного і страхового ризиків, слід констатувати наступне. При розгляді ризиків у рамках даного дослідження будемо виходити з наступних концептуальних положень:

- *екологічний ризик* – це імовірність негативних наслідків від сукупності шкідливих впливів природного або техногенного характеру на навколишнє середовище, які спричиняють деградацію екосистем;
- *еколого-економічний ризик* – це імовірність негативних наслідків економічного характеру для конкретних осіб, організацій і економік, які можуть виникнути від сукупності шкідливих впливів природного або техногенного характеру на навколишнє середовище;
- *страховий ризик* – це певна подія, яка передбачає виникнення страхового інтересу і, виходячи з цього, є об'єктом управління на страховому ринку, а також має об'єктивний характер, ознаки імовірності і випадковості настання, можливості кількісного і якісного оцінювання;
- *екологічний страховий ризик* – це певна подія, при настанні якої здійснюється вплив на навколишнє природне середовище і виникають наслідки економічного характеру, виникає страховий інтерес і, виходячи з цього, він є об'єктом управління на страховому ринку, а також має об'єктивний характер, ознаки імовірності і випадковості настання, можливості кількісного і якісного оцінювання;
- для нас інтерес становлять тільки ті *екологічні ризики*, які створюють або можуть створити економічні і цивільно-правові відносини щодо захисту майнових інтересів фізичних або юридичних осіб, котрі, у свою чергу, можуть бути предметом договору страхування і пов'язані з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням (особисте страхування); володінням, користуванням і розпорядженням майном (майнове страхування); відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або її майну, а також шкоди, заподіяної юридичній особі (страхування відповідальності);
- *управління ризиками* – це сукупність спеціальних функцій і послідовних дій учасників страхового ринку, спрямованих на повне уникнення даних ризиків або зменшення частоти їх прояву та величини негативних наслідків.

1.3. Місце, функції і роль страхового ринку у розвитку економіки України

У зв'язку з тим, що страхування відповідно до наведених у попередніх підрозділах визначень є елементом фінансової системи країни, то спочатку слід розглядати визначення і функції фінансової системи та фінансового ринку, а вже потім переходити до такого поняття, як “страховий ринок”.

У широкому значенні фінансова система держави є відображенням форм і методів конкретного використання фінансів в економіці, є відповідною до моделі економіки і значною мірою визначається цією моделлю економіки.

На думку В. М. Опаріна, фінансову систему слід розглядати у двох зрізах – за змістовним наповненням та інституціональною побудовою [95]. Структуризація за змістовним наповненням засновується на виокремленні її складових, виходячи зі специфічності форм фінансових відносин. Інституціональна її будова характеризується сукупністю фінансових органів та інституцій, які забезпечують функціонування даної системи (рис. 1.9).

Фінансові системи найчастіше розглядаються як сукупність фінансових ринків, фінансових інститутів та фінансових інструментів.

Підсистеми фінансової системи представлено на рис. 1.10.

Рис. 1.9. Структура фінансової системи [96]

О. Р. Романенко вважає, що фінансова система – це сукупність відокремлених, але взаємопов’язаних між собою сфер фінансових відносин, що мають особливості мобілізації та використання фінансових ресурсів, відповідний апарат управління та забезпечення [97].

На думку авторів навчального посібника “Теорія фінансів”, фінансову систему слід розглядати як сукупність різноманітних видів фондів фінансових ресурсів, сконцентрованих у розпорядженні держави, нефінансового сектора економіки, окремих фінансових інститутів і населення для виконання покладених на них функцій, а також для задоволення економічних та соціальних потреб [98].

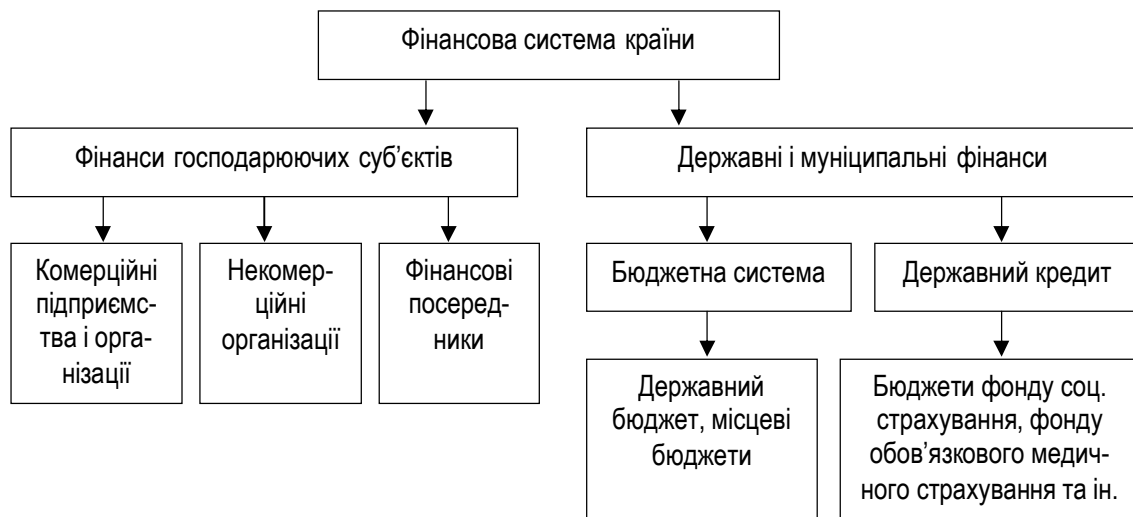

Рис. 1.10. Підсистеми фінансової системи країни [99]

На думку І. О. Школьник, найбільш повно визначення фінансової системи повинно трактуватися як сукупність різноманітних видів фондів фінансових ресурсів, сконцентрованих у розпорядженні держави, нефінансового сектора економіки (господарських суб'єктів), окремих фінансових інститутів і населення (домогосподарств) для виконання покладених на них функцій, а також для задоволення економічних та соціальних потреб. Схематично структуру фінансової системи України автор представляє як сукупність державних фінансів (державні та місцеві бюджети, централізовані та децентралізовані фонди цивільного призначення, державне та особисте майнове страхування, фінанси підприємств і організацій державної та комунальної форм власності); фінансів підприємницьких структур (фінанси невиробничої сфери, фінанси виробничої сфери); державного кредиту; фінансового ринку (ринок грошей, ринок кредитних ресурсів, ринок цінних паперів, ринок фінансових послуг); страхових та резервних фондів; централізованих та децентралізованих фондів (пенсійний фонд, фонд соціального страхування, фонд сприяння зайнятості, фонд конверсії, валютний фонд, позабюджетні фонди місцевих органів самоврядування); фінансів домогосподарств.

Що стосується страхових і резервних фондів, то це фінансові ресурси для покриття втрат з непередбачуваних причин або для покриття втрат на проведення непередбачуваних (незапланованих) заходів. Звісно, страхові фонди знаходяться у розпорядженні страховиків (страхових організацій), а формуються вони за рахунок страхових внесків.

Фінансова система має забезпечити мобілізацію та оптимальне розміщення фінансових ресурсів, способи їх переміщення у часі і просторі, ліквідність та управління ризиками, формування інформаційної підтримки, що реалізується у контексті відтворювальної функції.

У ринково орієнтованій економіці діє декілька взаємопов'язаних ринків. За функціональною ознакою або згідно з економічним призначенням об'єктів ці ринки, як правило, поділяють на наступні види:

- ринок товарів та послуг (ринок продовольчих та ринок непродовольчих товарів, ринок послуг);
- ринок факторів виробництва (ринок праці, ринок засобів виробництва, сировинний ринок);
- фінансовий ринок (ринок грошей, кредитних ресурсів, цінних паперів і фінансових послуг);
- інформаційний ринок (ринок інтелектуальної продукції).

Головними економічними суб'єктами ринкових відносин виступають держава (уряд), підприємства (організації як господарючі суб'єкти) та домогосподарства. Сучасний ринок – це явище досить глибоке, комплексне і являє собою систему ринків, серед яких важлива роль належить фінансовому, бо грошові ресурси постійно переміщуються від власників заощаджень до позичальників та інвесторів.

У навчальному посібнику “Ринок фінансових послуг” узагальнюються різні методологічні підходи стосовно фінансового ринку:

- це складна економічна система, що є:
 - сферою прояву економічних відносин при розподілі доданої вартості та її реалізації шляхом обміну грошей на фінансові активи (грошові зобов'язання та інвестиційні цінності);
 - сферою прояву економічних відносин між продавцями і покупцями фінансових активів;
 - сферою прояву економічних відносин між вартістю і споживчою вартістю тих товарів, що обертаються на цьому ринку (гроші, депозити, цінні папери різних видів, зобов'язання та борги, позичковий капітал, дорогоцінні метали і дорогоцінне каміння, об'єкти нерухомості).
- для конкретного підприємця – це сукупність споживачів (покупців, вкладників), які зацікавлені в активах (продукції) і послугах, запропонованих цим підприємцем, і мають кошти купити їх;
- це відносини між населенням, виробниками і державою щодо перерозподілу вільних коштів на основі повної економічної самостійності, механізму саморегуляції ринкової економіки, внутрішньогалузевого і міжгалузевого перетікання фінансових ресурсів [96].

Наведемо ще декілька визначень фінансового ринку, які відображають поняття ринку з точки зору сукупності економічних відносин з приводу купівлі-продажу специфічних товарів – фінансових ресурсів.

Російський науковець Б. А. Райзберг вважає, що фінансовий ринок відображає попит та пропозицію фінансових ресурсів, тобто грошей, валюти, акцій, облігацій та інших цінних паперів [100].

В. М. Іванов визначає фінансовий ринок як сукупність соціально-економічних відносин у сфері трансформації бездієвих коштів в позичковий капітал через кредитно-фінансові інститути на основі попиту та пропозиції [101].

Згідно з визначенням В. М. Опаріна фінансовий ринок – це сукупність відносин щодо обміну і перерозподілу, пов'язаних з процесами купівлі-продажу фінансових ресурсів, необхідних для здійснення виробничої та фінансової діяльності [102].

О. М. Іваницька визначає фінансовий ринок як мережу спеціальних (банківсько-фінансових) інститутів, що забезпечує взаємодію попиту і пропозиції на гроші як специфічний товар та їхнє взаємне врівноваження [103].

Т. І. Андрушків трактує фінансовий ринок як систему організації руху, розподілу та перерозподілу грошових коштів за посередництва фінансових інституцій, що охоплює сукупність усіх грошових ресурсів країни, які знаходяться у постійному русі та змінюються під впливом співвідношення попиту і пропозиції на дані ресурси з боку різноманітних суб'єктів економіки [104].

В. П. Ходаківська розглядає фінансовий ринок як систему економічних відносин, що виникають між його прямими учасниками при формуванні попиту і пропозиції на специфічний продукт – фінансові послуги, які пов'язані з процесом купівлі-продажу, розподілу та перерозподілу фінансових активів, які знаходяться у власності економічних суб'єктів національної, регіональної і світової економіки [96, 105].

В. М. Шелудько вважає, що фінансовий ринок є системою економічних та правових відносин, пов'язаних із купівлею-продажем або випуском та обігом фінансових активів [106].

О. Ю. Смолянська визначає фінансовий ринок як організовану або неформальну систему торгівлі фінансовими інструментами (різні форми короткострокового та довгострокового інвестування – облігації, векселі, казначейські зобов'язання, акції), на якому відбувається обмін грошима, надання кредиту та мобілізація капіталу [107].

Фінансовий ринок – це система економічних відносин, пов'язаних з мобілізацією, розподілом і перерозподілом потоків грошових коштів між власниками (кредиторами, інвесторами) і користу-

вачами (позичальниками, емітентами) за допомогою фінансових інструментів, які реалізують форму тих або інших фінансових активів, у рамках яких існує тільки один об'єкт купівлі-продажу – грошові кошти [108].

Міжнародні стандарти фінансової звітності визначають фінансові активи і фінансові інструменти наступним чином.

Фінансовий актив – це будь-який актив, який є:

- грошовими коштами;
- правом на отримання грошових коштів або іншого фінансового активу від іншої компанії, обумовленим договором;
- правом на обмін фінансовими інструментами з іншою компанією на потенційно вигідних умовах, обумовленим договором;
- пайовим інструментом іншої компанії.

Фінансові інструменти – це будь-який договір, у результаті якого одночасно виникає фінансовий актив в однієї компанії і фінансове зобов'язання або пайовий інструмент – в іншої.

Досить вдалими є визначення фінансового ринку, наведене І. О. Школьник: фінансовий ринок – це сукупність економічних відносин з приводу перерозподілу тимчасово вільних фінансових ресурсів між населенням (домогосподарствами), суб'єктами господарювання та державою через систему фінансових інститутів на основі взаємодії попиту та пропозиції [109].

Структурно-порівняльний аналіз вищенаведених визначень терміна “фінансовий ринок” наводиться нами у таблиці 1.7.

Таблиця 1.7

**Приклади визначення терміна “фінансовий ринок”
у навчально-методичних та наукових працях**

Фінансовий ринок – це...	...пов'язаних з (охоплює)...	Об'єкт відносин	Характеристика об'єкта відносин	Учасники відносин	Автор визначення
сукупність відносин щодо обміну та перерозподілу	процеси купівлі-продажу	фінансові ресурси	–	–	В.М. Опарін
система організації руху, розподілу та перерозподілу	грошові ресурси країни	грошові кошти	постійний рух, зміна	посередники - фінансові інституції	Т.І. Андрушків
система економічних відносин	формування попиту і пропозиції	специфічний продукт – фінансові послуги	пов'язані з процесом купівлі-продажу, розподілу та перерозподілу <i>фінансових активів</i>	прямі учасники ринку	В.П. Ходаківська

Продовж. табл. 1.7

Фінансовий ринок – це...	...пов'язаних з (охоплює)...	Об'єкт відносин	Характеристика об'єкта відносин	Учасники відносин	Автор визначення
організована або неформальна система	торгівля; відбувається обмін грошима, надання кредиту та мобілізація капіталу	фінансові інструменти	різні форми короткострокового та довгострокового інвестування – облигації, векселі, казначейські зобов'язання, акції	–	О.Ю. Смолянська
система економічних відносин	мобілізація, розподіл і перерозподіл	потоки грошових коштів	з допомогою фінансових інструментів, які реалізують форму тих або інших фінансових активів, у рамках яких існує тільки один об'єкт купівлі-продажу – грошові кошти	власники (кредитори, інвестори) і користувачі (позичальники, емітенти)	Д.В. Гармаш
відображення	попит	фінансові ресурси	гроші, валюта, акції, облигації та інші цінні папери		Б.А. Райзберг
мережа спеціальних (банківсько-фінансових) інститутів	забезпечує взаємодію попиту і пропозиції та їхнє взаємне врівноваження	гроші	специфічний товар	–	О.М. Іваницька
система економічних та правових відносин	купівля-продаж або випуск та обіг	фінансові активи	–	–	В.М. Шелудько
сукупність соціально-економічних відносин у сфері	трансформація в позичковий капітал на основі попиту та пропозиції	грошові кошти	бездієві	через кредитно-фінансові інститути	В.М. Іванов
сукупність економічних відносин з приводу	перерозподілу між населенням (домогосподарствами), суб'єктами господарювання та державою	фінансових ресурсів	тимчасово вільних	через систему фінансових інститутів на основі взаємодії попиту та пропозиції	І.О. Школьник

На наш погляд, найбільш повним і придатним для умов даного дослідження є визначення Д. В. Гармаша, відповідно до якого фінансовий ринок – це система економічних відносин, пов'язаних з мобілізацією, розподілом і перерозподілом потоків грошових коштів між власниками (кредиторами, інвесторами) і користувачами (позичальниками, емітентами) за допомогою фінансових інструментів, які реалізують форму тих або інших фінансових активів, у рамках яких об'єктом купівлі-продажу є грошові кошти.

У зв'язку з низьким рівнем інвестицій у поєднанні з високими останнім часом доходами від експорту нафти країни з ринком, що формується, і країни-експортери нафти стали накопичувати великі чисті заощадження. Внаслідок цього капітал рухається із країн з ринком, що формується, у промислово розвинені країни (особливо в США) у напрямку, протилежному тому, що визначається в економічній теорії.

Після того, як на початку 2000-х років “лопнули” “роздуті” ціни на фондовому ринку, компанії багатьох промислово розвинених країн змінили традиційні позиції, спрямовані на запозичення коштів для фінансування капітальних вкладень, на забезпечення фінансового профіциту.

Таким чином, глобалізація фінансів сформувала економіку з хронічними фінансовими дефіцитами та забезпечує їх функціонування. Ряд дефіцитних національних економік набувають характеру боргових, маючи високу частку позикових ресурсів у надходженні іноземних коштів та в накопичених пасивах. Боргові економіки характеризуються зростаючим обсягом зовнішнього боргу та платежів, нові запозичення та обслуговування платежів стають важливою умовою їх функціонування та одним із основних напрямків державної політики.

У сучасній світовій економіці можна виділити декілька типів дефіцитних та боргових економік залежно від рівня боргового навантаження, рівня боргової залежності, обсягу та структури залучених іноземних ресурсів, а також зовнішніх боргів та платежів. Економіки розвинених країн, країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою за дефіцитними та борговими характеристиками суттєво відрізняються одна від одної.

Досить значна кількість розвинених країн, та країн, що розвиваються з чистим зовнішнім боргом мають досить високі економічні результати, отримуючи постійне надходження іноземних ресурсів шляхом прямого інвестування, розміщуючи свої акції серед нерезидентів шляхом запозичень на міжнародних кредитних ринках.

Останнім часом світова економіка функціонує в дефіцитному режимі з постійним від'ємним сальдо по світовим поточним розрахункам

і з перевищенням світових інвестицій над світовими заощадженнями. Усереднені дані по регіонах світу та окремим країнам за 2000-2006 роки підтверджують вищезазначене. Вся світова економіка в цілому має переважання інвестицій над заощадженнями в розмірі 0,24 % від обсягу ВВП, аналогічна ситуація і в економічно розвинених країнах, особливо вирізняються США, де переважання інвестицій над заощадженнями становить 4,84 % (це максимальний показник серед економічно розвинених країн). Поряд з цим є ряд регіонів та окремих країн, в яких ситуація абсолютно протилежна – країни СНД та Близького Сходу, в яких переважають заощадження в розмірі 8,83 % та 9,93 % відповідно [110].

За класифікацією Standard&Poog's, ринки акцій країн, що розвиваються, поділяються на “ринки, що розвиваються” та “граничні ринки”.

Термін “ринок, що розвивається” означає ринок акцій на перехідній стадії розвитку, який відзначається зростанням, підвищеним рівнем активності та ускладненням інфраструктури і відповідає хоча б одному із двох критеріїв, а саме: по-перше, функціонує в країні з низьким або середнім рівнем доходів відповідно до класифікації Світового банку; по-друге, реальна капіталізація, в яку можна інвестувати, є незначною у порівнянні з поточним ВВП країни. До країн, ринки яких вважаються такими, що розвиваються, належать: Бразилія, Китай, Чехія, Угорщина, Ізраїль, Польща, Росія, Туреччина.

До “граничних ринків” відносять ринки, що є занадто малими та неліквідними, щоб віднести їх до категорії ринків, що розвиваються, або найменш розвинутими серед ринків, що розвиваються. До них входять 20 ринків, сумарна капіталізація яких складає всього 32 млрд. дол. США, тобто менше 1 % від загальної суми капіталізації світового ринку – Хорватія, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Словенія, Україна, Болгарія (табл. 1.8 та 1.9).

Введений в розрахунки показник по США підтверджує, що порівнювати показники обраних країн із лідером міжнародного фінансового ринку є абсолютно недоцільним, оскільки практично у всіх випадках ми маємо коефіцієнт кореляції на рівні 0,5 і нижче, що свідчить про наявність несуттєвого зв'язку в поведінці показників.

Стосовно частки ринкової капіталізації у валовому внутрішньому продукті країн, то порівняно з розвиненими країнами, показники, наведені в таблиці 1.9, є незначними, що також підтверджує той факт, що в зазначених країнах фінансові ринки знаходяться на ранніх стадіях свого розвитку.

Таблиця 1.8

**Кореляція показників ринкової капіталізації країн з “граничним ринком”
за період 2000–2005 рр.**

	Україна	Румунія	Хорватія	Словенія	Болгарія	Литва	Естонія	Латвія	США
Україна	1	0,988	0,927	0,743	0,984	0,943	0,482	0,962	0,438
Румунія		1,000	0,962	0,821	0,987	0,962	0,577	0,987	0,404
Хорватія			1,000	0,927	0,958	0,992	0,765	0,978	0,546
Словенія				1,000	0,788	0,889	0,928	0,850	0,463
Болгарія					1,000	0,972	0,567	0,979	0,501
Литва						1,000	0,729	0,729	0,610
Естонія							1,000	0,629	0,542
Латвія								1,000	0,451
США									1,000

Таблиця 1.9

Відношення ринкової капіталізації до ВВП країни, %

Країна	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Україна	9,7	18,76	30,13	40,27
Румунія	12,9	16,73	27,84	25,58
Хорватія	28,1	32,23	36,11	64,24
Словенія	25,3	30,24	22,11	38,68
Болгарія	10,9	11,4	19,32	31,17
Литва	24,7	29,38	34,08	32,52
Естонія	57,5	58,76	27,83	34,56
Словаччина		10,76	10,05	9,61
Латвія	12,8	12,73	16,92	12,67

Фінансовий ринок реалізує певну кількість притаманних йому функцій, основними з яких є:

- мобілізація тимчасово вільних фінансових ресурсів населення, суб'єктів господарювання, державних установ, іноземних інвесторів та їх трансформація у фінансовий капітал;
- забезпечення взаємодії покупців та продавців фінансових ресурсів та встановлення рівноважної ціни попиту та пропозиції;

- перерозподіл на взаємовигідних умовах тимчасово вільних фінансових ресурсів із метою їх ефективного використання;
- створення механізму виявлення обсягу і структури попиту на окремі фінансові ресурси та своєчасне його задоволення в межах всіх категорій споживачів, які тимчасово мають потребу в залученні капіталу із зовнішніх джерел;
- підвищення ліквідності фінансових активів, що перебувають в обігу;
- організація процесу доведення фінансових активів до споживача шляхом створення мережі різноманітних інститутів з реалізації фінансових активів (банків, бірж, брокерських контор, інвестиційних фондів, фондів магазинів, страхових компаній та ін.);
- прискорення обороту капіталу суб'єктів господарювання, що сприяє активізації економічних процесів в країні [96].

Основними інституціями фінансового ринку, що забезпечують мобілізацію фінансових ресурсів, є установи кредитної системи та інститути спільного інвестування, *страхові компанії* та пенсійні фонди. Забезпечення переміщення фінансових ресурсів у просторі й часі реалізується через вказані вище інституції фінансового ринку, а також організаторів торгівлі на ньому – фондові біржі та торговельно-інформаційні системи. Забезпечення ліквідності та управління ризиками відносно суб'єктів господарювання покладається на комерційні банки і небанківські кредитні установи, інвестиційних керуючих, *страхові*, лізингові, факторингові, форфейтингові та інші компанії.

Розподільна функція фінансового ринку передбачає насамперед алокацію ресурсів між приватним і державним секторами, здійснення справедливого розподілу доходів у суспільстві та наступного їх перерозподілу з метою усунення дисбалансів, викликаних недоліками ринкових механізмів, а також використання засобів фінансового впливу на темпи й пропорції соціально-економічного розвитку.

Сукупність форм і методів, за допомогою яких забезпечується здійснення розподілу, перерозподілу, контролю фінансів, а також створення, мобілізація і використання децентралізованих і централізованих грошових доходів, фондів і резервів, складає фінансовий механізм [111].

Обравши критерієм структурування фінансових ринків особливості обігу фінансових інструментів, О. Ю. Смолянська наводить таку їх класифікацію (рис. 1.11).

За основною групою фінансових активів фінансовий ринок може поділятися на наступні ринки: валютний (обмін і використання іноземних валют); дорогоцінних металів; цінних паперів; грошовий (короткострокові депозитно-позичкові операції); капіталу (середньостроковий та довгостроковий позичковий капітал); *страховий*; нерухомості.

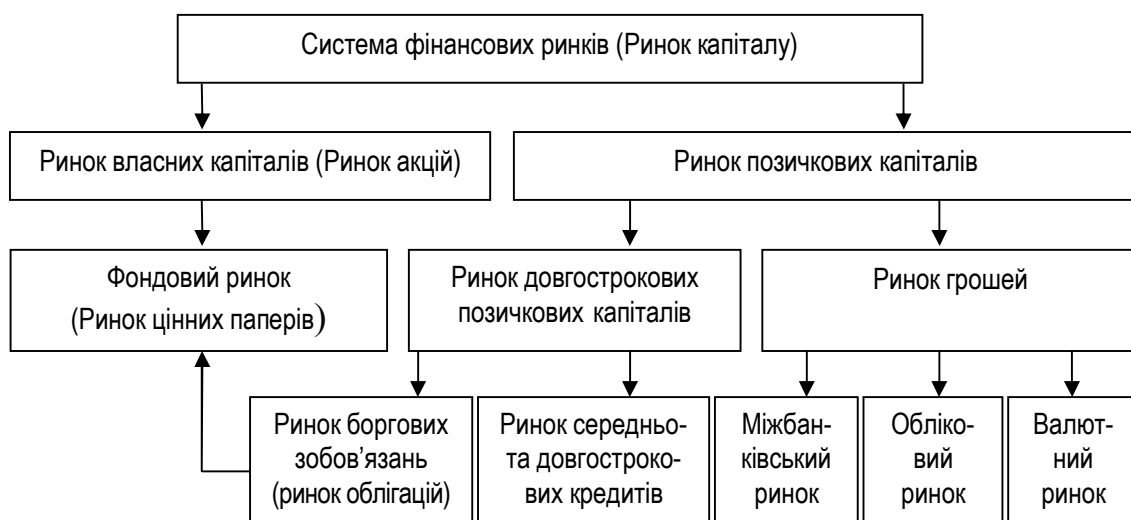

Рис. 1.11. Функціональна структура фінансових ринків [107]

У зв'язку з тим, що між структурними елементами фінансового ринку відсутні чіткі межі (постійний розвиток економічного механізму, удосконалення фінансових інструментів та інші причини), не існує й однієї усталеної структури, такої, щоб сприймалась однотайно усіма науковцями. Наприклад, для цілей свого дисертаційного дослідження Д. В. Гармаш обрав класифікацію, представлену на рис. 1.12.

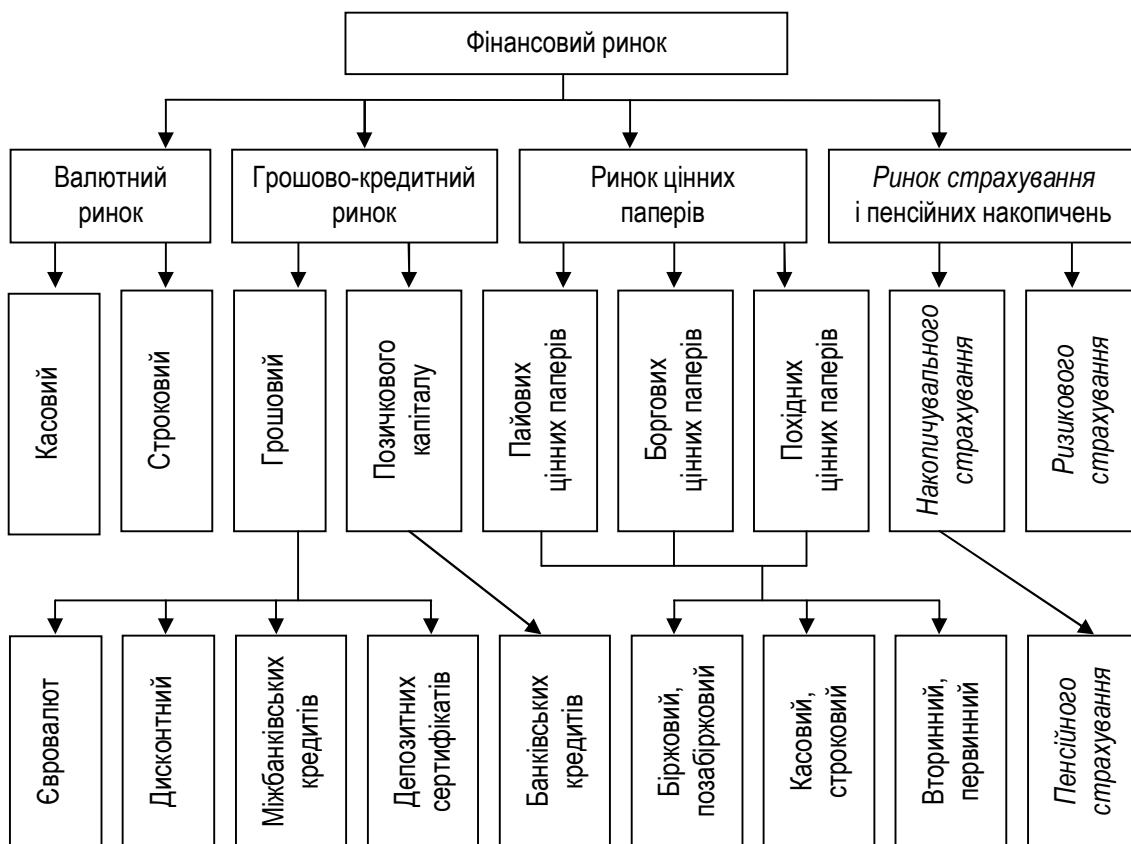

Рис. 1.12. Структура фінансового ринку [108]

Також важливо мати уявлення про фінансові ринки з інституціональної точки зору. Взявши за основу такий критерій, О. Ю. Смолянська наводить класифікацію, яка представлена нами на рис. 1.13.

Рис. 1.13. Інституціональна структура фінансових ринків [107]

Дещо іншу структуру з виділенням суб'єктів фінансового ринку наводить Д. В. Гармаш (рис. 1.14), яку він використовує для визначення ролі професійних учасників фінансового ринку, під якими розуміються юридичні особи, основна підприємницька діяльність яких здійснюється у межах фінансового ринку та пов'язана з придбанням, продажем, розміщенням фінансових інструментів і (або) обслуговуванням відповідних операцій; які створені у формі кредитно-фінансової організації, спеціалізованого, допоміжного посередника або їхньої сукупності і такого, що має відповідні ліцензії на ведення даної діяльності від державних регулюючих органів.

Слід зазначити, що у господарській діяльності важливим є не сам фінансовий ринок, а конкретні форми прояву фінансових відносин через надання фінансових послуг за допомогою фінансових інструментів (цінні папери, ф'ючерси, опціони та ін.).

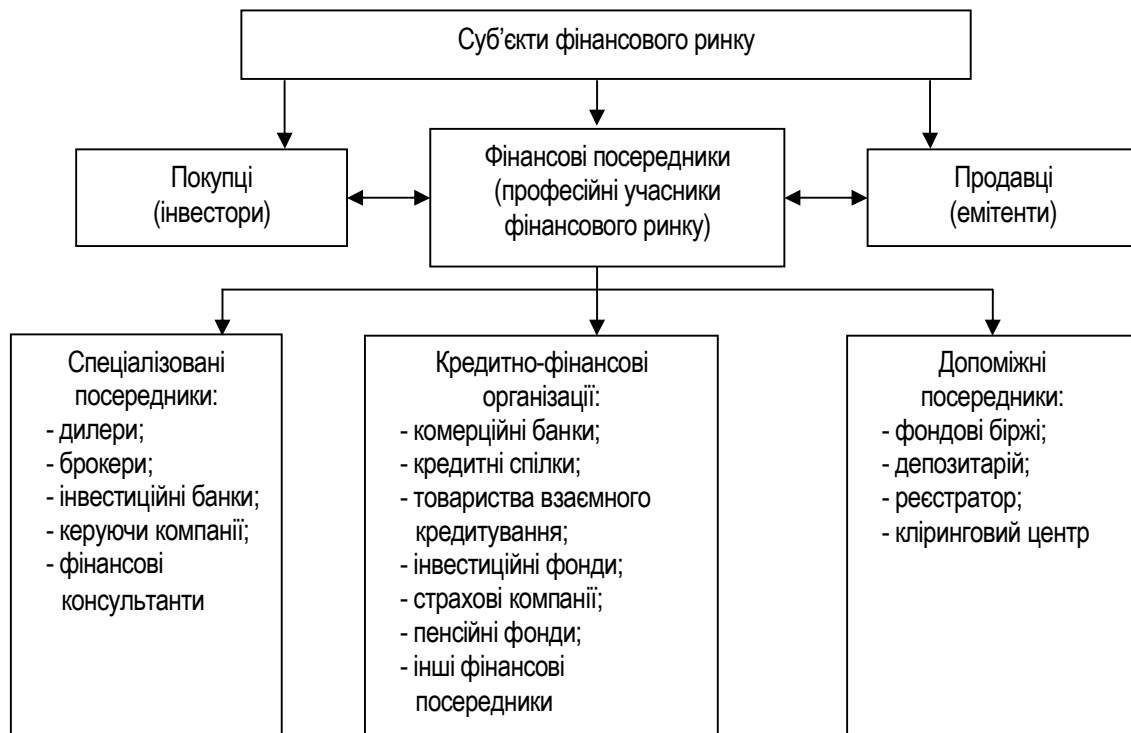

Рис. 1.14. Структура фінансового ринку (організаційно-інституціональна) [108]

Крім того, також слід зазначити, що поняття “фінансовий ринок” і досить часто вживане поняття “ринок фінансових послуг” не є тотожними. Як відомо, товаром на фінансовому ринку виступають фінансові ресурси, тобто грошові фонди, які створюються в процесі розподілу, перерозподілу та використання валового внутрішнього продукту, що створюється упродовж певного часу в національній економіці країни. На ринку фінансових послуг товаром є саме фінансова послуга, яка являє собою операцію з фінансовими ресурсами. Таким чином, ринок фінансових послуг є невід’ємною складовою фінансового ринку.

При цьому слід зазначити, що багато дослідників взагалі можуть використовувати вказані поняття, не підкреслюючи їх нетотожність. Так, наприклад, у навчальному посібнику “Ринок фінансових послуг”, незважаючи на відповідну назву посібника, поняття ринку фінансових послуг взагалі не наводиться [96]. Якщо звернутися до змісту даного посібника, то логіка його побудови наступна: фінансовий ринок та його роль в економіці, суб’єкти фінансового ринку, його структура та сегментація та ін. Розділ 2 посібника “Функціональний механізм ринку фінансових послуг” розглядає фінансові послуги на грошовому ринку, валютному ринку, ринку капіталу та ін.

У вказаному виданні є підрозділ з такою незрозумілою, на наш погляд, назвою, як “4.1. Фінансовий ринок як ринок фінансових послуг. Поняття “послуга””. Цей підрозділ повністю присвячений

поняттю “послуга” і зовсім не торкається розгляду ані фінансового ринку, ані ринку фінансових послуг. Таким чином, автори даної роботи, як і інші автори, взагалі не звертають уваги на можливість існування двох нетотожних понять – “фінансовий ринок” і “ринок фінансових послуг”.

У Законі України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” поняття “фінансовий ринок” не застосовується взагалі, а під ринком фінансових послуг розуміється “сфера діяльності учасників ринків фінансових послуг з метою надання та споживання певних фінансових послуг”. Назвати це визначенням поняття не уявляється можливим, бо відповідно до нього “ринок – це сфера діяльності учасників ринку”.

Що стосується визначення фінансової послуги, то – це соціально-економічна категорія, пов’язана з трансформацією грошових коштів у грошовий капітал юридичних або фізичних осіб на банківському, страховому або інвестиційному ринках.

Фінансові послуги – операції з фінансовими активами, що здійснюються в інтересах третіх осіб за власний рахунок чи за рахунок цих осіб, а у випадках, передбачених законодавством, і за рахунок залучених від інших осіб фінансових активів, з метою отримання прибутку або збереження реальної вартості фінансових активів [96, 112]. Фінансові активи – кошти, цінні папери, боргові зобов’язання та право вимоги боргу, що не віднесені до цінних паперів.

Класифікація фінансових послуг наводиться нами нижче відповідно до положень Світової організації торгівлі (табл. 1.10).

Відповідно до Закону України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” фінансовими вважаються такі послуги:

- випуск платіжних інструментів, платіжних карток, дорожніх чеків та/або їх обслуговування, кліринг, інші форми забезпечення розрахунків;
- довірче управління фінансовими активами;
- діяльність з обміну валют;
- залучення фінансових активів із зобов’язанням щодо наступного їх повернення;
- фінансовий лізинг;
- надання коштів у позику, в тому числі і на умовах фінансового кредиту;
- надання гарантій та поручительств;
- переказ грошей;
- *послуги у сфері страхування та накопичувального пенсійного забезпечення;*
- торгівля цінними паперами;

- факторинг;
- інші операції.

Таблиця 1.10

Класифікатор послуг СОТ (витяг)

7	ФІНАНСОВІ ПОСЛУГИ	
A	<i>Послуги зі страхування</i>	812
a	<i>Страхування життя, від нещасних випадків і здоров'я людей</i>	8121
b	<i>Страхування, окрім страхування життя</i>	8129
c	<i>Послуги з перестрахування і ретроцесії</i>	81299
d	<i>Допоміжні послуги зі страхування (в т.ч. брокерські і агентські, з оцінки збитків, консультаційні, актуаріїв і т.д.)</i>	8140
B	Банківські й інші фінансові послуги (окрім страхування)	
a	Прийом депозитів та інших поворотних коштів від населення	81115
b	Кредитування всіх видів, в т.ч. факторинг, споживацькі і заставні кредити, фінансування комерційних операцій	8113
c	Фінансовий лізинг	8112
d	Всі види переказу платежів і переказу грошей	81339
e	Гарантії і зобов'язання	81199
f	Торгівля за свій рахунок або за рахунок клієнтів: інструментами (чеки, векселі, опціони, ф'ючерси і т.д.), валютою, активами, цінними паперами, дорогоцінними металами	81321, 81333, 81339
g	Випуск цінних паперів, в т.ч. послуги з підписки, розміщення, емісії і т.д.	8132
h	Операції на грошовому ринку за рахунок клієнта (брокерські послуги)	81339
i	Управління активами клієнта, пенсійними коштами, колективними інвестиціями, депозитарні і трастові послуги, відповідальне зберігання	8119, 81323
j	Взаєморозрахунки і клірингові послуги з фінансових активів, включаючи цінні папери, похідні продукти та інші оборотні кошти	81319, 81339
k	Консультаційні та інші допоміжні фінансові послуги консультантів (аналіз кредитування, консультування у сфері інвестицій і т.д.)	8131, 8133
7 B 1	Обробка і передача фінансової інформації, в т.ч. надання програмного забезпечення	8131
C	Інші фінансові послуги	

Становлення й подальший розвиток ринкової економіки зумовлюють необхідність формування страхового ринку, який частіше за все визначається як особлива сфера економічних відносин, у процесі яких формуються попит і пропозиція на страхові послуги та здійснюється їх купівля-продаж, встановлюється ціна на даний товар (страховий захист).

Достатньо важливим ми вважаємо формулювання самої суті поняття, аналіз сучасного стану страхового ринку як особливої частини ринку фінансових послуг, а також постановку задачі з підвищення ефективності функціонування страхового ринку в умовах соціально орієнтованої економіки і концепції сталого розвитку.

В. М. Фурман справедливо вказує на те, що в економічній літературі залежно від цілей досліджень *страховий ринок* розглядається як:

- об'єктивна економічна закономірність;
- система суспільних, економічних, фінансово-економічних чи грошових відносин;
- особлива соціально-економічна структура;
- економічне середовище функціонування страховиків;
- економічний простір;
- сукупність страхових компаній;
- форма взаємозв'язку між учасниками страхових правовідносин;
- частина фінансового ринку;
- окрема сфера послуг;
- форма функціонування сукупного страхового фонду [15].

Головними суб'єктами страхового ринку виступають страховики й страхувальники, кожен з яких виконує свою функцію, має власну специфіку та механізм реалізації економічних інтересів. Зростання ризиків, збільшення чисельності страховиків і страхувальників та ускладнення механізму взаємовідносин між ними обумовлюють існування посередників, якими на страховому ринку виступають страхові агенти та страхові брокери. Страхові посередники спроможні суттєво активізувати роботу всіх суб'єктів страхового ринку. Важлива роль на ринку страхування належить не тільки страховим агентам і брокерам, а й актуаріям, сюрвейєрам, аджастерам та іншим.

Пояснимо, що *страховий агент* – це довірена фізична або юридична особа, яка від імені і в межах наданих страховиком повноважень робить пропозиції страхувальникові щодо страхування ризиків, оформляє договори страхування, інкасує страхову премію та виконує деякі інші операції з обслуговування договорів страхування.

Страховий брокер – це юридична або фізична особа, котра, будучи зареєстрованою як суб'єкт підприємницької діяльності, має дозвіл виступати посередником між страхувальником і страховиком. Брокер діє від свого імені і за дорученням страхувальників або страховиків та здійснює пошук компанії, де можна було б розмістити ризик страхувальника на оптимальних умовах з огляду надійності страховика та розміру страхової премії.

Актуарій – це офіційно вповноважена особа, котра, маючи відповідну фахову підготовку, з допомогою методів математичної статистики обчислює страхові тарифи, на яку покладається відповідальність за те, щоб страхові фонди були достатніми на той момент, коли компанії доведеться виконувати свої зобов'язання за виданими полісами.

Аджастер – це особа, яка представляє інтереси страхової компанії у вирішенні питань щодо урегулювання претензій страхувальника у зв'язку з настанням страхового випадку.

Сюрвейєр – це експерт, інспектор, агент страховика, який оглядає судна, вантажі та інше майно, що приймається на страхування, а на підставі висновку сюрвейєра страховик розраховує тарифну ставку, приймає рішення про укладання договору страхування.

Функціонування страхового ринку відбувається за умови взаємодії його суб'єктів із приводу об'єктів страхування, на які спрямований страховий захист. Об'єкти страхування обумовлюють економічні відносини між суб'єктами ринку. Об'єктами страхування можуть бути життя, здоров'я, працездатність та пенсійне забезпечення страхувальника або застрахованої особи (об'єкти особистого страхування); майнові інтереси страхувальника (застрахованої особи), яким може бути завдано шкоди страховою подією, та майнові інтереси, пов'язані з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди життю, здоров'ю, майну та майновим інтересам третьої особи.

На жаль, на сьогодні ґрунтовному дослідженню страхового ринку присвячено досить мало праць вітчизняних науковців. Так, у популярному навчальному посібнику “Ринок фінансових послуг” [96] розкриттю його суті відведено чотири рядки, у навчальних посібниках [107] та [111] поняття страхового ринку взагалі не фігурує.

В той же час, страховий ринок являє собою багаторівневу структуровану систему зі складним механізмом взаємозалежних зв'язків між структурними одиницями. Ю. В. Євченко зазначає, що розвиток ринкової економіки зумовлює необхідність формування та подальшого розвитку страхового ринку, тому вивчення структури сучасного страхування та його класифікації за історичними, економічними, юридичними й географічними ознаками, багатоаспектний аналіз організаційної, інституціональної, галузевої й територіальної структур страхового ринку, висвітлення основних форм і видів страхування мають велике значення для теорії страхової справи та страхової практики [12].

Д. А. Навроцький вказує, що страховий ринок є складовою фінансового ринку, яка являє собою особливе соціально-економічне середовище, де об'єктом купівлі-продажу є страховий захист, формується

попит і пропозиція на нього, а сукупність всіх його суб'єктів функціонує в системі економічних, фінансових, договірних, інформаційно-консультаційних та інших відносин, обумовлених необхідністю страхової послуги і виникають між ними на всіх етапах її надання [10].

Тут слід зауважити, що наведене визначення не тільки суперечить думці інших дослідників щодо входження страхового ринку до фінансового ринку, а є не зовсім чітким у другій своїй частині, тобто незрозуміло, що таке “сукупність всіх його суб'єктів”, яка функціонує у системі економічних, фінансових, договірних, інформаційно-консультаційних та інших відносин. На наш погляд, ця частина визначення є зайвою.

В. В. Шахов зазначає наступне: страховий ринок – це особлива соціально-економічна структура, певна сфера грошових відносин, де об'єктом купівлі-продажу виступає страховий захист, формуються пропозиція і попит на неї [6]. У широкому значенні страховий ринок являє собою усю сукупність економічних відносин з приводу купівлі-продажу страхового продукту.

У підручнику “Страхування” за редакцією С. С. Осадця визначається, що страховий ринок – це сфера економічних відносин, у процесі яких формуються попит і пропозиція на страхові послуги та здійснюється акт їх купівлі-продажу. Неправильно відносити до страхового ринку усі форми надання страхового захисту, бо не для всіх із них притаманні купівля-продаж. Так, відносини купівлі-продажу не виникають при відшкодуванні збитків із централізованих фондів або із фондів самострахування [5].

За визначенням О. А. Гвозденка, страховий ринок являє собою сукупність економічних відносин з купівлі-продажу страхової послуги, яка відображається у захисті майнових інтересів фізичних і юридичних осіб при настанні страхових випадків за рахунок грошових коштів (внесків, премій) страхувальників [11]. Обов'язковою умовою існування страхового ринку є наявність попиту на страхові послуги і страховиків, які здатні задовольнити ці потреби.

У довіднику “Страхование от А до Я” страховим ринком іменується економічний простір, в якому діють страхувальники, що формують попит на страхові послуги, страхові компанії (страховики), що задовольняють цей попит, страхові посередники і організації страхової інфраструктури (консалтингові фірми, рейтинг-бюро та ін.) [9]. Практично аналогічне визначення страхування наводиться у багатьох інших роботах [27, 34, 113, 114, 115].

У дослідженні Н. А. Феоктістової страховий ринок визначається як сукупність економічних відносин, які виникають при формуванні і використанні коштів страхового фонду за допомогою реалізації механі-

зму купівлі-продажу страхової послуги за участю страхових організацій, покупців страхових послуг, інших юридичних і фізичних осіб [116].

Найбільш повне визначення страхового ринку наводить, на нашу думку, В. М. Фурман: страховий ринок – це система стійких економічних відносин між покупцями (споживачами, вигодонабувачами), посередниками і продавцями, а також страховиками і регуляторними органами, пов'язаних із формуванням попиту, пропозиції та ціни на прямий страховий захист і перестраховування, які матеріалізуються у страхових, перестраховувальних і супутніх послугах у певній країні, групі країн чи міжнародному масштабі, що піддається регулюванню [15].

Своєрідне визначення страхового ринку наводить російський науковець А. А. Циганов: страховий ринок є сукупністю різних інститутів і відповідних їм механізмів, які діють в цілях зниження трансакційних витрат, обмежують і структурують поведінку економічних агентів з приводу створення, купівлі-продажу і споживання страхових послуг [117]. При цьому під економічними агентами розуміються страхувальники, страховики і представники інфраструктури страхового ринку.

В останньому визначенні страхового ринку є досить важлива особливість, на яку інші дослідники не акцентують уваги. У цьому визначенні мова йде не тільки про купівлю-продаж фінансової послуги, а й про її створення і споживання. Тут слід підкреслити, що насправді страхова послуга, як і більшість фінансових послуг, виникає не у момент її надання, а створюється задовго до самого акта купівлі-продажу. Для підтвердження цього можна навести аналогію з трансформацією поняття “банківська послуга” в “банківський продукт”, що викликано цілим рядом причин, у тому числі також і надбанням послугою значної кількості атрибутів продукту.

Однією з визначальних характеристик страхового ринку є його структура.

Структура страхового ринку – це співвідношення і пропорції між різними інститутами, суб'єктами (страхові компанії і страхувальники) і об'єктами (види і технології страхування) страхового ринку, які виникають і відтворюються у зв'язку з процесом страхування.

Інституційна структура страхового ринку – соціально-політичні, організаційно-економічні і правові норми, що є базою для створення, просування і споживання страхових послуг на основі контрактів – договорів страхування (інституційне середовище), а також сукупність організацій, що професійно займаються страховою діяльністю або її регулюванням (організаційна структура).

Сьогодні організаційна структура страхового ринку, на жаль, не відрізняється достатньою повнотою, бо у масштабах країни практично не помітна діяльність товариств взаємного страхування, страхових

брокерів. До теперішнього часу інституційна структура страхового ринку також є неефективною, слабо враховує інтереси страхувальників, багато в чому орієнтована на підтримку екстенсивного розвитку за рахунок введення нових видів обов'язкового страхування, і практично не спроможна до інтенсивного зростання за рахунок більш повного задоволення страхових інтересів суспільства і господарюючих суб'єктів шляхом розробки і впровадження нових видів і технологій добровільного страхування.

Таким чином, слід зазначити, що у теорії страхування поки не склалось усталеного визначення понять “страховий ринок” і “ринок страхових послуг”, а також співвідношення між ними. На наш погляд, тут доцільно використовувати аналогію з раніш розглянутими поняттями “фінансовий ринок” і “ринок фінансових послуг”.

Слід відмітити, що в Законі України “Про страхування” вказані терміни використовуються взагалі як синоніми. Так, термін “ринок фінансових послуг” зустрічається у законі тільки один раз у преамбулі: “Цей закон регулює відносини у сфері страхування і спрямований на створення ринку страхових послуг...”. Термін “страховий ринок” використовується в законі три рази:

- 1) пункт 6 статті 36 – “узагальнення практики страхової діяльності і посередницької діяльності на страховому ринку...”;
- 2) пункт 12 статті 36 – “проведення і координація у визначеному законодавством порядку навчання, підготовки і перепідготовки кадрів та встановлення кваліфікаційних вимог до осіб, які провадять діяльність на страховому ринку...”;
- 3) пункт 9 статті 37 – “здійснювати контроль за достовірністю та повнотою інформації, що надається учасниками страхового ринку”.

У світовій практиці, як вже відмічалось нами вище, страхові послуги як об'єкт специфічних відносин, що становлять зміст страхування, розглядаються як складова фінансових послуг. Так, у п. 5 Додатка з фінансових послуг до ухваленої 15 квітня 1994 року Генеральної угоди з торгівлі послугами зазначено: “Фінансові послуги охоплюють страхові послуги і ті, що, належать до страхових, а також усі банківські та інші фінансові послуги (крім страхування)” [118].

Що стосується страхової системи, то, за аналогією з фінансовою системою, вона повинна розглядатися з двох боків: за внутрішньою структурою (сукупність відносно відособлених взаємозв'язаних сфер і ланок, які відображають специфічні форми та методи страхових відносин); за організаційною побудовою (сукупність органів та інституцій, які управляють наданням страхових послуг).

Виходячи з того, що страховий ринок є невід'ємною складовою фінансового ринку, у його визначенні обов'язково повинно це вказуватися. Якщо такої тези у визначенні не застосовувати, то тоді слід обов'язково вказувати на характерні ознаки страхового ринку, відмінні від фінансового.

На основі аналізу наведених визначень для цілей нашого дослідження приймаємо наступні формулювання:

страховий ринок – це одна зі складових фінансового ринку з більшістю притаманних йому характеристик, принципів і функцій;

страховий ринок – це сукупність інститутів і механізмів зі створення, купівлі-продажу і споживання страхових послуг;

страховий ринок – це система економіко-правових відносин між покупцями (споживачами, вигодонабувачами), продавцями послуг зі страхування та перестраховування та їхніми посередниками, у результаті яких здійснюється мобілізація, розподіл і перерозподіл грошових коштів;

страховий ринок – це одна із ланок загальноекономічного механізму реалізації сталого розвитку, яка забезпечує стабільне функціонування суб'єктів господарювання в умовах невизначеності і ризику (у тому числі, ризиків екологічного характеру (екологічних ризиків)) та озброює уповноважені органи інструментами екострахової політики.

Що стосується використання терміна “ринок страхових послуг”, то в рамках даного дослідження це вважається недоцільним, оскільки:

- термін є неусталеним і застосовується вкрай рідко;
- в економічній літературі практично відсутні спроби його трактування у будь-якій редакції, тим більше, спроби його пояснення, характеристики, структурування тощо;
- в окремих випадках його застосування в економічній літературі він використовується як синонім до терміна “страховий ринок” без будь-яких пояснень з цього приводу.

Якщо фінансовий ринок розглядати як певну систему, то страховий ринок виступає як його підсистема і сам по собі також є надзвичайно складною багаторівневою системою, яку утворює низка взаємопов'язаних і взаємообумовлених підсистем: страхових продуктів, тарифів, організації продажу і формування попиту, інфраструктури тощо.

Кількісні та якісні параметри страхового ринку характеризуються системою показників. Наприклад, ступінь розвитку національного страхового ринку визначається: відношенням обсягу страхових послуг до ВВП; обсягом активів страхових компаній до ВВП, ступенем захищеності майнових інтересів страхувальників від найрозповсюдженіших ризиків; інвестиційним потенціалом страхової галузі, зокрема

розміром інвестицій, залучених в економіку країни через систему страхування; структурою страхового ринку; ступенем його інтеграції у світове страхове господарство; рівнем затребуваності страхування як інструмента реалізації державних програм, підвищення його економічної ефективності; рівнем зайнятості в страховій галузі тощо [15].

Страховий ринок реалізує ряд притаманних йому і специфічних функцій, які дещо перетинаються із функціями фінансового ринку та страхування, котрі було розглянуто раніше, конкретизують їх та розвивають.

На жаль, функції страхового ринку в економічній літературі практично не розглядаються. Наприклад, В. М. Фурман значну увагу приділив розгляду функцій страхування, але не сформулював і не обґрунтував функції страхового ринку.

Не йде мова про функції страхового ринку і у базовому підручнику для вищих навчальних закладів “Страхування” за редакцією С. С. Осадця.

У своєму дослідженні російський науковець Н. А. Феоктистова функції страхування ототожнює з функціями страхового ринку [116].

І. Юргенс відносить до функцій страхового ринку наступні:

- економічна (резервування частки виробленого продукту для заміщення випадкових втрат факторів виробництва);
- фінансова (акумуляування частки капіталу з метою подальшого інвестування);
- соціальна (захист майнових інтересів фізичних і юридичних осіб при настанні страхових випадків, комерційний і соціальний захист, пенсійне забезпечення населення) [119].

Ще один російський науковець – А. А. Мамедов – функцією страхового ринку виділяє регулюючу, яка проявляє себе у забезпеченні безперервності і збалансованості суспільного виробництва за рахунок інвестицій тимчасово вільних коштів державних соціальних позабюджетних фондів і резервних фондів страхових структур [120].

Відсутність усталеного визначення функцій страхового ринку у теорії та практиці страхування, а також у нормативно-законодавчій базі, потребує проведення серйозних досліджень у цьому напрямку.

Що стосується перспектив розвитку страхового ринку, то тут основними принципами вважаються такі:

- вільний рух капіталів та страхових послуг на території України;
- захист прав споживачів страхових послуг, включаючи формування системи гарантування забезпечення виплат за договорами довгострокового страхування життя та за договорами страхування, передбаченими Законом України “Про недержавне пенсійне забезпечення”;
- вільний вибір страховика;
- прозорість діяльності учасників страхового ринку;

- уніфікація процедур страхування;
- використання міжнародного досвіду;
- державне регулювання та нагляд у сфері страхування, а також формування системи запобіжного (пруденційного) нагляду, включаючи впровадження системи оцінки діяльності страховиків на основі застосування міжнародних стандартів обліку і фінансової звітності;
- невтручання органів державної влади у поточну діяльність учасників страхового ринку;
- рівність перед законом усіх учасників страхового ринку;
- функціонування страхового ринку на засадах вільної конкуренції [121].

Цей розвиток відбуватиметься за такими основними напрямками:

- удосконалення правових засад захисту прав споживачів страхових послуг;
- забезпечення ефективного державного регулювання і нагляду в сфері страхування з урахуванням міжнародно визнаних принципів та стандартів, рекомендованих Міжнародною асоціацією органів нагляду за страховою діяльністю;
- сприяння розвитку довгострокового страхування життя, участі страховиків у системі недержавного пенсійного забезпечення та врегулювання діяльності страховиків у сфері обов'язкового медичного страхування;
- підвищення рівня капіталізації страховиків, їх фінансової надійності та платоспроможності, зміцнення національного перестрахового ринку;
- забезпечення розвитку страхового посередництва, діяльності актуаріїв та аварійних комісарів;
- підвищення рівня страхової культури населення;
- забезпечення захисту національних інтересів на страховому ринку;
- удосконалення податкового законодавства щодо страхування;
- формування системи кадрового та наукового забезпечення страхового ринку [121].

Таким чином, у результаті проведеного у межах даного підрозділу аналізу було виявлено найбільш прийнятне для умов дослідження визначення фінансового ринку, встановлено, що страховий ринок є невід'ємною його складовою частиною, проаналізовано існуючі визначення страхового ринку і конкретизовано їх для даного дослідження, обґрунтовано роль і місце страхового ринку в розвитку економіки України.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК СТРАХОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ЕКОЛОГІЧНА СКЛАДОВА

2.1. Стан, тенденції та проблеми розвитку вітчизняного страхового ринку

На думку більшості аналітиків у галузі страхування, проблеми українського страхового ринку є наслідком переважно безсистемного розвитку вітчизняної економіки, незавершеності законодавчого регулювання діяльності фінансових інститутів та ринків. До того ж загальний рівень розвитку фінансового ринку залишається досить низьким, а його найрозвинутішою складовою залишаються комерційні банки. Вважається, що фінансовий ринок до цього часу не виконує притаманних йому функцій, зокрема мобілізації капіталу для розвитку реального сектора та ефективного розподілу ресурсів, що є дуже серйозною проблемою, бо саме через виконання вказаних функцій фінансовий ринок сприяє реальному зростанню економіки країни.

У даному підрозділі ми проаналізуємо, яким чином розвивався страховий ринок України і що він собою являє на сьогоднішній день.

Розвиток вітчизняного страхування залежить від цілої групи специфічних особливостей, на які вказують фахівці, а саме:

- страхування належить до фінансових інститутів національної економіки, що найбільш динамічно розвиваються;
- під впливом розвитку ринкових відносин змінюється характер страхової діяльності, що проявляється в появі нових і розвитку різних видів страхування, трансформації форм і методів організації страхової справи, збільшенні кількості страхових компаній, які стабільно функціонують;
- існує тенденція до прискореного процесу самоорганізації вітчизняного страхового бізнесу [15].

У перші роки формування в Україні страхового ринку відбулося різке зростання кількості страхових компаній: у 1991 р. їх налічувалося близько 28, в 1992 р. – вже 171, в 1993 р. – 455, в 1994 р. – 616, в 1995 р. – 655 [122]. Таке досить високе зростання чисельності страхових організацій (компаній) відбувалось за рахунок створення:

- дочірніх компаній російських страхових організацій, де процес формування страхового ринку почався декількома роками раніше (1990-1991 рр.);
- комерційних страхових компаній працівниками відділень Укрдержстраху;
- страхових компаній при різноманітних міністерствах і відомствах (1990-1992 рр.);
- страхових компаній при великих промислово-фінансових структурах;
- страхових компаній через дію інших чинників і суб'єктів: підприємницької ініціативи, зарубіжних інвесторів, суспільних організацій.

Проте наявність значної кількості новоутворених страхових компаній зовсім не означала фактичного створення в Україні повноцінного страхового ринку.

Першим кроком у створенні цивілізованого ринку страхування став Декрет Кабінету Міністрів України “Про страхування”. Прийнятий Декрет припинив існування Державної комерційної страхової організації, на базі якої була створена НАСК “ОРАНТА” з головним акціонером в особі держави. Цей декрет фактично заборонив державі вживати заходи щодо регулювання діяльності страхувальників. В результаті кількість компаній-страхувальників на страховому ринку України виросла до 700 одиниць. Особливістю більшості з цих компаній була побудова їхньої діяльності за принципом фінансових пірамід або за рахунок інфляційних процесів. Ця обставина та невеликі статутні фонди і незначні страхові резерви призвели до того, що з часом значна кількість страхових організацій або припинили своє існування або опинилися на межі банкрутства.

Слід також зазначити, що в економічно розвинутих країнах основними вхідними бар'єрами до страхового ринку є ліцензування і нормативи щодо статутного капіталу. Зважаючи на невисоку вартість ліцензій і невисокі вимоги регуляторних органів до страховиків, ліцензування виконувало вторинну роль при формуванні вхідних бар'єрів. Основним стримуючим чинником на сьогодні тут все ж є нормативи власного капіталу для страхових компаній.

Незважаючи на негативні моменти, з прийняттям вказаного вище Декрету страховий ринок України все ж отримав реальний поштовх до подальшого становлення і розвитку. За 1993-1995 рр. було видано 1175 ліцензій на здійснення страхової діяльності, з яких 149 – зі страхування життя, 836 – з майнового страхування, 330 – зі страхування відповідальності, 97 – з обов'язкових видів страхування. Таким чином, необхідно констатувати: майнове страхування з самого зародження

страхового ринку України стало пріоритетним напрямом для вітчизняних страхувальників.

Фахівці зі страхування відмічають, що організація страхової діяльності в Україні в той період зіткнулася з цілим рядом труднощів, основними з яких були наступні:

- відсутність навіть примітивної методологічної бази страхування, в т.ч. законодавчого визначення таких базових понять, як страхова сума, страховий платіж, тарифна ставка, нетто-ставка та ін.;
- вкрай недосконале податкове законодавство, викликане відсутністю єдиної методологічної бази у сфері економіки страхування, а також невизначеність собівартості страхової послуги, доходу або прибутку страховика, джерел формування прибутку страховиків тощо;
- відсутність загальновизнаної методологічної бази бухгалтерського обліку у страхових компаніях;
- відсутність правових основ страхування, економіки страхування і бухгалтерського обліку в страхуванні;
- відсутність фахових, теоретично підготовлених і кваліфікованих кадрів.

Ще однією значною і визначальною подією у розвитку страхового ринку України стало прийняття в 1996 році Закону України “Про страхування”. З прийняттям даного закону набули чинності нові нормативи щодо формування статутного фонду страхової організації, ліквідності, платоспроможності, резервів страхувальників. Принципово новими були такі закріплені у законі норми:

- мінімальний розмір статутного фонду страхової компанії – 100 тис. ЕКЮ, а для страхових компаній, створених за участю іноземних осіб, – 500 тис. ЕКЮ;
- введення (встановлення) маржі платоспроможності на рівні 25-30 % від суми премій і виплат за звітний період;
- розмежування процедур ліцензування страхування життя і страхування ризиків;
- введення поняття “технічних” і “математичних” резервів і вимог щодо відповідності цим резервам зобов’язань страхових компаній;
- встановлення показника “заробленої” премії, в основу якої було покладено метод “однієї четвертої” від одержаних премій;
- надання права наглядовим органам проведення санації, ліквідації і реорганізації страхових компаній;
- посилення вимог до ліцензування;
- збільшення частки можливої участі іноземних страхувальників з 20 до 50 %;

- заборона використання коштів страхових резервів і ресурсів, одержаних в кредит і під заставу, а також нематеріальних активів для формування статутного фонду страхової організації тощо.

Це практично одразу привело до значних змін у структурі страхового ринку і страхових компаній, а також у процесах їх формування і розвитку.

Починаючи з 1996 року, істотно посилювалися вимоги уповноваженого органу (Укрстрахнагляду) до платоспроможності, ліквідності, резервування, структури активів та до інвестиційної політики страхових компаній. З цього року страховики в обов'язковому порядку повинні були по кожному виду страхування розробляти правила страхування і затверджувати їх в контрольному органі.

У 1997 році з метою упорядкування вітчизняного страхового ринку була запроваджена така процедура, як перереєстрація страховиків. За підсумками перереєстрації були анульовані ліцензії у 325 страхових компаній [123]. Правда, слід зазначити, що зразу ж після перереєстрації знову намітилася тенденція до зростання чисельності страховиків, але це відбувалося вже на нових умовах.

В кінці 2001 року, виходячи з вимог часу, були внесені нові зміни в Закон України “Про страхування”. Статутний фонд страховика тепер повинен був бути не менше 1 млн. євро для компаній, що працюють з ризиковими видами страхування, і 1,5 млн. євро – для страховиків, що здійснюють страхування життя.

Виходячи з необхідності посилення державного регулювання та здійснення ефективного нагляду за страховою діяльністю та необхідності формування адекватних сучасним умовам господарської діяльності основ законодавчого регулювання розвитку страхового ринку, у 2002 році була створена Державна комісія з регулювання ринку фінансових послуг. Однак недостатнє технічне та ресурсне забезпечення, зокрема забезпечення кваліфікованими кадрами, обмежені можливості використання інформаційних технологій на страховому ринку на той час суттєво ускладнювали проведення оперативного аналізу діяльності страховиків та оцінки рівня їх ризику [121].

У цей період істотно посилювалася тенденція до концентрації страхових платежів в кептивних компаніях, які створювали при різноманітних міністерствах, підприємствах, банках, фінансово-промислових (промислово-фінансових) групах тощо. Кептивним компаніям сьогодні належить близько 85 % страхових платежів класичних видів страхування.

Ще однією відмінною рисою даного етапу розвитку страхового ринку в Україні стало збільшення частки “фінансового страхування”,

тобто страхування, яке підприємства здійснюють для оптимізації своїх прибутків, грошових потоків, придбання пакетів акцій. У 2003 році частка такого типу страхування в загальній структурі надходження страхових премій складала 75 % або 6,8 млрд. грн.

Значним бар'єром на шляху розвитку страхового ринку було і залишається до сьогодні так зване псевдострахування, тобто використання страхування і перестрахування для вилучення капіталів в тіньовий оборот. За різними оцінками, частка такого страхування може складати до 60 % всього страхового ринку країни.

Ще одна значна подія у розвитку страхування відбулася у жовтні 2004 року, коли була підписана угода між Лігою страхових організацій України (ЛСОУ) – основним асоціативним об'єднанням суб'єктів страхового ринку – і рейтинговим агентством “Кредит-Рейтинг”. Згідно з даною угодою ЛСОУ офіційно визнала кредитні рейтинги як дієвий інструмент ринкової диференціації надійності страхових компаній.

На жаль, кредитне рейтингування в Україні розвинене поки що дуже слабо. Наприклад, поточні кредитні рейтинги за Національною шкалою агентства “Кредит-Рейтинг”, а саме рейтинги позичальників (загальні рейтинги контрагента), надані таким двом компаніям: компанія “Кредо-Класік” – стабільний **uaAA** (18.09.2003; оновлений – 28.11.2006); компанія “ОРАНТА” – стабільний **uaA** (09.06.2006; оновлений – 21.11.2006).

Рейтинг боргових інструментів (позитивний **uaBB**) був наданий Східноукраїнському страховому товариству (08.12.2005; оновлений – 28.12.2006) і ВАТ “СК “Універсальна” (стабільний **uaBBB**) (18.01.2007). Борговим інструментом для ВАТ “СК “Універсальна” виступали облігації на суму 30 млн. грн. терміном обігу 3 роки, а для Східноукраїнського страхового товариства – облігації (серія А) на суму 5 млн. грн. терміном обігу 3 роки.

Відповідно до Національної рейтингової шкали:

- **uaAA** – це інвестиційний рівень, на якому позичальник або окремий борговий інструмент характеризується дуже високою кредитоспроможністю порівняно з іншими українськими позичальниками або борговими інструментами;
- **uaA** – це інвестиційний рівень, на якому позичальник або окремий борговий інструмент характеризується високою кредитоспроможністю порівняно з іншими українськими позичальниками або борговими інструментами;
- **uaBBB** – це інвестиційний рівень, на якому позичальник або окремий борговий інструмент характеризується достатньою кредитоспроможністю порівняно з іншими українськими позичальниками

або борговими інструментами. Рівень конкурентоспроможності залежить від впливу несприятливих комерційних, фінансових та економічних умов;

- **uaBB** – це спекулятивний рівень, на якому позичальник або окремий борговий інструмент характеризується кредитоспроможністю нижчою, ніж достатня, порівняно з іншими українськими позичальниками або борговими інструментами. Висока залежність рівня конкурентоспроможності від впливу несприятливих комерційних, фінансових та економічних умов.

Прогнозний кредитний рейтинг “стабільний” вказує на відсутність на даний (поточний) момент передумов для зміни рейтингу протягом року.

На ринку рейтингування страхових компаній працює і така компанія, як ТОВ “Рейтингове агентство “Експерт-Рейтинг”. Наприклад, у 2007 році для Акціонерного страхового товариства “Бусин” зазначеним агентством було надано за власною шкалою рейтинг стійкості страховика на рівні a^+ – високий рівень стійкості з позитивним прогнозом, що еквівалентно рівню **uaA⁺** за національною шкалою.

Страхова компанія “Дженералі Гарант” має рейтинг міжнародного рейтингового агентства Moody’s [124]. Це рейтинг “стабільний” – **STA(m) Baa2/Ba3** (опубліковано у березні 2007 року).

З метою загальної характеристики страхового ринку у додатку А нами наводяться статистичні дані про надходження страхових платежів і страхові виплати за видами страхування в цілому по Україні за 2005-2007 роки.

У 2005 році Верховною Радою України була прийнята Концепція розвитку страхового ринку в Україні на період 2005-2010 років, яка будується на комплексному підході, реально визначає пріоритети страхового ринку, пропонує механізм організації ринкової взаємодії виробничого і страхового підприємництва [121]. Починаючи з цього періоду, різко зростає інтерес зарубіжних фінансових груп до українського страхового ринку, збільшується число компаній з іноземним капіталом, ринок стає більш цивілізованим.

У Концепції наголошується, що розвиток страхового ринку і використання його в інтересах сталого розвитку національної економіки в умовах її інтеграції у світове економічне співтовариство та посилення процесів глобалізації є важливим компонентом національної безпеки.

Авторами концепції вказується, що крім позитивних макроекономічних показників, існують такі передумови розвитку національного страхового ринку:

- поступове зростання доходів населення з тенденцією до подолання низького рівня платоспроможності;

- підвищення заінтересованості юридичних та фізичних осіб у захисті своїх майнових інтересів;
- збільшення кількості прибуткових підприємств;
- законодавче запровадження обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів;
- розвиток ринків фінансових послуг (у тому числі фондового ринку) та формування національної системи іпотечного кредитування;
- запровадження системи недержавного пенсійного забезпечення.

Однак існують також негативні чинники, які стримують розвиток ринку страхових послуг:

- недосконалість захисту прав споживачів страхових послуг;
- низький рівень співвідношення страхових платежів з відрахуванням платежів, переданих на перестраховання українським страховикам, і валового внутрішнього продукту, незначна клієнтська база страховиків, а також зосередження страхової діяльності переважно на майновому страхуванні юридичних осіб;
- нерозвиненість довгострокового страхування життя, недержавного пенсійного забезпечення та відсутність правового регулювання діяльності страховиків у сфері обов'язкового медичного страхування;
- недостатність надійних фінансових інструментів для інвестування;
- велика кількість страхових компаній з низьким рівнем капіталізації, а також слабкий розвиток національного перестрахового ринку;
- використання страхового ринку суб'єктами господарювання для оптимізації оподаткування та витоку коштів за кордон;
- недостатній рівень кадрового та наукового забезпечення страхового ринку;
- низький рівень страхової культури населення.

За 2005 рік ринок реального страхування виріс з 15 до 20 % від обсягу валових премій. Обсяг іноземних інвестицій до статутних фондів українських страховиків в 2005 р. склав 12,7 млн. дол., а загальний обсяг інвестицій – 176 млн. дол. Сумарний статутний фонд українських страхових компаній виріс на 18,9 % – до 1,3 млрд. дол. У структурі статутного фонду страхових компаній на іноземний капітал припадало 13,4 %.

Статистичні дослідження показують, що на сьогоднішній день в Україні застраховано всього 10 % ризиків, тому перспективними для страхового ринку повинні стати накопичувальні види страхування, соціальні види страхування, зокрема, страхування життя громадян, пенсійне і медичне страхування.

На жаль, в період становлення незалежності в Україні вітчизняний страховий ринок втратив свої позиції по багатьох із вказаних

видів страхування. Так, наприклад, в СРСР було застраховано життя близько 32 % працюючого населення, на сьогодні – всього 3 %.

До того ж сам рівень розвитку страхування життя в Україні – один з найнижчих серед розвинених країн. Згідно з дослідженнями Swiss Re (одна з найкрупніших перестрахових компаній світу) в середньому громадянин України витрачає менше 1 долара на страхування в рік. Для прикладу, в Чехії на одну людину припадає 170 дол. США на страхування, в Німеччині – 1000 дол. США.

І навіть в останні роки, як демонструють дані таблиці 2.1, у більшості областей України страхування життя взагалі не здійснюється. Повністю відсутнє воно у Вінницькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Луганській, Львівській, Миколаївській та інших областях.

Таблиця 2.1

**Показники страхового ринку по областях України
станом на кінець 2005 року, тис. грн. [125]**

Регіон	Балансові показники		Надходження страхових премій за видами страхування іншими, ніж страхування життя	Надходження страхових премій по страхуванню життя	Здійснені страхові виплати
	Активи	Страхові резерви			
Вінницька обл.	147 535,4	54209,9	143145,4	0,0	44320,2
Дніпропетровська обл.	1931225,5	481631,8	1205926,1	617,8	106324,8
Донецька обл.	2181345,4	426299,8	1323476,1	379,3	155142,6
Житомирська обл.	6732,3	8,6	0,0	5,2	0,0
Закарпатська обл.	11683,9	4005,4	12414,7	0,0	1827,1
Запорізька обл.	633144,2	176674,4	416468,8	1513,4	119502,0
Івано-Франківська обл.	504252,8	7483,9	72412,0	0,0	3769,0
м. Київ та обл.	11225520,9	2975501,8	6795664,8	298140,0	1104940,4
Луганська обл.	739530,1	152771,4	422698,0	0,0	88053,5
Львівська обл.	86980,6	25223,5	55263,3	0,0	6782,0
Миколаївська обл.	107769,2	20128,9	60063,1	0,0	23377,5
Одеська обл.	445582,1	182120,7	553433,2	2356,7	23383,2
Полтавська обл.	196232,5	47099,6	96643,0	0,0	7025,4
Рівненська обл.	102359,6	23569,8	61934,0	0,3	5372,5
Сумська обл.	8485,9	1778,3	2448,0	0,0	150,1
Тернопільська обл.	34537,2	108,7	245,8	0,0	2,1
Харківська обл.	2 347026,4	443821,0	1046518,9	18176,9	193264,3

Продовж. табл. 2.1

Реґіон	Балансові показники		Надходження страхових премій за видами страхування іншими, ніж страхування життя	Надходження страхових премій по страхуванню життя	Здійснені страхові виплати
	Активи	Страхові резерви			
Черкаська обл.	15202,1	353,2	752,2	9,6	66,1
Чернігівська обл.	36919,9	5409,3	14593,5	0,0	1174,1
Автономна Республіка Крим	158066,9	17552,2	41327,7	60,6	2348,5
Всього	20920132,8	5045752,3	12325428,7	321259,8	1886825,4

Страховий ринок України, не дивлячись на велику кількість його учасників, характеризується високою концентрацією бізнесу – на перші 100 страхових компаній припадає більше 82 % бізнесу. Це не є виключенням або якоюсь особливістю вітчизняного страхового ринку, бо приблизно така картина спостерігається на ринках страхових послуг більшості країн світу. Але в нашій країні на три провідні страхові компанії припадає більше 30 % всіх страхових премій, а переважна більшість страхових компаній зареєстровані у кількох великих містах країни.

Інформація по основним показникам розвитку страхового ринку України за даними Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг наведена нами у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Загальні показники розвитку страхового ринку України

Роки	Показники		
	страхові платежі, млн. грн.	страхові виплати, млн. грн.	співвідношення страхових платежів до ВВП, %
1995	244,4	144,3	0,45
1996	317,8	147,3	0,39
1997	408,4	129,2	0,44
1998	789,2	177,8	0,77
1999	1156,5	353,5	0,89
2000	2136,0	407,0	1,26
2001	3030,5	424,1	1,48
2002	4442,1	543,1	1,97
2003	9135,3	860,6	3,42
2004	19431,4	1540,3	5,62
2005	12647,0	1886,8	3,02
2006	13829,9	2599,6	2,60
2007	18088,2	4213,0	2,60

За обсягами наданих послуг страховий ринок значно перевищує інші сектори ринків небанківських фінансових послуг. Але при цьому ринок страхування все ще суттєво поступається банківському сектору. Наприклад, на 1 січня 2005 року активи банків у 7,2 раза перевищували активи страховиків.

Але, незважаючи на наявний потенціал розвитку страхового ринку, співвідношення страхових премій до ВВП досі ще значно нижче, ніж у розвинених країнах (див. табл. 2.2).

Останніми роками страховий ринок України розвивається випереджаючими темпами порівняно з економікою країни в цілому (табл. 2.3 і 2.4).

Таблиця 2.3

Динаміка ВВП і обсягу страхових премій в Україні, % до попереднього року

Роки	Показники	
	ВВП	страхові премії
2000	105,9	184,7
2001	109,2	141,9
2002	105,2	146,6
2003	109,6	205,7
2004	112,1	212,7
2005	102,6	65,1
2006	–	40,3
2007	–	73,9

Таблиця 2.4

Співвідношення страхових премій у ВВП, %

Роки	Відношення страхових премій до ВВП, %	
	валових	чистих
1996	0,4	0,4
1997	0,4	0,4
1998	0,8	0,7
1999	0,9	0,8
2000	1,3	1,0
2001	1,5	1,2
2002	2,0	1,6
2003	3,4	2,6
2004	5,6	2,8
2005	3,1	1,8
2006	2,6	1,6
2007	2,6	1,7

При цьому необхідно зазначити, що страхування в Україні й досі більш ніж на 90 % представлене ризиковими видами, а сегмент корпоративного страхування становить майже 95 % загального обсягу премій.

Відповідно до статистичної інформації, наведеної на сайті Державної комісії з регулювання фінансових ринків, представимо відомості щодо динаміки кількості страхових компаній (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Кількість страхових компаній станом на кінець року

Показник	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Кількість страхових компаній, всього	338	357	387	398	411	447
в т.ч. страховики, які здійснюють страхування життя ("life")	–	30	45	50	55	65
страховики, які здійснюють види страхування інші, ніж страхування життя ("non-life")	–	327	342	348	356	382

Поступово на вітчизняному страховому ринку збільшується чисельність страхових компаній з іноземним капіталом. Так, станом на 31.12.2007 вона становила вже 78, з яких 8 з'явилися протягом 2007 року. Основними країнами-інвесторами на страхову ринку України є Великобританія – 34 %, Сполучені Штати Америки – 17 %, Данія – 10 %, Польща – 9 %, Австрія – 6 % та інші.

Проаналізуємо рівень монополізації вітчизняного страхового ринку за даними 2006-2007 років (табл. 2.6-2.8).

Частка валових премій у всіх видах страхування, яка належала першим трьом страховикам, складала 11,8 % (2005 рік – 12,2, 2004 рік – 22,3 %). Індекс Герфіндаля-Гіршмана становив 153,85 (2005 рік – 159,98; 2004 рік – 309,98).

По сектору страхування життя першим трьом компаніям належало 58,5 % (2005 рік – 52,1; 2004 рік – 56,3 %). Індекс Герфіндаля-Гіршмана становив 1465,99 (2005 рік – 1257,7; 2004 рік – 1443,87).

По сектору видів страхування інших, ніж страхування життя, частка валових премій по перших трьом компаніях становила 12,2 % (2005 рік – 12,5 %; 2004 рік – 22,6 %). Індекс Герфіндаля-Гіршмана становив 162,7 (2005 рік – 167,6; 2004 рік – 315,9).

У 2007 році частка перших трьох компаній у валових преміях зі страхування життя становила 52,1 %, перших десяти – 86,4 % (індекс Герфіндаля-Гіршмана склав 1234,0). У цьому ж році по сектору видів страхування інших, ніж страхування життя, частка валових премій перших трьох компаній склала 12,6 %, а перших 50 – 74,4 % (індекс Герфіндаля-Гіршмана – 169,1).

Таблиця 2.6

Показники надходження страхових платежів (страхові премії за 1997-2007 роки)

Показник	Одиниця виміру	Роки										
		1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Страхові премії, в т. ч.	млн. грн.	408,4	789,2	1164,1	2 137,8	3 030,5	4 442,1	9 135,3	19431,4	12853,5	13829,9	18008,2
	%	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
добровільне майнове страхування	млн. грн.	221,2	561,5	716,9	1 480,6	2 222,3	3 411,3	7 734,4	16612,7	10526,1	11114,5	14150,0
	%	54,2	71,1	61,6	69,3	73,3	76,8	84,7	85,5	81,9	80,4	78,6
обов'язкове страхування	млн. грн.	72,9	68,1	153,9	238,4	276,9	351,3	459,6	562,1	931,1	954,2	1427,2
	%	17,8	8,6	13,2	11,1	9,1	7,9	5,1	2,9	7,2	6,9	7,9
добровільне страхування відповідальності	млн. грн.	30,3	70,0	180,2	202,9	242,9	344,3	451,3	1567,2	472,6	490,7	592,6
	%	7,4	8,9	15,5	9,5	8,0	7,8	4,9	8,1	3,7	3,5	3,3
добровільне особисте страхування	млн. грн.	49,5	60,1	88,7	154,7	199,1	256,2	368,2	414,6	520,1	723,4	1021,2
	%	12,1	7,6	7,6	7,2	6,6	5,8	4,1	2,1	4,0	5,2	5,7
державне обов'язкове страхування	млн. грн.	15,9	16,6	16,8	51,2	73,6	55,1	48,9	87,8	82,3	96,3	32,4
	%	3,9	2,1	1,4	2,4	2,4	1,2	0,5	0,4	0,6	0,7	0,2
страхування життя	млн. грн.	18,6	12,9	7,6	10,0	15,7	23,9	72,9	186,9	321,3	450,8	783,9
	%	4,6	1,7	0,7	0,5	0,5	0,5	0,7	1,0	2,5	3,3	4,4

Показники страхових виплат по страховому ринку України (за 1997-2007 роки)

Показник	Одиниця виміру	Роки					
		2002	2003	2004	2005	2006	2007
Страхові виплати, в тому числі	млн. грн.	543,1	860,6	1540,3	1894,2	2599,5	4212,9
	%	100	100	100	100	100	100
Добровільне майнове страхування	млн. грн.	227,4	447,9	923,6	1361,0	1977,5	3406,0
	%	41,9	52,0	60,0	71,9	76,1	80,8
обов'язкове страхування	млн. грн.	59,2	124,4	130,9	127,3	176,9	276,9
	%	10,9	14,5	8,5	6,7	6,8	6,6
добровільне страху- вання відповідальності	млн. грн.	54,8	56,2	47,9	48,8	35,0	47,1
	%	10,1	6,5	3,1	2,6	1,3	1,1
добровільне особисте страхування	млн. грн.	146,8	182,4	347,6	269,3	309,4	422,9
	%	27,0	21,2	22,5	14,2	11,9	10,0
державне обов'язкове страхування	млн. грн.	52,2	47,1	78,5	78,2	84,7	36,1
	%	9,6	5,5	5,1	4,1	3,3	0,9
страхування життя	млн. грн.	2,7	2,6	11,8	9,7	16,0	23,9
	%	0,5	0,3	0,8	0,5	0,6	0,6

Таблиця 2.8

Порівняння провідних страхових компаній України за основними показниками станом на 01.01.2006, тис. грн.

Назва страхової компанії	Активи	Статутний фонд	Власний капітал	Страхові резерви	Частка перестраховальників у страхових резервах	Страхові платежі	Премії, передані на перестраховання		Страхові виплати	Виплати, від перестраховальників	Чистий прибуток
							резидентам	нерезидентам			
"Лема" (Харків)	1100819	550000	828325	284418	261422	675159	640601	4791	80849	77255	44079
"ОРАНТА" (Київ)	295347	44647	163075	106804	12782	391856	23074	8575	165034	11241	5146
"Провіта" (Київ)	278293	20000	265724	13359	2658	47927	6602	1798	6263	1507	54940
"СГ "ТАС" (Київ)	310713	8100	213803	48458	8154	90262	3195	14724	20016	5398	478
"Етапон" (Київ)	343898	180000	267750	55623	5522	114974	3398	1413	77424	2508	79644
"Кредо-Класик" (Київ)	217428	65200	157884	69506	17621	169557	5094	53160	22981	2238	36121
"ГАРАНТ-АВТО" (Київ)	167850	30172	75224	102557	18942	237482	53176	4985	65895	4548	13829
"ЮТІКО" (Київ)	156225	127144	137230	19446	3815	47048	2996	6350	13038	2590	7173
"Вексель" (Київ)	139369	15000	100661	38389	2766	99014	8140	21	27932	2228	24247
"ІНГО Україна" (Київ)	114649	23927	45247	70539	12615	188887	6302	28433	74257	2658	13830
"Універсальна" (П'євів)	124632	18603	48899	54151	17368	142982	21501	22573	44319	6025	577
"PZU Україна" (Київ)	114046	77626	39422	73253	-27540	117985	601	37339	43220	14812	-
"Арма" (Київ)	107629	60000	91929	16873	5650	28446	7282	1457	2695	1895	10524
СК "Українська страхова група" (Київ)	103852	50000	54701	21918	3607	38977	4735	-	9687	3745	4528

Продовж. табл. 2.8

Назва страхової компанії	Активи	Статутний фонд	Власний капітал	Страхові резерви	Частка перестраховальників у страхових резервах	Страхові платежі	Премії, передані на перестраховання		Страхові виплати	Виплати, від перестраховальників	Чистий прибуток
							рецидентам	нерезидентам			
Східноукраїнське страхове товариство (Донецьк)	90428	15000	79082	12485	2458	25833	7518	-	4691	16-7	10604
Європейський страховий альянс (Київ)	86533	55000	59597	23859	4612	67335	6154	6659	22387	1398	1630
"Фенікс" (Київ)	87461	39000	80954	7110	1771	17528	4491	303	969	71	9461
"СПІЧ" (Донецьк)	78343	6425	64069	19380	6219	86904	16325	941	4319	326	50469
"Гранд-поліс" (Київ)	75162	12660	56190	29122	12356	77219	22615	56	1222	-	43278
"Лідер" (Київ)	73323	65500	68362	6229	1692	12675	4309	-	1205	178	2137
"Альфа-Гарант" (Київ)	65733	100000	56418	10350	2016	18431	3581	152	2074	614	1406
"Каштан" (Київ)	61037	14900	35099	10626	364	30894	986	3	1418	197	17845
"РОСНО Україна" (Київ)	49830	39090	42586	9105	3326	13127	352	5170	360	67	3496
"Брокбізнесстрахування" (Київ)	61371	51400	51772	1862	583	4182	1315	-	180	95	408
"Теком" (Одеса)	56006	13295	18690	49711	51706	120266	131478	704	133	33	15366
"Лідер Ре" перестрахова компанія (Київ)	54043	50000	50532	6393	2966	12779	6478	246	824	70	572
Міжнародна страхова компанія (Харків)	53181	40000	56838	3626	44	10660	122	-	293	-	8871

Якщо критерієм розвитку страхового ринку обрати не доход страхових компаній, а якість страхових послуг, то виявиться, що параметри страхового ринку України погіршуються. Сьогодні вони знаходяться на критичному рівні – за обсягом страхових виплат вони у 8-9 разів гірші, ніж у розвинутих країнах. Причому тенденція до погіршення зберігається протягом останніх років [126].

Слід зазначити, що вищенаведений висновок був зроблений у 2004 році, до якого протягом кількох років практично всі якісні показники діяльності страхових компаній погіршувались. Але саме після 2004 року намітилася тенденція до їх поступового покращення.

Проте й на сьогодні для вітчизняних страхових компаній характерним є низький рівень виплат страхових відшкодувань, що свідчить про досить низький рівень розвитку страхового ринку (табл. 2.6, 2.7, 2.9). А от кількість страховиків, на думку Д. А. Навроцького, є невинуватою високою відносно потреб суспільства у страхових послугах і відносно тієї частки ризиків, що страхуються [10].

На сьогодні страховий ринок України у своєму формуванні і розвитку стикається з цілою низкою серйозних проблем, які досліджуються вітчизняними науковцями і практиками.

Наприклад, у 2004 році показник співвідношення страхових платежів з відрахуванням платежів, переданих на перестраховування українським страховикам, і валового внутрішнього продукту в Україні становив усього 2,8 %, тоді як у провідних країнах цей показник дорівнює 8-12 %. У середньому на душу населення в Україні припадає всього 30 євро страхових премій, що значно менше, ніж в інших європейських країнах (наприклад, у Німеччині – 1250 євро, у Польщі – 120 євро). Обсяги страхових платежів за довгостроковим страхуванням життя становили у 2004 році всього 0,96 відсотка загального обсягу страхових платежів. Не врегульована діяльність страховиків у сфері обов'язкового медичного страхування. Запровадження значної кількості обов'язкових видів страхування не відповідає існуючій практиці розвинених країн.

Щороку, до 2004 року рівень страхових виплат (відношення суми страхових виплат до суми страхових платежів) неухильно зменшувався. У 2000 році він становив 19,1 %, а у 2004 році – 7,9 %, що свідчить про розвиток негативних тенденцій на національному страховому ринку, оскільки у світовій практиці ситуація на страховому ринку вважається незадовільною, якщо рівень виплат нижчий ніж 70 %. Починаючи з 2005 року, рівень страхових виплат почав збільшуватися (2005 рік – 14,7 %; 2006 рік – 18,8 %; 2007 рік – 23,4 %), але все ж він ще дуже далекий від світового рівня.

Показники діяльності страхових організацій України за 1998–2007 роки

Показники	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Страхові премії, тис. грн.	789159	1164126	2136000	3030507	4442133	9135300	19431400	12853500	13829900	18008200
Страхові премії в середньому на одного страховика, тис. грн.	3107	4426	7547	9239	13142	25639	50210	32295	33649	40286
Страхові виплати, тис. грн.	177845	360919	407000	424205	543100	860600	1540300	1894200	2599600	4213000
Страхові виплати в середньому на одного страховика, тис. грн.	700	1372	1438	1293	1607	2410	3980	4759	6325	9425
Рівень страхових виплат, %	22,5	31,0	19,1	14,0	12,2	9,4	7,9	14,7	18,8	23,4
Кількість страховиків, од.	254	263	283	328	338	357	387	398	411	447

Слід також зауважити, що страховий ринок досить часто використовується для зменшення розміру сплати податків в інших галузях економіки шляхом страхування та перестраховування фінансових ризиків, придбання короткострокових полісів для зменшення бази оподаткування.

Низький рівень капіталізації страховиків не дає змоги забезпечити відповідальність за великі застраховані ризики, що призводить до перестраховування їх частини за кордоном та до необґрунтованого витоку грошових коштів з України. У 2004 році частка страхових премій, сплачених за договорами перестраховикам-нерезидентам, становила 9,8 % загальної суми премій.

Використовуючи офіційні дані страхових компаній, Ліги страхових організацій України, Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг та інших установ, наведемо характеристику стану страхового ринку України за останні роки (табл. 2.10). Значна інформація такого плану вже була представлена вище у відповідних таблицях.

Таблиця 2.10

Динаміка основних показників діяльності страховиків за 2006–2007 роки

Показники	На кінець року		Темпи приросту, % 2007/2006 рр.
	2006 р.	2007 р.	
Кількість договорів страхування, укладених протягом звітного періоду, од.			
Кількість договорів, крім договорів з обов'язкового особистого страхування від нещасних випадків на транспорті, у тому числі:			
- зі страхувальниками – фізичними особами	16931429	20179940	19,2
- зі страхувальниками – юридичними особами	13686682	16447339	20,2
Кількість договорів з обов'язкового особистого страхування від нещасних випадків на транспорті	2999121	3310115	10,4
	537647432	579587052	7,8
Страхова діяльність, млн. грн.			
Валові страхові премії	13829,9	18008,2	30,2
Валові страхові виплати	2599,6	4213	62,1
Рівень валових виплат, %	18,8	23,4	24,5
Чисті страхові премії*	8769,4	12353,8	40,9
Чисті страхові виплати*	2326,2	3884	67,0
Рівень чистих виплат, %	26,5	31,4	18,5

Продовж. табл. 2.10

Показники	На кінець року		Темпи приросту, % 2007/2006 рр.
	2006 р.	2007 р.	
Перестраховання			
Сплачено на перестраховання, у тому числі:	5621,70	6423,90	14,3
- перестраховикам-резидентам	5060,60	5654,40	11,7
- перестраховикам-нерезидентам	561,1	769,5	37,1
Виплати, компенсовані перестраховиками, у т. ч.:	396,3	654,7	65,2
- перестраховиками-резидентами	122,8	325,7	165,2
- перестраховиками-нерезидентами	273,4	329	20,3
Отримані страхові премії від перестраховальників-нерезидентів	21,5	112,2	421,9
Виплати, компенсовані перестраховальникам-нерезидентам	13,5	504,1	3634,1
Страхові резерви, млн. грн.			
Обсяг сформованих страхових резервів, у тому числі:	6014,1	8423,3	40,1
- резервів зі страхування життя	608,3	991,3	63,0
- технічних резервів	5405,8	7432,0	37,5
Активи страховиків та статутний капітал, млн. грн.			
Загальні активи страховиків	23995	32213	34,2
Активи, визначені ст. 31 Закону України "Про страхування"	17488,2	19330,3	10,5
Обсяг сплачених статутних фондів	8391,2	10633,6	26,7

*Чисті страхові премії та виплати – це валові страхові премії (або виплати) за мінусом коштів з внутрішнього перестраховання

Що стосується тенденцій, то у 2007 році суттєво зросла кількість договорів, укладених страховими компаніями, а саме на 19,2 % (на 20,2 % – з фізичними особами; 10,4 % – з юридичними особами). Випереджаючими темпами по відношенню до росту страхових премій

протягом року відбувалося зростання страхових виплат (якщо валові страхові премії виросли на 30,2 %, то валові страхові виплати – на 62,1 %; чисті страхові премії за рік виросли на 40,9 %, чисті страхові виплати – на 67,0 %). Суттєво виросли страхові резерви компаній (на 40,1 %), при цьому технічні резерви – на 37,5 %, а резерви зі страхування життя – на 63,0 %. Загальні активи страховиків зросли на 34,2 %, з них активи, дозволені для покриття страхових резервів, – на 10,5 %.

Загальна (валова) сума страхових премій, отриманих страховиками від страхування та перестрахування ризиків, за 2007 рік становила 18088,2 млн. грн., з яких: 5654,4 млн. грн. (31,4 %) – внутрішнє перестрахування; 112,2 млн. грн. (0,6 %) – премії, які надійшли від іноземних страховиків (перестраховальників); 12241,6 млн. грн. (68,0 %) – премії від страхувальників. Від страхувальників – фізичних осіб надійшло 5170,4 млн. грн., у тому числі 28,7 % – від валових премій, 42,2 % – від премій, отриманих від страхувальників. Сума чистих страхових премій (валові премії за мінусом премій з внутрішнього перестрахування) становила 12353,8 млн. грн. (68,6 % від валових страхових премій). При цьому валові страхові премії становили 2,5 % від ВВП, чисті страхові премії – 1,7 % від ВВП.

Загальна сума страхових виплат за 2007 рік за договорами страхування та перестрахування склала 4213,0 млн. грн., з яких страхувальникам – фізичним особам було виплачено 1788,5 млн. грн. (42,5 %) та перестраховальникам-резидентам – 329,0 млн. грн. (7,7 %) (табл. 2.11). У порівнянні з попереднім роком валові страхові виплати зросли на 1613,4 млн. грн. (на 62,1 %), а виплати страхувальникам – фізичним особам на 775,7 млн. грн. (на 76,6 %).

Обсяг чистих страхових виплат зріс на 67,0 %. Рівень валових страхових виплат становив 23,4 %, рівень чистих виплат – 31,4 %, рівень виплат фізичним особам – 34,6 %.

Високий рівень страхових виплат спостерігався в добровільних видах особистого страхування (41,4 %), добровільних видах майнового страхування (24,1 %), у державному обов'язковому страхуванні (111,4 %).

Що стосується перестрахування, то у 2007 році тут не відмічалось високого підвищення ділової активності між вітчизняними перестраховиками та перестраховальниками. Частка таких страхових виплат, як компенсаційні виплати, що отримуються від перестраховиків та входять до складу валових страхових виплат, не мають чіткої і постійної тенденції, оскільки це залежить від настання страхових випадків, що має випадковий характер.

Таблиця 2.11

Рівень страхових виплат за видами страхування у 2007 році

Види страхування	Рівень страхових виплат, %			
	Рівень валових виплат		Рівень чистих виплат	
	2006 р.	2007 р.	2006 р.	2007 р.
Страхування життя	3,5	3,0	3,6	3,1
Види страхування інші, ніж страхування життя, у т. ч.:	19,3	24,3	27,8	33,4
- добровільне особисте страхування	42,8	41,4	44,5	45,1
- добровільне майнове страхування	17,8	24,1	26,9	34,6
в тому числі страхування фінансових ризиків	23,0	28,3	43,1	53,2
Добровільне страхування відповідальності	7,1	7,9	12,3	13,0
Недержавне обов'язкове страхування	18,5	19,4	19,7	20,7
в тому числі страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів	27,6	25,3	27,9	25,8
Державне обов'язкове страхування	87,9	111,4	87,9	111,4
Всього (всі види страхування)	18,8	23,4	26,5	31,4

За 2007 рік за договорами перестрахування ризиків вітчизняні страховики (цеденти, перестраховальники) сплатили часток страхових премій на суму 6423,9 млн. грн., з яких перестраховикам-нерезидентам сплачено 769,5 млн. грн. та перестраховикам-резидентам – 5654,4 млн. грн.

Більше 20 % від обсягу валових страхових премій було сплачено перестраховикам-нерезидентам за добровільним страхуванням водного транспорту (10,4 млн. грн.), добровільним страхуванням відповідальності власників повітряного транспорту (338,4 млн. грн.), добровільним страхуванням відповідальності власників водного транспорту (3,0 млн. грн.), обов'язковим авіаційним страхуванням цивільної авіації (87,5 млн. грн.), обов'язковим страхуванням цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту (20,5 млн. грн.).

Зберігалася позитивна тенденція у зростанні страхових резервів, а також збільшення питомої ваги страхових резервів зі страхування

життя, які у 2007 році склали 11,8 % у загальній їх величині. Загальний обсяг сформованих страхових резервів становив 8423,3 млн. грн. Структура активів за визначеними законодавством категоріями наступна (у відсотках): акції – 37; облігації – 3; цінні папери, що емітуються державою, – 1; кошти на поточних рахунках – 7; банківські вклади (депозити) – 32; нерухоме майно – 6; права вимоги до перестраховиків – 13.

Що стосується інвестиційної діяльності страхових компаній, то основною проблемою у даному питанні для страховиків залишається недостатність ліквідних фінансових інструментів для проведення ефективної інвестиційної політики, особливо це стосується забезпечення дострокових зобов'язань за договорами страхування життя. Основними джерелами інвестування страхових резервів є банківські вклади або цінні папери.

Протягом останніх років зберігалася тенденція до зростання активів страхових компаній. За 2007 рік загальні активи збільшилися на 8,2 млрд. грн. Станом на кінець 2007 року обсяг активів за визначеними законодавством категоріями становив 19330,3 млн. грн., з яких 8612,5 млн. грн. було направлено як інвестиції на покриття сформованих страхових резервів.

Страховий ринок функціонує за умов наявності на ньому страхових брокерів (посередників), інформація про яких наведена у табл. 2.12. У 2007 році страховиками за посередництвом страхових брокерів було укладено 21897 договорів, у тому числі 7159 договорів зі страхувальниками – юридичними особами та 14828 договорів з фізичними особами. У порівнянні з 2006 роком загальна кількість договорів зменшилась на 705 од., але більш активно зростали обсяги страхових премій за договорами перестраховування.

Далі проаналізуємо за результатами діяльності страхових компаній у 2007 році їх рейтинги за основними показниками, які публікуються на офіційних сайтах [127].

Рейтинг перших двадцяти страхових компаній за розміром активів наводиться нами у таблиці 2.13.

За обсягами активів усього дві компанії (“Лемма” та “Аванте”) перевищили 1 млрд. грн., 20-та компанія у рейтингу – Український страховий альянс – має активів менше 200 млн. грн. 50-та компанія (“Форте”) має активів усього 89 млн. грн.

На першому місці у цьому рейтингу знаходиться компанія “Лемма”, активи якої складають 1407010,3 тис. грн. З цих активів основні засоби (характеризують розмір залишкової вартості власних і отриманих на умовах фінансового лізингу об'єктів і орендованих майнових комплексів) – це всього 143,0 тис. грн., тобто 0,001 %. Довгострокові фінансові інвестиції склали 5574,5 тис. грн. (0,4 %), поточні фінансові

інвестиції – 484052,7 тис. грн. (34,4 %), грошові кошти – 233045,7 тис. грн. (16,5 %), інші активи – 684194,4 тис. грн. (48,7 %).

Таблиця 2.12

Інформація про діяльність страхових посередників у 2006-2007 роках

Показник	2006 р.	2007 р.	Темпи приросту, %
1. Посередницькі послуги у страхуванні, тис. грн.			
Страхові премії, отримані страховиком за договорами страхування, укладеними за участю страхового брокера	58197,4	47999,2	-17,5
в т. ч. сплачені через рахунок страхового брокера	25172,3	25202,5	0,1
Страхові виплати/відшкодування, здійснені страховиком за договорами страхування, укладеними за участю страхового брокера	946,7	7210,9	661,7
в т. ч. сплачені через рахунок страхового брокера	8,4	2,1	-75,0
2. Посередницькі послуги у перестрахованні, тис. грн.			
Сума перестрахових премій за договорами перестраховання, укладених за участю пере страхового брокера, кошти за якими були сплачені через рахунок брокера	151930,9	249942,0	64,5
Страхові виплати, які здійснені за такими договорами та сплачені через рахунок брокера	284,2	1028,5	261,9

Тут одразу дві позиції у провідної компанії у рейтингу активів викликають занепокоєння: по-перше, практично відсутні основні засоби (цифра у 143 тис. грн. дає підстави стверджувати, що їх взагалі не існує); по-друге, майже відсутні довгострокові інвестиції.

Якщо звернути увагу на першу десятку рейтингу, то основні фонди восьми компаній складають в сумі лише 130 млн. грн. З перших 50-ти компаній тільки три страховики мають у своїх активах основні засоби на суму більше ніж 100 млн. грн.: “ОРАНТА” (226 млн. грн.), “АСКА” (109 млн. грн.), “Універсальна” (110 млн. грн.). У страхової компанії “Форте” (50-та позиція у рейтингу) основні засоби взагалі відсутні, а у компанії “Догмат-Страхування” (44-та позиція) основні засоби складають 500 грн.

Що стосується довгострокових фінансових інвестицій, то тут картина не дуже відрізняється від ситуації з основними засобами. З перших 50-ти компаній довгострокові фінансові інвестиції на суму більше 100 млн. грн. мають тільки 10 страховиків. У компанії “Лемма” частка інвестицій в активах, як вже зазначалося, склала 0,4 %, у другої – “Аванте” – 3,2 %, у третьої – “Провіта” – 1,5 %.

Рейтинг страхових компаній України за розміром активів (перша двадцятка)

№ пор.	Назва компанії	Активи на 01.01.2008, тис. грн.					
		Усього	основні фонди	довгострокові фінансові інвестиції	поточні фінансові інвестиції	грошові кошти	інші активи
В т.ч.:							
1	"Лемма"	1407010,3	143,0	5574,5	484052,7	233045,7	684194,4
2	"Аванте"	1382885,5	21,6	45393,5	547878,7	206797,2	582794,5
3	"Провіта"	921697,8	21520,2	13530,9	0,0	69499,8	817146,9
4	"ОРАНТА"	650632,8	226027,8	105553,8	22,6	142117,3	176911,3
5	"Кремійнь"	615386,3	1285,5	348359,0	16912,1	32149,7	216680,0
6	СГ "ТАС"	469201,5	40374,6	286868,1	0,0	74709,9	67248,9
7	"Омега"	419547,9	1906,8	286149,2	837,0	10264,4	120390,5
8	"Дженералі Гарант"	380380,2	56001,5	22961,1	30287,9	211804,3	59325,4
9	"Захід-резерв"	365514,8	9861,2	284110,7	38082,4	22127,6	11332,9
10	"АСКА"	334634,5	109749,3	118908,1	0,0	41128	64848,4
11	"Універсальна"	304224,7	110298,0	12466,7	74178,4	49934,2	57347,4
12	"ПЗУ Україна"	295399,1	28710,2	15438,8	183359,7	8220,8	59669,6
13	"ІНГО Україна"	269040,4	19244,5	28483,8	0,0	153645,4	67666,7
14	"Українська страхова група" ЗАТ СК	263352,6	7873,4	93600,9	33950,9	105212,9	22714,5
15	"Вексель"	245487,5	18101,7	20969,5	0,0	195955,9	10460,4
16	"Провідна"	243748,5	27632,0	2835,7	0,0	158340,0	54940,8
17	"Кредо-Класік"	243719,3	19148,3	9714,4	35502,0	142075,9	37278,7
18	"ВЕСКО"	236859,5	1899,1	48734,4	10885,3	160280,4	15060,3
19	Українська пожежно-страхова компанія	204590,1	19332,9	39789,8	0,0	99099,9	46367,5
20	Український страховий альянс	199862,7	7045,4	48391,9	0,0	117502,4	26923,0

Розглядаючи збалансованість активів страхових компаній, у першій десятці виділимо тільки дві компанії – “ОРАНТА” та “АСКА”. У “ОРАНТИ” портфель виглядає наступним чином (у відсотках): основні засоби – 34,7; довгострокові фінансові інвестиції – 16,2; поточні фінансові інвестиції – 0; грошові кошти – 21,8; інші активи – 27,3. У компанії “АСКА” портфель наступний (у відсотках): основні засоби – 32,8; довгострокові фінансові інвестиції – 35,5; поточні фінансові інвестиції – 0; грошові кошти – 12,3; інші активи – 19,4. Недоліком портфеля даних компаній є відсутність поточних фінансових інвестицій.

Далі розглянемо рейтинг страхових компаній за розміром власного капіталу, тобто за сумою капіталу, вільного від зобов’язань компанії і виконання (таблиця 2.14). До складу власного капіталу страхової компанії входять: статутний капітал, додатковий капітал, нерозподілений прибуток, резервний фонд та інший капітал за виключенням несплаченого капіталу і вилученого капіталу. Перша десятка даного рейтингу практично не відрізняється від першої десятки рейтингу за активами, з якої випала компанія “Дженералі Гарант” (на 20-ту позицію у рейтингу за розміром власного капіталу) і яку замінила компанія “ПЗУ Україна”. Перша трійка взагалі залишилась без змін – “Лемма”, “Аванте”, “Провіта”. У даному рейтингу у першій десятці сплачений статутний капітал на рівні 50 % від власного капіталу мають “Лемма” і “Провіта”, на рівні 30 % – “АСКА”, на рівні 16 % – “ОРАНТА” і “ПЗУ Україна”. Всі інші компанії з першої десятки (“Аванте”, “Креміль”, “Захід-Резерв”, “Омега”, СГ “ТАС”) мають сплачений статутний капітал на рівні декількох відсотків. Що стосується частки власного капіталу у валюті балансу, то даний показник достатньо високий (більше 50 %) не тільки у першій десятці, а взагалі у всіх страхових компаній, за декількома виключеннями.

Досить високими є і темпи зростання власного капіталу у провідних страхових компаній. До 10 відсотків мала динаміка зростання власного капіталу у таких компаній, як “Лемма”, “Креміль”, “Захід-Резерв”. Практично у два рази виріс за останній рік власний капітал у компаній “Аванте” і “Провіта”, у шість разів – у “ПЗУ Україна”.

Близьким до показника власного капіталу є показник гарантійного фонду, тобто обов’язкового фонду, який складається з додаткового та резервного капіталів, а також суми нерозподіленого прибутку (табл. 2.15). У першій двадцятці по даному показнику присутні тільки дві страхові компанії, у яких суттєва частка у гарантійному фонді належить додатковому капіталу, а саме: “ОРАНТА” – 93 %; “АСКА” – 46 %. Більшість інших компаній взагалі у гарантійному фонді не мають ніякої частки додаткового капіталу.

Таблиця 2.14

Рейтинг страхових компаній України за розміром власного капіталу (перша двадцятка)

№ пор.	Назва компанії	Власний капітал станом на 01.01.2008, тис. грн.		Частка власного капіталу у валюті балансу, %	Власний капітал станом на 01.01.2007, тис. грн.	Темп зростання власного капіталу, %
		всього	оплачений уставний капітал			
1	"Пемма"	924781,6	550000,0	65,73	851268,4	108,64
2	"Аванте"	920848,4	21000,0	66,59	490042,0	187,91
3	"Провіта"	858169,9	491919,7	93,11	44684,5	192,06
4	"Кремінь"	580279,0	17000,0	94,30	542785,2	106,91
5	"Захід-резерв"	354336,3	12250,0	96,94	334221,3	106,02
6	"Омега"	353134,4	11000,0	84,17	275785,6	128,05
7	"ОРАНТА"	277807,1	44647,2	42,70	167368,8	165,98
8	СГ "ТАС"	249179,5	16200,0	53,11	177926,9	140,05
9	"АСКА"	215323,7	64584,9	64,35	154044,7	139,78
10	"ПЗУ Україна"	187930,2	306226,0	63,62	29983,3	626,78
11	"Промислово-страховий альянс"	172846,6	10000,0	98,02	166658,5	103,71
12	"Український Страховий Капітал"	155729,3	130000,0	93,20	146391,7	106,38
13	"УПСО" ("ЮТІКО")	150010,5	133958,8	80,55	137492,6	109,10
14	"Універсальна"	147513,0	100000,0	48,49	108019,2	136,56
15	"Провідна"	142365,9	163624,1	58,41	121127,7	117,53
16	"ВЕСКО"	142014,0	10000,0	59,97	146012,3	97,28
17	"ВЕГА"	141484,4	60000,0	97,65	133804,7	105,74
18	"Стройполіс"	138653,4	65310,0	89,25	122706,1	113,00
19	"Вексель"	131216,8	33000,0	53,45	125833,8	104,28
20	"Дженералі Гарант"	127058,4	83490,0	33,40	81109,0	156,65

Рейтинг страхових компаній України за рівнем гарантійного фонду (перша двадцятка)

№ пор.	Назва компанії	Гарантійний фонд станом на 01.01.2008, тис. грн.			
		Усього	в т.ч.		
		додатковий капітал	резервний капітал	нерозподілений прибуток	
1	"Аванте"	1148,8	823455,9	75243,7	
2	"Креміль"	0,0	40,6	563238,4	
3	"Лемма"	0,6	151524,5	223256,5	
4	"Провіта"	0,0	14163,6	352086,6	
5	"Омега"	185,4	264600,2	77348,8	
6	"Захід-резерв"	28747,6	208062,5	105276,2	
7	"ОРАНТА"	217552,7	9411,2	6196,0	
8	СГ "ТАС"	21482,3	4050,0	207447,2	
9	"Промислово-страховий альянс"	0,0	156658,5	6188,1	
10	"АСКА"	6*391,4	4368,8	76978,6	
11	"ВЕСКО"	0,0	2500,0	129541,0	
12	"Вексель"	0,0	62185,0	36032,5	
13	"ВЕГА"	0,0	39315,5	42168,9	
14	"Українська пожежно-страхова компанія"	0,0	3395,0	76971,7	
15	"ОЛВІ"	114,6	69252,1	10681,1	
16	"Галицька"	48,3	2125,0	75633,2	
17	"Стройполіс"	0,0	39186,0	34157,4	
18	"Гарант-Престиж"	0,0	0,0	64369,7	
19	"Дніпроінмед"	0,0	10000,0	51114,9	
20	"Саламандра-Птава"	1073,7	2955,9	55140,7	

Значна кількість компаній формує гарантійний фонд за рахунок резервного капіталу, а саме: “Аванте” – 92 %, “Лемма” – 40 %, “Омега” – 77 %, “Захід-Резерв” – 61 %, “Промислово-страховий альянс” – 92 %.

У першій десятці є і такі страхові компанії, які формують свій гарантійний фонд за рахунок нерозподіленого прибутку. Наприклад, страхова компанія “Кремінь” на 01.01.2008 мала 100 % гарантійного фонду за її рахунок, компанія “Провіта” – 96 %.

Наступний рейтинг страхових компаній, який часто використовується, – це рейтинг за резервами (табл. 2.16). Показник “страхові резерви” характеризує страховика на предмет можливості повноцінного забезпечення майбутніх страхових виплат і складається з резерву незароблених премій (відповідають страховим ризикам, які на звітний період не були реалізовані) та резервів збитків, які включають зарезервовані, але ще не сплачені суми страхового покриття за доведеними вимогами страхувальників.

Резерв незароблених премій – це частина премій за договорами страхування, що відповідає терміну страхування, який виходить за межі звітного періоду. В Україні він на будь-яку звітну дату встановлюється залежно від часток сум надходження страхових премій, які не можуть бути меншими 80 % загальної суми надходжень страхових платежів, з відповідних видів страхування у кожному місяці з попередніх дев'яти місяців (розрахунковий період) і обчислюються в такому порядку: сума премій, що надійшли за I квартал, множиться на 0,25, за наступні 3 місяці розрахункового періоду – на 0,5, за останні 3 місяці розрахункового періоду – на 0,75. Знайдені добутки додаються. Так само обчислюється сума часток перестраховиків у резервах незароблених премій. Зі збільшенням (зменшенням) сум часток перестраховиків у резерві незароблених премій у звітному періоді відповідно збільшуються або зменшуються зароблені страхові платежі.

Щодо страхових резервів перша двадцятка суттєво не змінилась (відносно раніш розглянутих показників), але суттєво змінилися місця компаній у цій двадцятці. У групу лідерів за даним показником потрапили компанії “Дніпроінмед” (34-та позиція по активам), “Просто-Страхування” (30-та позиція за активами).

Станом на 01.01.2008 лідируючу позицію щодо страхових резервів займає компанія “ІНГО Україна”, яка за активами займає 13-ту позицію, за розміром власного капіталу – 30-ту, за рівнем гарантійного фонду – 36-ту позицію. Темп зростання резервів у даного страховика за останній рік склав 326,4 %, тобто страхові резерви збільшились з 106694,9 до 348277,5 тис. грн.

Рейтинг страхових компаній України за резервами (перша двадцятка)

№ пор.	Назва компанії	Страхові резерви станом на 01.01.2008, тис. грн.	Страхові резерви станом на 01.01.2007, тис. грн.	Темп зростання, %	Коефіцієнт забезпеченості власними коштами
1	"ІНГО Україна"	348277,5	106694,9	326,4	0,26
2	"Лемма"	276018,2	225345,5	122,5	3,35
3	"ОРАНТА"	273775,9	142759,3	191,8	1,01
4	"Аванте"	249327,2	122722,5	203,2	3,69
5	"Дженералі Гарант"	244702,4	163810,9	149,4	0,52
6	СГ "ТАС"	163412,9	109892,5	148,7	1,52
7	"Кредо-Класік"	142010,8	72259,9	196,5	0,00
8	"Українська пожежно-страхова компанія"	135932,2	81248,7	167,3	0,74
9	"АСКА"	135391,3	83905,4	161,4	1,59
10	"Українська страхова група" ЗАТ СК	130875,7	51080,9	256,2	0,81
11	"Український страховий альянс"	130811,5	95810,2	136,5	0,43
12	"Дніпроінмед"	113622,9	41835,1	271,6	0,87
13	"Вексель"	111879,8	63141,0	177,2	1,17
14	"ВЕСКО"	105133,8	69693,5	150,9	1,35
15	"ПЗУ Україна"	98534,3	134826,2	73,1	1,91
16	"Просто-Страховання"	87234,2	45838,6	190,3	0,56
17	"Універсальна"	86546,6	57903,8	149,5	1,70
18	"Альянс Україна"	84481,6	36816,3	229,5	0,48
19	"Провідна"	80720,1	30033,7	268,8	1,76
20	"ТЕКОМ"	76878,5	58842,0	130,7	0,93

Але слід відмітити, що коефіцієнт забезпеченості власними коштами складає всього 0,26, тоді як у компанії “Лемма” (2-га позиція у рейтингу) даний коефіцієнт дорівнює 3,35, а компанії “Аванте” (4-та позиція) – 3,69. З іншого боку, у компанії “Кредо-Класік” (7-ма позиція) рівень забезпеченості власними коштами дорівнює нулю, а у компанії “Провіта” (21-ша позиція рейтингу) – 11,3.

Позитивно характеризує страховий ринок України та обставина, що за окремими виключеннями практично всі страхові компанії мають дуже високі темпи зростання страхових резервів. Більше 200 % мають темпи зростання такі компанії, як “Аванте” (203,2 %), “Українська страхова група” ЗАТ СК (256,2 %), “Альянс Україна” (229,5 %), “Провіта” (203,4 %) тощо. Що стосується таких компаній, як “ОРАНТА” і “АСКА”, то вони мають темпи зростання 191,8 % і 161,4 % відповідно, а коефіцієнт забезпечення резервів власними коштами складає 1,01 та 1,59 відповідно.

Цілком зрозуміло, що попередній рейтинговий показник (рейтинг за резервами) за умов збалансованості страхового ринку повинен тісно корелювати з рейтинговим показником страхових премій (табл. 2.17 і 2.18), який є одним із основних факторів, що забезпечують ефективність роботи компанії. Дане твердження частково підтверджується порівняльним аналізом відповідних показників.

За розміром страхових премій у 2007 році лідирує страхова компанія “Лемма”, у якої даний показник досяг відмітки у 757635,4 тис. грн. Не набагато менші показники і в “Аванте” (723935,1 тис. грн.) та “ОРАНТИ” (693642,0 тис. грн.).

Показово, що вже у 7-ї компанії в даному рейтингу (“Креміль”) обсяг страхових премій менше в два рази ніж у лідера, а 10-та компанія (СГ “ТАС”) зібрала страхових платежів утричі менше, ніж “Лемма”.

Цікавим і показовим є розподіл страхових платежів, отриманих страховими компаніями, за видами страхування (табл. 2.18). Слід мати на увазі, що дані за видами страхування у цій таблиці стосовно особистого страхування наводяться без врахування страхування життя.

Матеріали наведеної таблиці демонструють, що на вітчизняному страховому ринку практично не існує державного обов’язкового страхування. З перших 100 компаній рейтингу щодо страхових премій тільки одна здійснювала державне обов’язкове страхування, частка якого у її портфелі складала 4,4 % – “ОРАНТА”.

Рейтинг страхових компаній України за страховими платежами (перша двадцятка)

№ пор.	Назва компанії	Усього страхових платежів по страхуванню та перестрахованню за 2007 р., тис. грн.								
		Усього	В т.ч.:						обов'язкове	державне обов'язкове
			особисте	майнове	відповідальності	обов'язкове	державне обов'язкове			
1	"Лемма"	757635,4	25025,4	696475,6	23337,4	12797,0	0,0			
2	"Аванте"	723935,1	13348,3	688878,4	15995,7	5712,7	0,0			
3	"ОРАНТА"	693642,0	25022,8	467408,6	3027,4	168911,8	29271,4			
4	"Дженералі Гарант"	527838,5	9547,7	425669,0	4649,0	87972,8	0,0			
5	"Дніпроінмед"	493101,9	11390,6	418730,9	59215,4	3765,0	0,0			
6	"НГО Україна"	425472,4	60534,3	290258,0	14411,1	60269,0	0,0			
7	"Кремінь"	334475,1	24326,5	295236,8	6621,6	8290,2	0,0			
8	"АСКА"	333009,3	39964,0	191261,8	52234,1	49549,4	0,0			
9	"Українська пожежно-страхова компанія"	329022,7	23533,5	217136,8	11677,2	76675,2	0,0			
10	СГ "ТАС"	257087,9	21704,2	176459,2	7715,8	51208,7	0,0			
11	"Універсальна"	253998,7	13916,6	149595,2	24276,8	66210,1	0,0			
12	"Вексель"	252577,3	11111,2	218392,8	367,0	22706,3	0,0			
13	"Кредо-Класік"	252021,2	32514,2	171081,3	2005,2	46420,5	0,0			
14	"Українська страхова група" ЗАТ СК	239614,1	7770,1	196512,2	1319,1	34012,7	0,0			
15	"Український страховий альянс"	230706,9	3216,0	220296,0	70,1	7124,8	0,0			
16	"Просто-Страхування"	214209,1	13718,8	148322,9	3565,2	48600,9	1,3			
17	"АКВ Гарант"	206279,6	1876,5	202069,1	1996,6	337,4	0,0			
18	"Провідна"	191185,8	58151,6	113434,8	4401,6	15197,8	0,0			
19	"БЕСКО"	190829,7	12231,4	162463,7	722,6	15412,0	0,0			
20	"Провіта"	186079,3	6968,5	166786,4	3126,5	9197,9	0,0			

Таблиця 2.18

Структура страхових платежів по страхуванню і перестрахованню провідних компаній України (перша двадцятка)

№ пор.	Назва компанії	Усього страхових платежів по страхуванню та перестрахованню за 2007 р., %						
		Усього		в т.ч.:				
		особисте	майнове	відповідальності	обов'язкове	державне обов'язкове		
1	"Лемма"	100	3,3	91,9	3,0	1,8	0	
2	"Аванте"	100	1,8	95,0	2,2	1,0	0	
3	"ОРАНТА"	100	3,6	67,4	0,4	24,2	4,4	
4	"Дженералі Гарант"	100	1,7	80,6	0,7	17,0	0	
5	"Дніпроінмед"	100	2,2	84,8	12,0	1,0	0	
6	"ІНГО Україна"	100	14,1	68,2	3,3	14,4	0	
7	"Креміль"	100	7,2	88,3	1,8	2,7	0	
8	"АСКА"	100	12,0	57,4	15,6	25,0	0	
9	"Українська пожежно-страхова компанія"	100	7,0	65,9	3,3	23,8	0	
10	СГ "ТАС"	100	8,2	68,5	2,7	20,6	0	
11	"Універсальна"	100	5,5	59,0	9,4	26,1	0	
12	"Вексель"	100	4,4	86,5	0,1	9,0	0	
13	"Кредо-Класік"	100	12,7	67,8	0,8	18,7	0	
14	"Українська страхова група" ЗАТ СК	100	2,9	82,0	0,5	14,6	0	
15	"Український страховий альянс"	100	1,3	95,6	0	3,1	0	
16	"Просто-Страхування"	100	6,1	69,1	1,6	23,2	0	
17	"АКВ Гарант"	100	0,9	98,0	0,9	0,2	0	
18	"Провідна"	100	30,4	59,1	2,1	8,4	0	
19	"ВЕСКО"	100	6,3	85,2	0,4	8,1	0	
20	"Провіта"	100	3,7	89,2	1,6	5,5	0	

Незначною є і частка недержавного обов'язкового страхування, яке здійснюють всі страховики (за деяким виключенням). З перших двадцяти компаній частку цього страхування на рівні 20-25 % мають шість компаній: “ОРАНТА”, “АСКА”, “Українська пожежно-страхова компанія”, СГ “ТАС”, “Універсальна”, “Просто-Страхування”. На рівні 1-2 % є частка недержавного обов'язкового страхування у переважної більшості компаній: “Лемма”, “Аванте”, “Дніпроінмед”, “Кремін” тощо.

Дуже високою у цілому по страховому ринку України, абсолютно переважною, є частка майнового страхування. Більше 80 % складає вона у одинадцяти компаній з першої двадцятки і на рівні 90 % – у п'яти страховиків. На рівні 98 % складає майнове страхування у “АКВ Гарант”, на рівні 95 % – у “Аванте” і “Українського страхового альянсу”.

Частка особистого страхування у страхових преміях більшості компаній складає 3-6 %. З першої двадцятки відповідного рейтингу частка особистого страхування на рівні 30 % має така страхова компанія, як “Провідна”, і три компанії мають частку з даного виду страхування більше 10 %: “ІНГО Україна” (14,1 %), “АСКА” (12,0 %), “Кредо-Класік” (12,7 %).

Ще менша частка у страхових преміях належить страхуванню відповідальності, яка коливається на рівні декількох відсотків. Тільки декілька компаній з першої двадцятки мають пристойну частку страхових премій зі страхування відповідальності, а саме на рівні 12 % (“Дніпроінмед”), 9,4 % (“Універсальна”) та 15,6 % (“АСКА”) від загального обсягу страхових премій. Усі інші компанії мають частку в цьому виді страхування у власному портфелі на рівні до 3 %.

Найбільш збалансованим за видами страхування з першої двадцятки виглядає портфель таких страховиків, як “АСКА”, “Універсальна”, “Провідна” та ін. Так, у компанії “АСКА” страхування відповідальності займає 12 %, майнове страхування – 57,4 %, страхування відповідальності – 15,6 %, обов'язкове недержавне страхування – 25 %.

Наступні рейтинги, які заслуговують на увагу, – це рейтинг страхових компаній за виплатами і рейтинг за рівнем виплат (табл. 2.19, 2.20 і 2.21).

При побудові рейтингу за обсягами страхових виплат у число лідерів вперше (у порівнянні з попередніми рейтингами) потрапила компанія “Догмат-Страхування” (7-ма позиція), усі виплати якої припадають на майнове страхування. Компанія “Аванте”, яка займає 6-ту позицію (129198 тис. грн. виплат), також опинилась серед провідних компаній тільки завдяки виплатам за майновим страхуванням.

Рейтинг страхових компаній України за виплатами (перша двадцятка)

№ пор.	Назва компанії	Усього страхових виплат зі страхування та перестраховування за 2007 р., тис. грн.					
		Усього	особисте	майнове	відповідальності	обов'язкове	державне обов'язкове
1	"ОРАНТА"	240138,3	4459,3	167689,0	415,9	33649,1	33925,0
2	"АСКА"	228086,1	21640,5	194693,0	1601,1	10151,5	0,0
3	"Дженералі Гарант"	214033,0	5046,7	181055,4	1093,6	26837,3	0,0
4	"Лемма"	196904,9	5742,7	190783,6	0,0	378,6	0,0
5	"ІНГО Україна"	177041,7	37667,3	118476,2	2554,7	18343,5	0,0
6	"Аванте"	129198,0	0,0	129178,3	19,7	0,0	0,0
7	"Догмат-Страхування"	126677,1	0,0	126677,1	0,0	0,0	0,0
8	"ТІЗУ Україна"	114885,4	9677,9	88025,4	8057,8	9124,3	0,0
9	"Український страховий альянс"	110577,8	854,2	109034,4	0,0	689,2	0,0
10	СГ "ТАС"	89742,5	4895,7	70141,9	3362,5	11342,4	0,0
11	"Універсальна"	87152,4	5414,3	58054,4	2090,3	21593,4	0,0
12	"Просто-Страхування"	86667,0	8459,5	66505,1	856,7	10845,7	0,0
13	"Провідна"	78229,7	43121,3	31645,3	1672,6	1790,5	0,0
14	"Бексіль"	77309,8	4542,8	67323,6	99,4	5344,0	0,0
15	Кредо-Класік"	75885,5	18240,5	32712,1	552,6	24380,3	0,0
16	"Українська страхова група" ЗАТ СК	73569,2	1139,1	65531,0	270,7	6628,4	0,0
17	"Альянс Україна"	61655,9	6794,0	53172,5	186,9	1502,5	0,0
18	"БЕСКО"	51551,7	727,6	47006,1	146,3	3671,7	0,0
19	"Європейський страховий альянс"	50475,7	3066,0	40413,0	1758,1	5238,6	0,0
20	"Інвестсервіс"	41394,5	7186,5	24977,7	536,9	8693,4	0,0

Структура виплат провідних страхових компаній України (перша двадцятка)

№ пор.	Назва компанії	Усього страхових виплат зі страхування та перестраховання за 2007 р., %						
		Усього	в т.ч.:					
			особисте	майнове	відповідальності	обов'язкове	державне обов'язкове	
1	"ОРАНТА	100	1,7	69,6	0,2	13,7	14,8	
2	"АСКА"	100	9,2	85,1	0,7	5,0	0	
3	"Дженералі Гарант"	100	2,3	84,1	0,5	13,1	0	
4	"Лемма"	100	2,5	96,4	0	1,1	0	
5	"ІНГО Україна"	100	20,9	66,6	1,1	11,4	0	
6	"Аванте"	100	0	100	0	0	0	
7	"Догмат-страхування"	100	0	100	0	0	0	
8	"ГЗУ Україна"	100	7,9	77,2	7,0	7,9	0	
9	"Український страховий альянс"	100	0,7	99,0	0	0,3	0	
10	СГ "ТАС"	100	5,4	78,6	3,4	12,6	0	
11	"Універсальна"	100	5,7	66,6	2,3	25,4	0	
12	"Просто-Страхування"	100	9,3	76,7	0,9	13,1	0	
13	"Провідна"	100	55,1	39,7	2,0	3,2	0	
14	"Вексель"	100	5,2	87,0	0	7,8	0	
15	"Кредо-Класік"	100	24,0	42,6	0,6	32,8	0	
16	"Українська страхова група" ЗАТСК	100	1,4	89,0	0,3	9,3	0	
17	"Альянс Україна"	100	9,8	86,9	0,2	3,1	0	
18	"ВЕСКО"	100	1,4	92,1	0,2	6,3	0	
19	"Європейський страховий альянс"	100	6,0	80,0	3,4	10,6	0	
20	"Інвестсервіс"	100	17,1	61,0	1,0	20,9	0	

Таблиця 2.21

Рейтинг страхових компаній України за рівнем виплат у 2006–2007 рр. (перша двадцятка)

№ пор.	Назва компанії	Рівень виплат у 2007 р., %	Рівень виплат у 2006 р., %	Сума страхових виплат за 2007 р., тис. грн.	Сума страхових виплат за 2006 р., тис. грн.	Темп зростання, %
1	"Долгат-Страховання"	79,81	12,32	126677,1	23748,4	533,41
2	"ПЗУ Україна"	75,35	55,85	114885,4	101166,0	113,56
3	"АСКА"	68,49	35,30	228086,1	76166,1	299,46
4	"Трас магістраль"	58,81	54,67	6097,6	5265,6	115,80
5	"VAB RE"	58,04	34,02	20063,2	6979,2	287,47
6	"Нова"	58,04	43,95	38173,7	21330,6	178,96
7	"Альянс Україна"	50,21	12,30	61655,9	7285,6	846,27
8	"Альовна"	49,56	23,02	19860,3	13176,4	150,73
9	"Український страховий альянс"	47,93	25,18	110577,8	44698,7	247,38
10	"ІНПРО"	47,81	36,63	12559,8	8086,2	155,32
11	"Інком страх"	47,56	56,71	18574,2	26043,5	71,32
12	"Інвестсервіс"	46,34	34,59	41394,5	31447,3	131,63
13	"Європейський страховий альянс"	44,94	29,85	50475,7	30048,6	167,98
14	"Крона"	44,02	43,49	9087,9	6791,6	133,81
15	"Ільчівське"	43,12	63,97	28261,3	25047,8	112,83
16	"ІНГО Україна"	41,61	42,57	177041,7	113654,7	155,77
17	"Провідна"	40,92	36,97	78229,7	27883,5	280,56
18	"Дженералі Гарант"	40,55	30,89	214033,0	111360,9	192,16
19	"Просто-Страховання"	40,46	31,74	86667,0	34853,1	248,66
20	"Аско-Донбас-Північний"	38,00	40,45	11210,6	9264,0	121,01

Якщо перша трійка за преміями виглядала таким чином: “Лема”-“Аванте”-“ОРАНТА”, то за виплатами вона мала наступний вигляд: “ОРАНТА”-“АСКА”-“Дженералі Гарант”.

Тільки одна компанія здійснювала виплати за державним обов’язковим страхуванням, тобто та, що приймала по ньому премії, – страхова компанія “ОРАНТА”. При цьому слід наголосити, що виплати у 2007 році були більшими, ніж зібрані страхові премії (33925 тис. грн. виплат проти 29271,4 тис. грн. премій).

Показовим фактом є те, що не будучи присутньою серед явних лідерів в інших рейтингах, на п’ятій позиції у рейтингу за преміями з показником у 493101,9 тис. грн. опинилась компанія “Дніпроінмед” (34-та позиція за активами, 29-та – за розміром власного капіталу, 12-та – за резервами, 19-та – за гарантійним фондом). Слід відмітити, що ця п’ята позиція була здобута за рахунок, хай і незначної, але кращої, ніж у більшості компаній, диверсифікації діяльності за видами страхування (особисте страхування – 2,2 %, майнове – 84,8 %, відповідальності – 12 %). Але викликає деякі питання той факт, що у рейтингу страхових виплат даний страховик за результатами 2007 року опинився аж на 37-й позиції (13817 тис. грн.). Таке співвідношення премій і виплат “забезпечило” страховій компанії “Дніпроінмед” 101-шу позицію у рейтингу страхових компаній України за рівнем виплат.

Можна навести ще один такий приклад. На 17-й позиції у рейтингу страховиків за преміями за результатами 2007 року була компанія “АКВ Гарант” (206279,6 тис. грн.). Серед страхових компаній за виплатами дана компанія вже знаходиться на 99-й позиції (748,7 тис. грн.), а за рівнем виплат – на 114-й позиції з відсотком виплат 0,36. Ця компанія посідала 35-ту позицію за активами, 22-гу – за розміром власного капіталу; 35-ту – за резервами, 42-гу – за рівнем гарантійного фонду.

Якщо розглядати виплати на предмет збалансованості за видами страхування, то виокремити хоча б одну компанію з рівномірними виплатами неможливо хоча б тому, що немає такої компанії і в розрізі надходження страхових премій.

Що стосується такого показника, як рівень виплат, то в залежності від виду страхування цей показник може коливатись у межах 20-50 %.

Якщо рівень виплат у страхової компанії менше оптимального, то це може свідчити про наявність одного або декількох із наступних чинників:

- завищені страхові тарифи;
- ускладнена процедура здійснення страхових виплат;

- страховик займається вибіркоvim страхуванням;
- страховик бере участь у схемах з відмивання грошей;
- страховик бере участь у схемах мінімізації оподаткування суб'єктів господарської діяльності.

Якщо рівень виплат страхової компанії перевищує оптимальні межі, то скоріше за все страховик не досить кваліфіковано здійснює оцінку ризиків. До того ж слід мати на увазі, що зростання страхових платежів не одразу, а тільки з деяким запізненням у часі відобразиться на динаміці страхових виплат.

Аналіз першої двадцятки рейтингу страхових компаній за рівнем виплат свідчить про появу в ньому (у порівнянні з попередньо розглянутими рейтингами) зовсім нових компаній, які не є лідерами страхового ринку і які займають на ньому досить незначний сегмент. Дана обставина тільки підтверджує вищевказані причини відхилення від оптимального показника рівня страхових виплат. Такими “новими обличчями” у рейтингу за рівнем виплат у 2007 році є компанії “Догмат-Страхування” (рівень виплат у 2007 році – 79,81 %; у 2006 році – 12,32 %), “ПЗУ Україна” (рівень виплат у 2007 році – 75,35 %; у 2006 році – 55,85 %), “Транс магістраль” (рівень виплат у 2007 році – 58,81 %; у 2006 році – 54,67 %), “VAB RE” (рівень виплат у 2007 році – 58,04 %; у 2006 році – 34,02 %), “Нова” (рівень виплат у 2007 році – 51,31 %; у 2006 році – 43,95 %), “Алькона” (рівень виплат у 2007 році – 49,56 %; у 2006 році – 23,02 %) та інші.

Особливу увагу, на наш погляд, слід звернути на компанію “АСКА”, яка є лідером вітчизняного страхового ринку. У 2007 році рівень її страхових виплат склав 68,49 %, що є високим показником для вітчизняного страхового ринку (у 2006 році – 35,35). Але робити якісь висновки щодо неефективного менеджменту або щодо впливу інших факторів на таке різке збільшення досліджуваного показника не слід. Тут потрібне ґрунтовне вивчення обставин, які могли викликати таке збільшення.

Компанія “Кремінь”, яка за преміями була на 7-й позиції, а за виплатами – на 39-й, за рівнем виплат опинилась на 93-й позиції з показником у 3,88 % (у 2006 році – 4,12 %). Вище нами вже наводився аналогічний приклад з такими страховиками, як “Дніпроінмед” (2007 рік – 2,8 %; 2006 рік – 3,87 %) та “АКВ Гарант” (2007 рік – 0,36 %; 2006 рік – 2,65 %). Ще один з лідерів страхового ринку – “Українська пожежно-страхова компанія” – також має рівень виплат у 11,37 % (у 2006 році – 10,99 %). Компанія “Аванте” має виплати на рівні 17,85 % (у 2006 році – 14,83 %), “Провіта” – 18,17 % (у 2006 році – 14,06 %).

“Українська екологічна страхова компанія” у 2007 році мала рівень виплат 20,73 % (2006 рік – 22,14 %).

Компанія “ОРАНТА”, яка демонструє найбільш стабільні і збалансовані показники, у 2007 році здійснила виплат на рівні 34,62 %, а у 2006 році – 40,51 %. Ці показники є набагато вищими середніх по країні (на 10 %), але не настільки, щоб стверджувати про суттєві помилки у менеджменті. Вони є достатніми для того, щоб говорити про перспективність компанії, стратегічне мислення керівництва і ще раз демонструють виваженість та ефективність діяльності даного страховика.

Слід виділити ще одну групу страховиків, яка, на наш погляд, також демонструє стабільність свого розвитку і міцність конкурентних позицій на вітчизняному страховому ринку. Це “ІНГО Україна”, “Провідна”, “Дженералі Гарант” (відповідно 16, 17 і 18-та позиції у рейтингу за рівнем страхових виплат). Вони мали наступні показники (у відсотках): “ІНГО Україна” у 2007 році – 41,61, у 2006 році – 42,57; “Провідна” – у 2007 році – 40,92, у 2006 році – 36,96; “Дженералі Гарант” – у 2007 році – 40,55, у 2006 році – 30,89.

Наступний рейтинг – це рейтинг страхових компаній за рівнем вихідного перестраховування (табл. 2.22). Жодна страхова компанія на сьогоднішньому конкурентному страховому ринку і в умовах невідзначеності більшості економічних, природних, соціальних та інших процесів, не може обійтись без перестраховування.

Показник рівня перестраховування характеризує ступінь застосування страховиком страхового захисту, бо, як відомо, перестраховування – це страхування одним страховиком (цедентом, перестраховальником) на визначених договором умовах ризику виконання частини своїх зобов’язань перед страхувальником у іншого страховика (перестраховика).

Показник питомої ваги вихідного перестраховування характеризує ступінь участі перестраховальників у перестраховому захисті страховика і показує ступінь залежності страховика щодо виконання прийнятих на себе зобов’язань від надійності партнерів з перестраховування. Його оптимальне значення знаходиться у межах від 0,05 до 0,5 від валових показників надходження страхових платежів. Якщо компанія має питому вагу перестраховування на рівні нижчому, ніж 0,05, то це свідчить про практичну відсутність перестраховування. При показнику більше 0,5 (тобто більше 50 % від валових надходжень платежів) страхова компанія є дуже залежною від надійності партнерів з перестраховування, що не є бажаним.

Таблиця 2.22

Рейтинг страхових компаній України за рівнем вихідного перестраховання (перша двадцятка)

№ пор.	Назва компанії	Вихідне перестраховання, тис. грн.	Сума страхових платежів за 2007 р., тис. грн.	Питома вага перестраховання, %
1	"Лемма"	683987,8	757635,4	90,28
2	"Дніпроінмед"	435720,4	493101,9	88,36
3	"Кремінь"	280674,6	334475,1	83,91
4	"АКВ Гарант"	177012,2	206279,6	85,81
5	"ТЕКОМ"	137393,8	170572,9	80,55
6	"АСКА"	118394,4	333009,3	35,55
7	"Український страховий капітал"	115160,0	122314,5	94,15
8	"Українська пожежно-страхова компанія"	108043,1	329022,7	32,84
9	"Стройполіс"	77864,9	111210,3	70,02
10	"Київський страховий дім"	72446,6	73875,6	98,07
11	"Кредо"	71579,7	111247,8	64,34
12	"ІНГО Україна"	69503,5	425472,4	16,34
13	"Універсальна"	57113,7	253998,7	22,49
14	"ОРАНТА"	56494,0	693642,0	8,14
15	"Скайд"	55950,4	6685,8	83,69
16	"Міська страхова компанія"	55687,1	77815,1	71,56
17	"БЕСКО"	53305,5	190829,7	27,93
18	"Кредо-Класік"	50546,8	252021,2	20,06
19	"Провідна"	47371,2	191185,8	24,78
20	"Дженералі Гарант"	44528,5	527838,5	8,44

Проаналізуємо, яким чином виконується вищевказана вимога щодо оптимальних меж перестраховання провідними страховими компаніями України.

Компанія “АСКА”, яка займає 6-ту позицію у рейтингу перестраховання з 118394,4 тис. грн. за результатами 2007 року, має питому вагу перестраховання всього 35,55 %, компанія “ОРАНТА” (14-та позиція у рейтингу, 56494 тис. грн.) – 8,14 %, “Провідна” (19-та позиція у рейтингу, 47371 тис. грн.) – 24,78 %, “Провіта” (22-га позиція у рейтингу, 35720,6 тис. грн.) – 19,20 %, СГ “ТАС” (26-та позиція у рейтингу, 28474,5 тис. грн.) – 11,08 % тощо.

Що стосується компаній, стосовно яких виникали питання при розгляді інших рейтингів, то величина показника питомої ваги перестраховання у їхній діяльності ще раз підтверджує відсутність стабільності даних страховиків. Так, наприклад, компанія “Дніпроінмед” (2-га позиція у рейтингу вихідного перестраховання) перестраховує 88,36 % ризиків, “Креміль” (3-тя позиція у рейтингу) – 83,91 %, “АКВ Гарант” (4-та позиція у рейтингу) – 85,81 %.

Страхова компанія “Догмат-Страховання”, яка за рівнем виплат у 2007 році посіла перше місце (79,81 %), взагалі не використовувала такий інструмент, як перестраховання.

Єдиний страховик, який позиціонує себе на вітчизняному ринку як такий, що здійснює в першу чергу страхування екологічних ризиків, перестраховував 4657,4 тис. грн. (80-та позиція у рейтингу вихідного перестраховання), а питома вага цього перестраховання склала 38,63 %.

Завершуючи розмову про позиціонування страхових компаній на вітчизняному страховому ринку і продовжуючи її про стан вітчизняного страхового ринку в цілому, слід зазначити, що в останні роки, на жаль, недосконалим залишається нормативно-правове врегулювання діяльності страхових посередників, актуаріїв та аварійних комісарів. Проблематичним є питання доступу до національного страхового ринку філій іноземних страховиків-нерезидентів. Такий допуск має відбуватися поступово та з урахуванням його подальшого впливу на стан національного страхового ринку, оскільки це може призвести до неефективного перерозподілу акумульованих страховиками ресурсів на міжнародні фінансові ринки, витіснення з ринку національних страховиків та страхових посередників [121].

Вітчизняний страховий ринок у своєму розвитку має багато проблем, які потребують своєчасного вирішення. Так, наприклад, Л. Хорін наводить такий перелік проблем страхового ринку України, об'єднавши їх у групи залежно від характеру:

економічні проблеми:

- низький платоспроможний попит (фізичних і юридичних осіб) на страхові послуги;
- невеликі обсяги і недосконала структура капіталу страхових організацій (страховиків);
- відсутність і нерозвиненість надійних інвестиційних інструментів для довгострокового розміщення страхових резервів;

організаційно-правові проблеми:

- відсутність цілеспрямованої державної політики у сфері страхування, що приводить до безсистемного розвитку вітчизняного страхового ринку;
- недосконалість нормативно-правової бази, що регламентує розвиток страхової галузі;
- надмірна кількість законодавчо визначених видів обов'язкового страхування і неадекватність їхнього фінансового забезпечення;
- недостатній рівень державного регулювання і контролю за страховим ринком, непослідовність дій стосовно організації державного нагляду за страховою діяльністю;
- протекціонізм і галузевий монополізм;

функціональні проблеми:

- низька прибутковість окремих видів страхування;
- нижча конкурентноздатність страхових компаній у порівнянні з комерційними банками в боротьбі за залучення вільних коштів юридичних і фізичних осіб;
- відсутність середньо- і довгострокового планування страховими компаніями своєї діяльності;
- низький рівень кваліфікації кадрів;
- порушення діючого законодавства;
- зростання випадків страхового шахрайства;

інформаційно-аналітичні проблеми:

- значна інформаційна закритість страхового ринку, низький рівень впровадження в страхову практику сучасних інформаційних технологій;
- відсутність якісної статистичної інформації і недостатність докладних інформаційно-аналітичних матеріалів про стан і проблеми формування страхового ринку;
- недосконалість фінансової звітності та методів обробки даних;
- відсутність банків даних про несумлінних страхувальників;
- відсутність рейтингів страхових компаній;

- погано організована рекламна діяльність на вітчизняному страховому ринку;
- непрозорість даних про структуру власності вітчизняного страхового ринку;

соціально-психологічні проблеми:

- відсутність довіри населення і господарюючих суб'єктів до страхових компаній [126].

В. М. Фурман серед негативних тенденцій розвитку страхового ринку України відмічає наступне:

- нинішній рівень розвитку страхування є неприпустимо низьким для ринкових умов господарювання;
- триває тенденція концентрації страхового капіталу і поділу ринку страхових послуг;
- вітчизняні страхові компанії характеризуються низькою фінансовою місткістю;
- інституціональному середовищу вітчизняного страхового ринку притаманна нерозвиненість традицій [15].

Д. А. Навроцький виявив такі проблемні аспекти процесу формування ринку страхових послуг в Україні:

- постійне збільшення кількості страховиків, неадекватне темпам зростання попиту на страхові послуги;
- значне збільшення кількості кептивних страхових компаній;
- стабільне перевищення темпів зростання платежів, переданих в перестраховання, над обсягами страхових премій, одержаних українськими страховиками;
- безперервне зниження рівня виплат;
- відносно слабкий сектор з надання послуг зі страхування життя та ін. [10].

Важливим елементом здійснення страхової діяльності і дієвим способом підтримки платоспроможності страховика є система перестраховання. Сьогодні страховий ринок України недостатньо розвинений для утримання великих ризиків, тому операції перестраховання допускають передачу ризиків іноземним страховим компаніям (особливо авіаційних і морських ризиків). Із загальної суми страхових премій, переданих для перестраховання, 55 % страхових премій передано за межі України.

До основних проблем розвитку страхового ринку України в частині перестраховання ризиків слід віднести:

- недосконалість законодавчого регулювання ринку послуг перестраховання в Україні;

- необхідність адаптації і гармонізації законодавчої бази, яка регулює роботу українського ринку, до міжнародних страхових норм;
- недосконалість процедури ліцензування перестрахової діяльності;
- формування єдиних міжнародних критеріїв і вимог до перестраховування.

У роботі А. Василенко, В. Тринчука [128] наводяться результати SWOT-аналізу страхового ринку України, відповідно до якого його сильними сторонами визнано наступні: динамічне зростання самого ринку; стабільність валютного курсу; зростання капіталізації страхових компаній; збільшення обсягів кредитування; податкові преференції щодо страхування життя; міжнародне визнання страхового ринку; сильні позиції об'єднань страховиків; тісна співпраця Ліги страхових організацій України з органами державної влади тощо. До слабких сторін вітчизняного страхового ринку було віднесено наступні фактори: недостатньо розвинена нормативно-законодавча база у частині вимог до платоспроможності, ліквідності та інвестування; низький рівень довіри населення до страхових компаній; недостатність кваліфікованого персоналу; відсутність усталених страхових технологій; нерозвиненість ринку страхових посередників; відсутність відкритої інформації щодо розвитку страхового ринку.

Що стосується специфіки вітчизняного страхового ринку, то відмінними рисами його формування і розвитку, на думку В. М. Фурмана, були наступні:

- ігнорування інтересів страхувальників протягом тривалого часу, оскільки витрати на страхування не визнавалися суспільно необхідними;
- розвиток ринку останніми роками в умовах поступового поліпшення основних макроекономічних показників, зокрема зростання ВВП, зниження темпів інфляції, зростання стабільності й міцності національної валюти;
- зростання доходів населення;
- збільшення кількості рентабельних підприємств;
- підвищення зацікавленості юридичних і фізичних осіб у захисті своїх майнових інтересів;
- розвиток ринку фінансових послуг, формування фондового ринку і системи іпотечного кредитування [15].

У дисертаційному дослідженні Д. А. Навроцького робиться наголос ще на одній особливості розвитку страхового ринку України, а саме на тому, що процеси його створення відбувалися паралельно з розвитком нормативно-правового забезпечення, але не завжди адекватно. Сьогодні нормативно-правова база страхового ринку України є

такою, що все ж потребує подальшого розвитку як з метою вдосконалення страхового ринку, виходячи з потреб самої держави, так і з метою розвитку інтеграційних процесів в економіці. Основним недоліком нормативно-правової бази українського страхового ринку, на думку Д. А. Навроцького, є відсутність системності у законодавчих актах, єдиного механізму узгодження документів, що регламентують діяльність суб'єктів ринку страхових послуг. Існує також певна неузгодженість дій законодавчої та виконавчої гілок влади, спрямованих на формування нормативної бази страхового ринку України [10].

Взагалі ж, останніми роками в Україні певною мірою відбувся перехід від застійно-перерозподільної моделі функціонування страхового ринку до створення механізму його розвитку.

Звісно, страховий ринок України має свої позитивні риси, які забезпечують його динаміку і розвиток. Так, на думку вітчизняних практиків страхової справи, до позитивних результатів розвитку вітчизняного страхового ринку належать наступні:

- реальне зростання обсягів страхових операцій з усіх видів страхування;
- зростання загальної суми страхових платежів, отриманих страховиками;
- структурні зміни на користь добровільного страхування і його довгострокових видів;
- збільшення кількості договорів страхування (перестраховання), укладених за сприяння страхових брокерів;
- зростання показників фінансової надійності страховиків, формування фінансових груп за участю страховиків [15].

При цьому для вітчизняного страхового ринку характерні наступні тенденції:

- зростання капіталізації страховиків;
- укрупнення страхових компаній, проникнення у сферу страхування банківського та фінансово-промислового капіталу;
- концентрація капіталу і створення об'єднань страховиків на основі поєднання їхніх комерційних і фінансових інтересів;
- поступове зростання обсягів зібраних страхових премій;
- зниження рівня збитковості страхового ринку;
- активізація іноземних інвесторів;
- злиття і поглинання, зміна власників і складу топ-менеджменту деяких компаній, що супроводжується зміною їхніх стратегій (перехід до проведення агресивної політики);
- перехід від переважаючого регулювання допуску страховиків на ринок до регулювання їхньої фінансової стійкості та лібералізації страхового нагляду [15].

Що стосується ефективності функціонування страхового ринку, то її підвищення може бути досягнуте за рахунок наступних факторів:

- імплементація міжнародних стандартів нагляду за страховою діяльністю (стандарти IAIS);
- адаптація національного страхового законодавства до вимог Директив і Рекомендацій Європейського Союзу;
- пошук ефективних форм державного регулювання.

Із серйозними проблемами розвитку стикається в Україні і ринок перестраховування. Так, В. М. Фурман вказує, що його розвитку заважають:

- нестача місткості перестраховувальних компаній;
- обмежений платоспроможний попит на продукти прямого страхування;
- неконкурентоспроможність українських перестраховувальних компаній порівняно із зарубіжними перестраховиками та їхніми представництвами в Україні;
- недостатня фінансова стійкість і надійність українських перестраховиків;
- відсутність інвестицій в українські перестраховувальні компанії;
- недосконалість системи державного регулювання страхування і перестраховування;
- орієнтація страховиків на податкозберігаючі схеми і технології;
- відсутність кваліфікованих спеціалістів, які володіють сучасними перестраховувальними технологіями і методиками;
- неефективний менеджмент перестраховувальних компаній;
- недостатня державна підтримка перестраховувальної галузі [15].

О. О. Власенко вказує на те, що на українському страховому ринку з'явилися окремі галузі, в яких рівень недовіри до страхових компаній досяг кризового, а саме: сільське господарство, автотранспорт, зарубіжний туризм та ін. Від відторгнення споживачами і витіснення з ринку багато страхових компаній рятує лише відсутність повної інформації про кількість скарг на їхню роботу [129]. На думку автора, це спричинено тим, що на українському страховому ринку не створено механізм захисту інтересів страхувальника.

Таким чином, стабільна співпраця страхових організацій у фінансово-економічному секторі зумовила нарощування власних капіталів більшості страхувальників (юридичних осіб) і створила передумови надійності договірних відносин. Страхова галузь є однією з таких, які забезпечують дієвий захист майнових прав і інтересів громадян від різноманітних ризиків, підтримують економічний розвиток суспільства.

Крім того, вона є важливим фінансовим інструментом регулювання національної економіки і могутнім засобом акумуляції коштів для їх подальшого інвестування в економіку.

Подальше функціонування страхового ринку, відповідно до Концепції розвитку страхового ринку на період 2005-2010 років, сприятиме:

- захисту інтересів населення, суб'єктів господарювання і держави від можливих соціальних, техногенних, фінансових та інших ризиків;
- зміцненню довіри страхувальників, насамперед населення, до страховиків та страхових посередників;
- розвитку підприємницької діяльності та стабілізації економіки;
- залученню довгострокових фінансових ресурсів, що формуються у сфері страхування, для здійснення інвестицій в економіку України;
- запобіганню використанню страхової галузі у зменшенні об'єкта оподаткування податку на прибуток суб'єктів господарювання;
- розвитку ринків фінансових послуг (у тому числі фондового ринку);
- стимулюванню розвитку економіки, зокрема транспорту, туризму, міжнародних перевезень, будівельної та агропромислової галузі економіки;
- інтеграції страхового ринку України в міжнародні та регіональні ринки фінансових послуг [121].

З метою реалізації вказаної Концепції необхідно здійснити цілу низку заходів, які поділено на групи: 1) підвищення захисту інтересів споживачів страхових послуг; 2) забезпечення стабільності розвитку страхового ринку на підставі удосконалення системи правового забезпечення та системи регулювання, нагляду і контролю за діяльністю учасників страхового ринку; 3) підвищення капіталізації страховиків та конкурентоспроможності національного страхового ринку; 4) запобігання використанню страхової системи у виведенні коштів за кордон, посилення державного регулювання та нагляду за перестраховою діяльністю; 5) підвищення прозорості діяльності учасників страхового ринку; 6) формування адекватної системи фахової підготовки і сертифікації фахівців зі страхування та забезпечення державної підтримки проведення науково-дослідних робіт у цій сфері; 7) підвищення рівня страхової культури населення.

При цьому для підвищення захисту інтересів споживачів страхових послуг необхідно:

- удосконалити порядок ліцензування діяльності страховиків, підвищити вимоги до джерел формування статутного капіталу та фінансового становища засновників (учасників) страховиків і осіб, що мають значну частину статутного капіталу страховиків, а також до оцінки їх ділової репутації з метою запобігання використанню

страхового ринку для легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом;

- удосконалити моніторинг діяльності страховиків та посилити контроль за дотриманням страховиками вимог до забезпечення платоспроможності, фінансової стійкості, розміру чистих активів і статутного капіталу;
- розробити методичні рекомендації для складання планів заходів фінансового оздоровлення страховиків із застосуванням оцінки ринкової вартості їх активів;
- удосконалити нормативно-правову базу щодо запровадження тимчасових адміністрацій з управління страховиками;
- запровадити систему пруденційного нагляду, яка передбачає максимальний облік у діяльності страховиків таких параметрів, як рівень ризиків, адекватність оцінки страховиком реального рівня ризику, якість внутрішньої системи управління і контролю за ризиками, відповідний бухгалтерський облік і фінансова звітність, виявлення недоліків у діяльності страховиків на ранніх стадіях їх розвитку;
- врегулювати процедуру ведення страховиками обліку (реєстру) активів, які заявлені в структурі страхових резервів;
- внести зміни до законодавчих актів з метою закріплення першочерговості задоволення вимог страхувальників у загальній черзі інших кредиторів та виключення з ліквідаційної маси страхової компанії страхових резервів за всіма видами страхування;
- установити вимоги до програмного забезпечення та спеціального технічного обладнання для провадження страхової діяльності;
- запровадити електронну звітність учасників страхового ринку, використання якої дасть змогу Державній комісії з регулювання ринків фінансових послуг оперативно одержувати достовірну інформацію та приймати відповідні рішення;
- забезпечити консолідований нагляд за страховиком страхової групи (страхового холдингу) та розробити порядок оцінки всіх прийнятих ним ризиків;
- створити фонд гарантування страхових виплат за договорами страхування життя;
- сприяти створенню фондів страхових гарантій;
- удосконалити нормативно-правову базу щодо формування та розміщення страхових резервів, порядку купівлі валюти, доступу страховиків до ринків цінних паперів іноземних емітентів;
- сприяти прийняттю законів про запровадження в обіг іпотечних цінних паперів;

- розробити нормативно-правові акти, спрямовані на розвиток страхового посередництва, здатного забезпечити альтернативне розв'язання спорів на ринку страхових послуг;
- підвищити вимоги до фінансової надійності страховиків та страхових брокерів;
- розробити вимоги до функціонування системи внутрішнього контролю за діяльністю страховиків (внутрішній аудит);
- запровадити міжнародні норми корпоративного управління для страховиків;
- удосконалити проведення аналізу статистичної інформації зі страхування та звітності страховиків і страхових посередників.

Для забезпечення стабільності розвитку страхового ринку на підставі удосконалення системи правового забезпечення та системи регулювання, нагляду і контролю за діяльністю учасників страхового ринку необхідно:

- забезпечити формування ефективного державного регулювання та нагляду у сфері страхування з урахуванням принципів та стандартів, рекомендованих Міжнародною асоціацією органів нагляду за страховою діяльністю;
- забезпечити подальшу адаптацію законодавства України у сфері страхування до законодавства Європейського Союзу;
- внести зміни до Цивільного і Господарського кодексів України, законів України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг”, “Про страхування”, “Про обов’язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів” з метою їх узгодження між собою та удосконалення договірних відносин у сфері страхування, класифікації ризиків і видів страхування, посилення системи державного регулювання ринку страхових послуг;
- привести Закон України “Про страхування” у відповідність із Законом України “Про недержавне пенсійне забезпечення”;
- удосконалити правове, організаційне та ресурсне забезпечення діяльності Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг;
- сприяти захисту економічної конкуренції на страховому ринку для удосконалення умов його функціонування на конкурентних засадах;
- внести зміни до законодавства щодо розвитку довгострокового страхування життя, участі страховиків у системі недержавного пенсійного забезпечення;
- розробити концептуальні підходи та сприяти прийняттю відповідних законів щодо участі страховиків в обов’язковому медичному страхуванні;

- запровадити стимулюючу податкову політику для розвитку особистого страхування, довгострокового страхування життя, участі страховиків у системі недержавного пенсійного забезпечення, обов'язкового медичного страхування шляхом віднесення внесків з цих видів страхування на валові витрати юридичних осіб та удосконалення оподаткування доходів фізичних осіб;
- врегулювати проблеми запровадження обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів, установити додаткові вимоги до ліцензування, власного капіталу та формування резервів за цим видом страхування;
- зменшити кількість існуючих обов'язкових видів страхування та забезпечити подання соціально-економічного обґрунтування необхідності та ефективності запровадження кожного нового виду обов'язкового страхування;
- удосконалити правові засади діяльності товариств взаємного страхування;
- забезпечити розроблення актів законодавства, які сприятимуть запобіганню використанню страхового ринку для проведення протиправних і сумнівних операцій, включаючи відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом;
- розробити порядок проведення страховиками розслідувань обставин настання страхових випадків;
- удосконалити нормативно-правове регулювання діяльності актуаріїв, створити в Україні систему підготовки та сертифікації актуаріїв з поступовою передачею цих функцій саморегулювній організації;
- забезпечити розроблення нормативно-правових актів щодо порядку діяльності страхових агентів, аварійних комісарів та запровадити реєстрацію страхових агентів;
- внести зміни до законодавства щодо поступового переведення страхування (не тільки страхування життя) з режиму оподаткування валових доходів від страхової діяльності в режим оподаткування прибутку.

Для підвищення капіталізації страховиків та конкурентоспроможності національного страхового ринку необхідно:

- сприяти концентрації страхового ринку шляхом внесення змін до законодавства щодо формування статутного капіталу, гарантійного фонду та вільних резервів;
- розробити план заходів щодо поетапного допуску філій страховиків-нерезидентів до страхового ринку України відповідно до міжнародних договорів України;

- запровадити взаємний обмін інформацією між Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг та органами страхового нагляду інших держав щодо діяльності страховиків, їх філій, страхових посередників та страхових груп (страхових холдингів);
- сприяти укладанню двосторонніх та багатосторонніх договорів між Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг та органами страхового нагляду інших країн щодо взаємодії у сфері регулювання страхової (перестрахової) діяльності;
- сприяти поетапному впровадженню у страховий сектор міжнародних стандартів бухгалтерського обліку та фінансової звітності.

Для запобігання використанню страхової системи у витоку коштів за кордон, посилення державного регулювання та нагляду за перестраховою діяльністю слід:

- запровадити ефективний нагляд за перестраховою діяльністю та ліцензуванням перестраховиків;
- удосконалити оподаткування страховиків та операцій перестрахування у перестраховиків-нерезидентів.

Для підвищення прозорості діяльності учасників страхового ринку необхідно:

- заснувати друкований засіб масової інформації Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг з метою висвітлення діяльності на ринку фінансових послуг України, зокрема на страховому ринку;
- визначити вимоги до оприлюднення інформації стосовно діяльності страховиків та страхових посередників у електронних і друкованих засобах масової інформації;
- установити порядок оприлюднення інформації (крім інформації з обмеженим доступом) про результати діяльності страховиків та страхових посередників, а також інформації про їх фінансове становище.

Для формування адекватної системи фахової підготовки і сертифікації фахівців зі страхування та забезпечення державної підтримки проведення науково-дослідних робіт у цій сфері необхідно:

- розробити і адаптувати програми з підготовки фахівців зі страхування у навчальних закладах III і IV рівнів акредитації до потреб страхового ринку;
- удосконалити систему фахової підготовки у сфері страхування навчальними закладами III і IV рівнів акредитації, прийняти відповідні програми та стандарти навчання, а також розширити перелік спеціалізацій у цій сфері;

- забезпечити навчання та сертифікацію викладачів у сфері страхування;
- установити кваліфікаційні вимоги до керівників і працівників страховиків та страхових посередників;
- розробити державну програму проведення науково-дослідних робіт у сфері страхування та підготовки фахівців для страхового ринку;
- створити центр розвитку страхування, який здійснюватиме наукові дослідження у сфері страхування та сприятиме подальшому розвитку системи навчання, кадрового і наукового забезпечення страхового ринку, а також запровадженню системи моніторингу та оцінки страхових ризиків;

Для підвищення рівня страхової культури населення необхідно:

- розробити державну програму інформування населення через засоби масової інформації про діяльність ринків фінансових послуг, їх стан та перспективи розвитку, переваги отримання фінансових і страхових послуг;
- запровадити в навчальних закладах програми з розвитку ринків фінансових послуг.

2.2. Аналіз динаміки розвитку екологічної складової страхового ринку України

Подолання деяких проблем розвитку страхового ринку можливе за умов впровадження у практику страхування нових його видів. Так, останніми роками спостерігається інтенсифікація наукових досліджень і експериментальних прикладних розробок щодо страхування екологічних ризиків.

На сьогодні ризик виникнення надзвичайних ситуацій як техногенного, так і природного характеру перебуває на неприйнятному рівні, про що свідчить частота, масштаби та розміри матеріальних збитків від надзвичайних ситуацій в Україні за останні роки. За розрахунками науковців Ради з вивчення продуктивних сил України НАНУ, для надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру ймовірність їх реалізації становить (одиниць на рік): для глобальних – 0,02-0,03, національних – 0,05-0,1, регіональних – 0,5-1,0, місцевих – 1,0-2,0, об'єктових – 10,0-500,0. Збитки від кожної такої катастрофи можуть складати від 10^9 до 10^{10} доларів США. При цьому індивідуальні ризики залежно від небезпеки діяльності становлять від $(0,2-0,3)10^{-7}$ до $(5-10)10^{-7}$ на рік. При виникненні глобальних катастроф

природного або техногенного характеру кількість постраждалих може становити від $(0,2-3,0)10^2$ до $(3,0-5,0)10^4$ осіб на рік, а при виникненні об'єктових катастроф – від $(0,5-1,0)10^{-2}$ до $(1,0-3,0)10^{-2}$ осіб на рік.

Звісно, що кожна держава повинна забезпечити право громадян на безпечне для життя та здоров'я довкілля та на забезпечення відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Але слід розуміти, що зараз в Україні та інших державах світу відсутня можливість повноцінно забезпечити дане право, оскільки збитки, що виникають внаслідок шкоди, заподіяної довкіллю, зазвичай бувають катастрофічними і не можуть бути повністю компенсовані. Так, наприклад, поєди, які відбулися у 1999 та 2001 роках у Закарпатській області, пошкодили 33208 будівель (1663 були зруйновані повністю). При цьому вартість зруйнованих будівель становила понад 1,5 млрд. грн. Офіційно було опубліковано дані по загальній сумі відшкодувань, виплачених тільки одним страховиком – компанією “ОРАНТА”. Виплати даної страхової компанії склали 4,3 млн. грн. приватним особам і 0,7 млн. грн. юридичним особам. Страхова сума за одним об'єктом дорівнювала 2,5 тис. грн. і покривала від 5 до 10 % дійсної вартості застрахованого майна, а середня сума виплати за одним об'єктом становила 491 грн. Участь у страхуванні тільки однієї компанії і такі мізерні розміри страхових виплат свідчать про те, що реальним страховим захистом ніхто з постраждалих у результаті поєди забезпечений не був.

Подібна картина спостерігається і в інших випадках настання природних катастроф або аварій. На жаль, вітчизняний страховий ринок поки що не здатний вирішувати проблему такого масштабу. Дослідження вітчизняного страхового ринку дають підстави говорити про вкрай незначну частку на ньому таких видів страхування, які можна було б віднести до “екологічного страхування”.

Цілком зрозуміло, що в офіційній статистиці ніякі види страхування, які можна було б цілком обґрунтовано (з формальної точки зору) віднести до екологічного страхування, не є присутніми. Дана обставина не закріплена у жодному нормативному або законодавчому документі і ті або інші види належать до екологічних видів страхування на основі загальної думки практиків страхової справи та науковців, яка викристалізовується у процесі публічних обговорень та публікацій з даного приводу.

До цього моменту, у рамках даної роботи нами поки що не вживався термін “екологічне страхування”. Досліджуючи проблему розвитку страхового ринку, можна зробити закономірний висновок про те, що цей термін не є часто вживаним і досить усталеним. Більше того,

в Україні поки ще не визначені механізми страхування ризиків екологічного характеру (екологічних ризиків). Зокрема, Законом України “Про страхування”, Цивільним кодексом України не передбачено застосування екологічного страхування. Незважаючи на те, що про екологічне страхування багато пишуть і говорять (здебільшого економісти-екологи, а не страховики), поки що відсутній у нас і спеціальний закон про екологічне страхування. Відсутня, на наш суб’єктивний погляд, і перспектива можливого запровадження такого закону у найближчі 3-5 років.

Але ж при цьому слід відмітити, що є ціла група страхових компаній, які на своїх сайтах, у рекламній продукції пропонують надання послуг з екологічного страхування. Є навіть страховики, які використовують термін “екологічний” у назві своєї організації. Так, наприклад, в Україні зареєстрована і досить ефективно працює ЗАТ “Українська екологічна страхова компанія”.

Досліджуючи не дуже багату практику впровадження екологічного страхування в Україні, все ж слід говорити про добровільне екологічне страхування і про обов’язкове екологічне страхування.

На сьогоднішній день, у рамках добровільного екологічного страхування страхові компанії, які отримали спеціальні ліцензії, пропонують страховий захист цивільної (майнової) відповідальності за збиток, нанесений третім особам у результаті неочікуваного і несвідомого забруднення довкілля. Страхові платежі і страхова сума при такому страхуванні визначаються за згодою сторін у договорі страхування. Страховою компанією перед укладенням договору проводиться екологічний аудит, визначається ступінь страхового ризику. Впродовж дії договору страховою компанією здійснюється контроль за поточною діяльністю підприємства і даються вказівки щодо проведення природоохоронних заходів.

Законодавством України поки що не передбачено обов’язкового екологічного страхування. З певним припущенням можна говорити, що частково воно здійснюється шляхом включення ризиків екологічного характеру до переліку таких видів страхування, від яких обов’язково страхуються підприємства, що становлять підвищену небезпеку (через використання атомної енергії, вибухових і токсичних речовин, транспортних засобів, механізмів, електроенергії високої напруги). Ще частка екологічних ризиків може бути врахована (і враховується) опосередковано при страхуванні майна, здоров’я, життя та ін. Звісно, у такій ситуації, коли ризики, пов’язані з небезпекою для довкілля, у своїй більшості враховуються опосередковано і не є предметом автономного страхування, говорити про високу або хоча б яку

ефективність страхування не доводиться. До того ж таке страхування дає можливість охопити лише незначну частку можливих ризиків.

На наш погляд, є ще один суттєвий недолік опосередкованого врахування екологічних ризиків у традиційних видах страхування. Це складність такого врахування як на стадії розрахунків страхових премій, так і за умов настання страхового випадку, коли відбувається виплата страхової премії. При таких виплатах наслідки реалізації екологічних ризиків на практиці не виокремлюються, а тому і кошти в цільовому порядку на попередження екологічних небезпек не направляються.

Процес передачі екологічних ризиків у страхування (перестраховування) досить детально описується О. М. Віленчуком [130] (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Механізм непропорційного перестраховування екологічних ризиків

Наведено послідовність даного процесу практично без змін:

- джерело підвищеної небезпеки (страхувальник) укладає договір страхування *цивільної еколого-економічної відповідальності* зі страховою компанією, яка оцінює величину власної відповідальності (виходячи з розміру сплаченого страхового фонду і створених

страхових резервів) у разі настання збитку, тобто визначає верхню межу (пріоритет цедента) відповідальності страховика за конкретним договором страхування;

- у випадку необхідності отримання перестраховання значного обсягу (страхування катастрофічних ризиків) укладаються кілька послідовних договорів страхування ексцедента збитку, у яких сума пріоритету і відповідальності першого рівня дорівнюють пріоритету наступного – другого перестраховального договору і так далі;
- при настанні страхового випадку, якщо завданий збиток перевищує встановлений рівень пріоритету цедента та ретроцедента, ретроцесіонер компенсує цесіонеру розрахункову частину страхового відшкодування, а цесіонер, у свою чергу, покриває витрати цедента у межах своєї відповідальності.

Даний механізм направлений на захист еколого-економічних інтересів третіх осіб (держави, суб'єктів господарювання, землекористувачів та населення), на користь яких і укладається договір страхування (перестраховання).

Якщо говорити про конкретних страховиків, які пропонують послуги з екологічного страхування, то серед них можна зазначити ЗАТ “Українська екологічна страхова компанія” (документи компанії по даному виду страхування – у додатку Б). У її пропозиціях щодо даного напрямку страхування відмічається, що підприємства багатьох галузей народного господарства становлять потенційну небезпеку як для людини, так і для навколишнього природного середовища. Їх функціонування створює високий ступінь ризику виникнення надзвичайних ситуацій і аварій, що можуть призвести до тяжких соціальних та економічних наслідків. Аварії на промислових об'єктах часто приводять до забруднення навколишнього середовища, значних матеріальних збитків, наносять шкоду життю та здоров'ю людей, паралізують роботу інших виробництв. Відповідно до чинного законодавства України підприємства, установи, організації зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну життю, здоров'ю та майну громадян, а також майну підприємств, установ, організацій внаслідок забруднення навколишнього середовища. Крім того, забруднення навколишнього середовища передбачає значні витрати на відновлення природних ресурсів.

“Екологічне страхування” – це, на думку вказаної компанії, механізм захисту майнових інтересів підприємств, установ, організацій, спрямований на здійснення заходів щодо попередження, подолання або зменшення негативного впливу ризиків забруднення навколишнього природного середовища і відшкодування пов'язаних з таким забрудненням витрат.

ЗАТ “Українська страхова екологічна компанія” вважає, що важливість та необхідність екологічного страхування продиктована наступними чинниками:

- діяльність підприємств є діяльністю підвищеної небезпеки, це стосується як стаціонарних об’єктів, так і тих суб’єктів підприємницької діяльності, які займаються перевезенням небезпечних речовин, що визначає широкий перелік чинників для виникнення зобов’язань перед третіми особами відшкодувати завдану шкоду (збиток);
- наслідки забруднення навколишнього середовища можуть мати катастрофічний характер, пов’язаний з непередбачуваними та значними розмірами збитків;
- для визначення наслідків подій, які спричинили забруднення навколишнього середовища і завдали шкоди третім особам, характерна тривалість прояву, що залежить від галузі діяльності підприємства, властивостей матеріалів та речовин, що використовуються [131].

В Умовах добровільного страхування екологічної відповідальності підприємств ЗАТ “Українська екологічна страхова компанія” відносить до страхового випадку виникнення відповідальності страховальника за шкоду, заподіяну забрудненням навколишнього середовища життю, здоров’ю та/або майну третіх осіб, що сталася внаслідок:

- пожежі, вибуху газу, удару блискавки, пошкодження в системах електрообладнання, вибуху паро-, паливно-, газопроводів та відповідних сховищ, машин, котлів та агрегатів;
- стихійного лиха;
- падіння повітряних суден на об’єкти, які являють собою екологічну небезпеку;
- технічних несправностей, пошкоджень, що виникли в нормативні строки експлуатації сертифікованого належним чином технічного обладнання.

Як бачимо, страхова компанія до екологічного страхування відносить досить широкий спектр страхових подій, включаючи навіть ризики стихійного лиха.

При цьому, відповідно до зазначених Умов, страхування не поширюється на шкоду, завдану третім особам внаслідок:

- ядерного вибуху, впливу радіації або радіоактивного забруднення;
- військових дій, маневрів або інших військових заходів;
- громадянської війни, народних заворушень різного роду та страйків;
- навмисних дій (бездіяльності) з боку керівництва або інших посадових осіб страховальника з організації робіт на підприємстві,

здійснення контролю за безпекою виробництва, станом очисних споруд та навколишнього середовища;

- систематичного викиду шкідливих речовин в навколишнє середовище (постійні викиди та скиди шкідливих речовин, забруднення ґрунту побутовими та промисловими відходами, шумове, світлове, радіоактивне забруднення, яке має постійний характер);
- халатного ставлення персоналу страхувальника до праці, а також умисного злочину, якій привів до аварії та забруднення навколишнього середовища;
- регулярної термічної дії газу, пару, випромінювання, рідини, вологи та будь-яких опадів, включаючи і неатмосферні (сажа, кіптява, промисловий пил тощо);
- обставин, які значно підвищують ступінь ризику, про які було відомо страхувальнику, але не було повідомлено страховику;
- неусунення страхувальником протягом узгодженого зі страховиком терміну обставин, які помітно підвищують ступінь ризику, про необхідність ліквідації яких відповідно до загальноприйнятих норм страховик повідомляв страхувальника;
- порушення законів, постанов, відомчих або виробничих правил, інструкцій та інших нормативних документів;
- управління підприємством персоналом, який не має на це повноважень або прострочив час інструктажу, перепідготовки;
- незабезпечення належної профілактики або неякісної установки, ремонту природоохоронного обладнання, використання понад установлених нормативних строків експлуатації конструкцій, обладнання, матеріалів;
- експлуатації нового обладнання або обладнання після капітального ремонту протягом 18 місяців;
- внутрішніх неполадок природоохоронного обладнання;
- навмисних дій третіх осіб.

Не підлягають відшкодуванню даним страховиком наступні збитки:

- пов'язані з естетичними наслідками забруднення навколишнього середовища;
- спричинені обставинами, про які страхувальнику було відомо до початку дії договору страхування;
- майну, яке розташоване на території, яка належить, займається, використовується, знаходиться під охороною або контролем страхувальника;
- заподіяні за межами території дії договору страхування, встановленої при укладанні договору;
- штрафи та інші санкції.

Пропонує послуги з екологічного страхування і страхова компанія “ІНГО Україна”, але вона відносить до нього всього два види страхування: обов’язкове страхування відповідальності суб’єктів перевезення небезпечних вантажів у випадку настання негативних наслідків під час перевезення небезпечних вантажів; обов’язкове страхування цивільної відповідальності суб’єктів господарювання за шкоду, що може бути заподіяна пожежею й аваріями на об’єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежонебезпечні об’єкти й об’єкти, господарська діяльність яких може привести до аварій екологічного і санітарно-епідеміологічного характеру [132]. Про це повідомляє сайт компанії. Слід зазначити, що вказані види страхування офіційно закріплені у вітчизняній законодавчій базі, а саме у Законі України “Про страхування”, але там вони не визначені як види екологічного страхування.

Також пропонує послуги з екологічного страхування і страхове товариство “Кредо-Класік” [133].

ЗАТ “Страхова компанія “Кредо-Класік” створена у 1994 році. Вона входить до складу австрійської страхової компанії UNIQA Group (з 2006 року) і є присутньою у всіх секторах non-life страхування. Дана компанія також є постійним членом правління Ліги страхових організацій України, Моторного (транспортного) бюро України, Морського бюро, Ядерного страхового пулу, Українського пулу перестраховування сільськогосподарських ризиків, Національного клубу страхових виплат, Української асоціації якості, Асоціації розвитку бізнесу, Міжнародної Федерації захисту прав водіїв, Міжнародного союзу авіаційних страховиків, членом Російського антитерористичного страхового пулу. Компанія нараховує 25 регіональних дирекцій, 70 агентств і 200 пунктів продажу страхових полісів.

У 2003 році компанії “Кредо-Класік” присвоєно довгостроковий рейтинг на рівні **uaAA**. Компанія здійснює більше 70 видів страхової діяльності, має 29 ліцензій, виданих Державною комісією з регулювання фінансових ринків України. Уставний фонд компанії становить 65,2 млн. грн.

Компанія визначає екологічне страхування як страхування відповідальності суб’єктів господарювання, діяльність яких є джерелом ризику аварійного забруднення навколишнього природного середовища, за заподіяння ними шкоди майновим інтересам третіх осіб внаслідок аварійного забруднення навколишнього природного середовища.

Даний вид страхування забезпечує гарантію повного чи часткового відшкодування збитку, заподіяного внаслідок аварійного забруднення навколишнього природного середовища, обумовленого діяльністю суб’єктів господарювання, створює умови та забезпечує економічне

стимулювання попередження аварійного забруднення навколишнього природного середовища.

Страхова компанія впроваджує добровільні і обов'язкові види екологічного страхування і пропонує укладання договорів екологічного страхування. До таких видів страхування компанія відносить: страхування відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів; страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків під час перевезення небезпечних вантажів; страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яка може бути заподіяна пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може привести до аварій екологічного і санітарно-епідеміологічного характеру.

Об'єктом страхування при цьому є майнові інтереси страхувальника, що не суперечать законодавству, пов'язані з відшкодуванням страхувальником заподіяної їм прямої шкоди третім особам унаслідок пожежі та/або аварії на об'єкті підвищеної небезпеки. Страховим випадком вважається заподіяння прямої шкоди третім особам внаслідок пожежі та/або аварії на об'єкті підвищеної небезпеки під час дії договору обов'язкового страхування, внаслідок чого виникає обов'язок страховика здійснити виплату страхового відшкодування.

Страхова сума у компанії "Кредо-Класік" для групи об'єктів 1-ї категорії небезпеки складає 200000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – 3400000 грн., для 2-ї категорії – 70000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – 1190000 грн., для 3-ї категорії – 45000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян – 765000 грн. Страховий тариф, відповідно, для груп об'єктів 1-ї категорії складає 1,5 % (51000 грн.), для 2-ї категорії – 0,6 % (7140 грн.), для 3-ї категорії – 0,4 % (3060 грн.).

Серед добровільних видів страхування компанія здійснює страхування персоналу радіаційно-небезпечних об'єктів, а також державних інспекторів з нагляду за ядерною та радіаційною безпекою від ризику негативного впливу іонізуючого випромінювання на їхнє здоров'я. При цьому об'єктом страхування є майнові інтереси, що не суперечать законодавству України, пов'язані із життям, здоров'ям, працездатністю застрахованих осіб. Страховий випадок – подія, що передбачається договором страхування, що сталася, і з настанням якої виникає обов'язок страховика відшкодувати шкоду, заподіяну життю і здоров'ю застрахованої особи внаслідок негативного впливу іонізуючого випромінювання в результаті аварії на радіаційно-небезпечному

об'єкті з наступною тимчасовою втратою загальної працездатності, одержанням інвалідності, смертю застрахованої особи. Що стосується страхової суми, то вона диференціюється залежно від категорії персоналу, а тариф для персоналу А складає 1,0-1,5 %, для персоналу Б – 0,52-0,8 %.

Вказаною компанією виконується і страхування відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров'ю людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів. Об'єктом страхування при цьому є майнові інтереси страхувальника, що не суперечать законодавству та пов'язані з відшкодуванням страхувальником шкоди, заподіяної третім особам і навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів.

Страховий випадок – це подія, що сталася під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів, внаслідок якої заподіяно шкоду здоров'ю фізичних осіб, власності будь-яких суб'єктів, навколишньому природному середовищу і виникла цивільно-правова відповідальність страхувальника стосовно відшкодування ним цієї шкоди.

Страхова сума (в залежності від маси відходів) складає: для експортера небезпечних відходів – від 200 тис. грн. до 30 млн. грн.; для особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, – 2 млн. грн. Страховий тариф для експортера небезпечних відходів складає 0,25 %, а для особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів – 0,2 %.

Наступний вид страхування, який здійснюється компанією “Кредо-Класік” – це страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків під час перевезення небезпечних вантажів. У даному виді страхування об'єктом виступають майнові інтереси страхувальника, що не суперечать законодавству, пов'язані з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди життю, здоров'ю фізичних осіб, навколишньому природному середовищу, майну фізичних та юридичних осіб під час перевезення небезпечних вантажів у порядку, визначеному законодавством. Страховий випадок – будь-яка подія під час перевезення небезпечних вантажів, внаслідок якої заподіяна шкода життю, здоров'ю фізичних осіб, навколишньому природному середовищу, майну фізичних та юридичних осіб і виникла цивільно-правова відповідальність страхувальника щодо відшкодування цієї шкоди. Страхова сума (залежно від

класу небезпеки вантажу) складає від 60 до 120 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за кожну повну та неповну тонну вантажу. Страхові тарифи визначаються залежно від виду транспорту і складатимуть для перевізника 0,07-0,15 %, для відправника – 0,049-0,105 %, для одержувача – 0,021-0,045 %.

Послуги з екологічного страхування надає і страхова компанія “Гарантія” [134]. Страхування відповідальності суб’єктів господарювання на об’єктах підвищеної небезпеки здійснюється компанією на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 16.11.2002 № 1788 “Порядок і правила проведення обов’язкового страхування цивільної відповідальності суб’єктів господарювання за шкоду, яка може бути заподіяна пожежами та аваріями на об’єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об’єкти та об’єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварій екологічного і санітарно-епідеміологічного характеру” з метою забезпечення страхової виплати за шкоду, яка може бути заподіяна життю, здоров’ю та майну третіх осіб, в тому числі довкіллю (природним ресурсам, територіям та об’єктам природно-заповідного фонду) внаслідок пожеж та/або аварій на об’єктах підвищеної небезпеки.

Компанія вважає за обов’язок забезпечення виплати за шкоду, що заподіяна майну третіх осіб, яка виникає внаслідок:

- аварії на об’єкті підвищеної небезпеки (небезпечної події техногенного характеру – наднормативний викид небезпечних речовин, пожежа, вибух тощо – яка виникла під час експлуатації об’єкта підвищеної небезпеки і призвела до некерованих змін його стану, загибелі людей чи тимчасової або незворотної втрати працездатності чи здоров’я людини, заподіяння шкоди довкіллю);
- аварії санітарно-епідеміологічного характеру (аварії, внаслідок якої стався неконтрольований викид чи скид у середовище життєдіяльності людини хімічних, біологічних (бактеріологічних) сполук, що спричинило загибель людей або призвело чи може призвести до шкідливого впливу на здоров’я людини, а також до проведення лікувально-профілактичних та реабілітаційних заходів серед населення чи до негативних наслідків для середовища життєдіяльності людини).

При цьому страхова сума також визначається за кожним конкретним об’єктом підвищеної небезпеки відповідно до категорії небезпеки в неоподаткованих мінімумах доходів громадян, а максимальний річний страховий тариф визначається у відсотках від страхової суми залежно від категорії небезпеки об’єкта підвищеної небезпеки.

Компанією за даними видами страхування встановлюються такі виплати:

1) за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю третіх осіб внаслідок настання страхового випадку – 50 % страхової суми, у тому числі на одну особу страхова виплата встановлюється:

- у разі страхової виплати спадкоємцям особи, яка загинула – 8500 грн.;
- у разі встановлення третій особі I, II та III групи інвалідності – відповідно 7650 грн., 6375 грн., 4250 грн.;
- за кожний день непрацездатності третьої особи – 17 грн., але не більше, ніж 4250 грн. за весь час втрати працездатності;

2) на відшкодування шкоди, заподіяної природним ресурсам, територіям та об'єктам природозаповідного фонду – 30 % страхової суми;

3) на відшкодування шкоди, заподіяної майну третіх осіб – 20 % страхової суми.

Необхідність здійснення таких видів страхування для страхувальника обумовлена наступними чинниками:

- отримання дозволу на виробництво, зберігання, використання, захоронення, знищення та утилізацію небезпечних речовин, в тому числі продуктів біотехнології та інших біологічних агентів;
- для отримання дозволу на експлуатацію об'єктів підвищеної небезпеки;
- проведення планових перевірок об'єктів підвищеної небезпеки органами виконавчої влади, Держнаглядохоронпраці, Мінприроди, Мінекології, МНС, органами пожежної безпеки, санепідемслужбами, Держбудом, Держархбудконтролем та уповноваженими ними організаціями.

Страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при перевезенні небезпечних вантажів здійснюється на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 1 червня 2002 р. № 733 “Порядок і правила проведення обов'язкового страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків під час перевезення небезпечних вантажів” з метою забезпечення страхової виплати за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю фізичних осіб, навколишньому природному середовищу, майну фізичних та юридичних осіб під час перевезення небезпечних вантажів.

Таке страхування передбачає обов'язок страховика забезпечити виплату за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю фізичних осіб, навколишньому природному середовищу, майну фізичних та юридичних

осіб під час перевезення небезпечних вантажів (речовин, матеріалів, виробів, відходів виробничої та іншої діяльності, які внаслідок притаманних їм властивостей за наявності певних факторів можуть під час перевезення спричинити вибух, пожежу, пошкодження технічних засобів, пристроїв, споруд та інших об'єктів, заподіяти матеріальні збитки та шкоду довкіллю, а також призвести до загибелі, травмування, отруєння людей, тварин).

Страхова сума за кожну повну та неповну тонну небезпечного вантажу встановлюється залежно від класу безпеки вантажу в неоподатковуваних мінімумах доходів громадян і станом на 01.09.2008 складає 1020 або 1870 грн. Страховий тариф залежить від:

- 1) класу безпеки вантажу;
- 2) виду транспорту, яким перевозиться небезпечний вантаж;
- 3) суб'єкта перевезення небезпечних вантажів, відповідальність якого страхується (відправник, перевізник, одержувач) і становить 0,009-0,5 % загальної страхової суми.

Страхові виплати будуть наступними:

1) за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю третіх осіб внаслідок настання страхового випадку – 50 % страхової суми, у тому числі на одну особу страхова виплата встановлюється:

- у разі страхової виплати спадкоємцям особи, яка загинула – 8500 грн.;
- у разі встановлення третій особі I, II та III групи інвалідності – відповідно 7650 грн., 6375 грн., 4250 грн.;
- за кожний день непрацездатності третьої особи – 17 грн., але не більше, ніж 4250 грн. за весь час втрати працездатності;

2) на відшкодування шкоди, заподіяної природним ресурсам, територіям та об'єктам природозаповідного фонду – 30 % страхової суми;

3) на відшкодування шкоди, заподіяної майну третіх осіб – 20 % страхової суми.

Таке страхування є необхідним для:

- суб'єктів перевезення (відправників, перевізників, одержувачів) небезпечних вантажів;
- отримання дозволу на перевезення небезпечних вантажів автомобільним транспортом в органах ДАІ;
- отримання послуг з перевезення небезпечних вантажів залізницею.

Компанія “Гарантія” здійснює також страхування відповідальності перед третіми особами на підставі Правил страхування цивільної відповідальності перед третіми особами № 14-0 від 15.12.2006, розроблених самим страховиком. Даний вид страхування здійснюється з метою страхування будь-якої відповідальності страхувальника,

в тому числі відповідальності на випадок аварії (очисних споруд, радіаційної).

Страхова сума встановлюється відповідно до заяви страхувальника залежно від особливостей його відповідальності. Страховий тариф визначається у відсотках страхової суми і дорівнює 1 %. Тариф може бути зменшений з коефіцієнтом 0,2-1,0 або збільшений з коефіцієнтом 1,0-5,0 залежно від конкретних умов страхування.

В цілому по страховому ринку України інформація по основним, однозначно екологічним видам страхування (в тому числі по пере-страхуванню) за декілька останніх років наводиться нами у таблицях 2.23 і 2.24, а інформація стосовно практично усіх видів страхування, які мають хоча б яке опосередковане відношення до екологічних видів страхування, наводиться у таблиці 2.25.

Таблиця 2.23

Страхові премії і виплати зі страхування відповідальності по екологічним ризикам, тис. грн.

Роки	Види страхування відповідальності					
	Страховання цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварій екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру		Страховання відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров'ю людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів		Страховання відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при перевезенні небезпечних вантажів	
	страхові премії	страхові виплати	страхові премії	страхові виплати	страхові премії	страхові виплати
2002	2446,4	287,35	58,8	8,7	19231,4	11,5
2003	13019,55	1041,56	165,11	31,4	43105,16	23,2
2004	–	–	–	–	–	–
2005	49031,9	72,9	160,8	0	40336,1	180,5
2006	59114,2	19,9	123,7	0	37627,0	35,8
2007	38726,7	32,7	117,1	0	39459,5	14,0

Таблиця 2.24

Обсяги страхових премій, премій, сплачених на перестраховання, та страхових виплат по екологічним ризикам, тис. грн.

Вид страхування	2002 р.			2003 р.			2004 р.			
	Валові страхові платежі	Платежі на перестраховання		Валові страхові платежі	Платежі на перестраховання		Валові страхові платежі	Платежі на перестраховання		
		резидентні	нерезидентні		резидентні	нерезидентні		резидентні	нерезидентні	
Обов'язкове страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпечності, включаючи пожежо-вибухонебезпечні об'єкти та об'єкти, що підлягають діяльності на яких може призвести до аварій екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру	411,1	0,0	0,0	130195	2425,8	1252,3	44892,4	9997,2	490,3	6,6
Обов'язкове страхування відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно з боку людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів	0,5	0,0	0,0	165,1	36,0	0,0	130,3	40,2	0,0	0,0
Обов'язкове страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при перевезенні небезпечних вантажів	7674,8	739,8	100,5	43105,2	5425,5	4072,1	43814,6	7212,5	0,0	13,9

Таблиця 2.25

**Основні показники страхової діяльності за видами страхування,
в яких присутні екологічні ризики, за 2005, 2006, 2007 роки**

Показники	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), млн. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), млн. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), млн. грн.
Всього з усіх видів страхування:	12853,5	7482,8	20,7	1894,2
	13829,9	8769,4	26,5	2599,6
	18008,2	12353,8	31,4	4219,9
Види страхування інші, ніж страхування життя	12532,2	7161,6	21,5	1884,5
	13379,2	8318,8	27,8	2583,5
	17224,7	11570,4	33,4	4189,0
Страхування життя	321,6	321,2	3,0	9,7
	450,8	450,6	3,6	16,0
	783,8	783,4	3,0	23,9
Всього з добровільних видів страхування (крім життя)	11518,8	6218,5	21,5	1679,1
	12328,6	7350,5	27,9	2321,9
	15764,7	10217,5	34,8	3876,0
Страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ	1215,8	759,6	2,8	21,4
	1589,8	927,1	4,6	45,5
	1851,6	1142,9	12,9	239,1
Добровільне особисте страхування	520,1	475,8	52,3	269,3
	723,4	681,7	48,7	309,4
	1021,2	925,4	45,1	422,9
Добровільне майнове страхування	10526,1	5498,2	18,9	1361,0
	11114,5	6385,9	26,9	1977,5
	14150,8	8933,4	34,6	3406,0
Добровільне страхування відповідальності	472,6	244,5	19,9	48,7
	490,7	282,7	12,3	35,0
	599,6	358,7	13,0	41,1
Всього з недержавного обов'язкового страхування:	931,1	860,8	14,2	127,2
	954,2	872,0	19,7	176,9
	1427,2	1320,4	20,7	276,9
Страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту	35,1	33,5	0,0	0,0
	11,5	8,5	0,0	0,0
	41,3	39,0	0,0	0,0
Страхування ліній електропередач та перетворюючого обладнання передавачів електроенергії від пошкодження внаслідок впливу стихійних лих або техногенних катастроф від протиправних дій третіх осіб	0,0	0,0	0,0	0,0
	0,0	0,0	0,0	0,0
	0,0	0,0	0,0	0,0

Продовж. табл. 2.25

Показники	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), млн. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), млн. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), млн. грн.
Страховання цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварії екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру	49,0	35,2	0,2	0,07
	59,1	42,4	0,0	0,02
	38,7	22,6	0,1	0,03
Страховання цивільної відповідальності інвестора, в тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей, за угодою про розподіл продукції, якщо інше не передбачено такою угодою	0,0	0,0	0,0	0,0
	0,0	0,0	0,0	0,0
	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров'ю людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів	0,16	0,17	0,0	0,0
	0,12	0,09	0,0	0,0
	0,12	0,08	0,0	0,0
Страховання персоналу ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, а також державних інспекторів з нагляду за ядерною та радіаційною безпекою безпосередньо на ядерних установках від ризику негативного впливу іонізуючого випромінювання на їхнє здоров'я за рахунок коштів ліцензіатів	0,006	0,006	0,0	0,0
	0,018	0,018	0,0	0,0
	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при цьому перевезенні	40,3	33,2	0,3	0,18
	37,6	33,0	0,0	0,04
	39,5	31,7	0,0	0,01
Страховання життя	321,2	321,2	3,0	9,7
	450,8	450,6	3,6	16,0
	783,8	783,4	3,0	29,9
Державне страхування	82,3	82,3	87,9	78,2
	96,3	96,3	95,0	84,7
	32,4	32,4	11,3	36,1

Грунтовний аналіз наведеної статистичної інформації дає можливість зробити декілька досить важливих висновків.

Найбільш розповсюдженим і стабільним видом страхування є страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ. Динаміка даного виду страхування по страховим преміям останніми роками виглядає наступним чином: 1215,8 тис. грн. – 2005 рік; 1589,8 тис. грн. – 2006 рік; 1851,6 тис. грн. – 2007 рік. Слід відмітити, що частка страхових платежів по даному виду страхування є доволі значною, а саме: 2005 рік – 9,45 %; 2006 рік – 11,49 %; 2007 рік – 10,28 %. Рівень чистих страхових виплат по даному виду страхування у 2005 році склав 2,8 %, у 2006 році – 4,65, у 2007 році – 12,9 %. Таким чином, слід констатувати, що незважаючи на дуже високу ризиковість даного виду страхування, останніми роками він залишався одним із найбільш доходних для страховиків.

Стосовно таких видів страхування, як страхування відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров'ю людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів, або страхування персоналу ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, а також державних інспекторів з нагляду за ядерною та радіаційною безпекою безпосередньо на ядерних установках від ризику негативного впливу іонізуючого випромінювання на їхнє здоров'я за рахунок коштів ліцензіатів, або страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при цьому перевезенні слід відмітити наступне: при наявності договорів страхування і відповідно страхових платежів практично відсутні страхові виплати.

Щодо страхування ліній електропередач та перетворюючого обладнання передавачів електроенергії від пошкодження внаслідок впливу стихійних лих або техногенних катастроф від протиправних дій третіх осіб або страхування цивільної відповідальності інвестора, в тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей, за угодою про розподіл продукції, якщо інше не передбачено такою угодою, останніми роками взагалі не було ніякої активності на вітчизняному страховому ринку, тобто страхові договори по ним відсутні взагалі.

Таким чином, підсумуємо: страхування екологічних ризиків на вітчизняному страховому ринку носить фрагментарний і епізодичний характер, його розвиток є перспективним для страховиків, але неможливим без державної підтримки.

2.3. Аналіз нормативно-законодавчої бази забезпечення страхування ризиків екологічного характеру

У сучасних умовах, за відсутності прямого (специфічного) закону про екологічне страхування, здійснюється страхування окремих ризиків екологічного характеру відповідно до Закону України “Про страхування” [4] та цілої низки інших законів, законодавчих та нормативних актів. Практичні приклади страхування екологічних ризиків вітчизняними страховими компаніями наведено нами у попередньому підрозділі.

Слід зазначити, що, як свідчать результати проведених аналітичних досліджень, наша вітчизняна правова система, нараховуючи величезну кількість нормативних і законодавчих актів, які регулюють діяльність так або інакше пов’язану з навколишнім середовищем, на жаль, не поєднуються в цілісну систему, суперечать один одному, є взаємонеузгодженими, у багатьох питаннях містять істотні прогалини, відповідають різним концепціям природоохорони та природокористування, а також різним концепціям страхування ризиків екологічного характеру.

При цьому слід відмітити, що в країні все ж таки склались основні положення екологічного права. Екологічне право – це система правових норм, якими регулюються суспільні відносини з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів (екологічні відносини). До складу даної системи входять такі підгалузі, як земельне, водне, лісове, гірниче право та деякі інші галузі права, якими регулюються відносини з охорони й раціонального використання певних видів природних ресурсів. Предметом екологічного права слід вважати нормативно врегульовані відносини з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів.

Основним законодавчим актом, який забезпечує на сьогоднішній день впровадження страхування екологічних ризиків, без сумніву, є Закон України “Про страхування”. Даний закон визначає конкретні види обов’язкового і добровільного страхування, серед яких можна чітко виділити декілька таких, що направлені на страхування ризиків екологічного характеру.

Серед *добровільних* видів страхування до екологічно спрямованих можна віднести страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ. Серед *обов’язкових* видів страхування такими можуть бути наступні: страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок

ядерного інциденту; страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварій екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру; страхування цивільної відповідальності інвестора, в тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей, за угодою про розподіл продукції, якщо інше не передбачено такою угодою; страхування відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров'ю людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів; страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при перевезенні небезпечних вантажів; страхування ліній електропередач та перетворюючого обладнання передавачів електроенергії від пошкодження внаслідок впливу стихійних лих або техногенних катастроф та від протиправних дій третіх осіб; страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно довкіллю або здоров'ю людей під час зберігання та застосування пестицидів і агрохімікатів та ін.

Поступово розглянемо деякі з вказаних видів страхування з точки зору їх визначення і висвітлення у нормативно-законодавчих документах.

Наприклад, в Україні впроваджено обов'язкове страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків під час їх перевезення, що відображено у декількох документах [135-141].

Відповідно до Закону України “Про перевезення небезпечних вантажів” [135], небезпечний вантаж – це речовини, матеріали, вироби, відходи виробничої та іншої діяльності, які внаслідок притаманних їм властивостей за наявності певних факторів можуть під час перевезення спричинити вибух, пожежу, пошкодження технічних засобів, пристроїв, споруд та інших об'єктів, заподіяти матеріальні збитки та шкоду довкіллю, а також призвести до загибелі, травмування, отруєння людей, тварин, і які за міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, або за результатами випробувань в установленому порядку залежно від ступеня їх впливу на довкілля або людину, віднесено до одного з класів небезпечних речовин.

Відправник небезпечних вантажів зобов'язаний здійснити в установленому порядку страхування відповідальності на випадок настання негативних наслідків перевезення небезпечних вантажів; відшкодувати витрати та збитки, заподіяні внаслідок порушення ним законодавства з питань перевезення небезпечних вантажів.

Одержувач небезпечних вантажів зобов'язаний здійснити в установленому порядку страхування відповідальності на випадок настання негативних наслідків перевезення небезпечних вантажів; відшкодувати витрати та збитки, заподіяні внаслідок несвоєчасного прийняття небезпечних вантажів і порушення ним законодавства з питань перевезення небезпечних вантажів.

Таким чином, відповідальність суб'єктів перевезення небезпечних вантажів підлягає обов'язковому страхуванню у встановленому порядку. Здоров'я і життя працівників, які беруть участь у перевезенні небезпечних вантажів, підлягають обов'язковому страхуванню від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання в установленому порядку.

Відповідно до Порядку і правил проведення обов'язкового страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків під час перевезення небезпечних вантажів [136] обов'язкове страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків під час перевезення небезпечних вантажів (страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів) проводиться з метою забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної життю і здоров'ю фізичних осіб, навколишньому природному середовищу, майну фізичних та юридичних осіб під час перевезення небезпечних вантажів.

Об'єктом страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів є майнові інтереси, що не суперечать законодавству, пов'язані з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди життю, здоров'ю фізичних осіб, навколишньому природному середовищу, майну фізичних та юридичних осіб під час перевезення небезпечних вантажів у порядку, визначеному законодавством.

Процес страхування екологічних ризиків, які виникають при перевезенні небезпечних вантажів, і взаємозв'язки відправника вантажу, перевізника і його одержувача, представлено нами на рис. 2.2. Дана схема представлена у відповідності до нормативно-законодавчої бази.

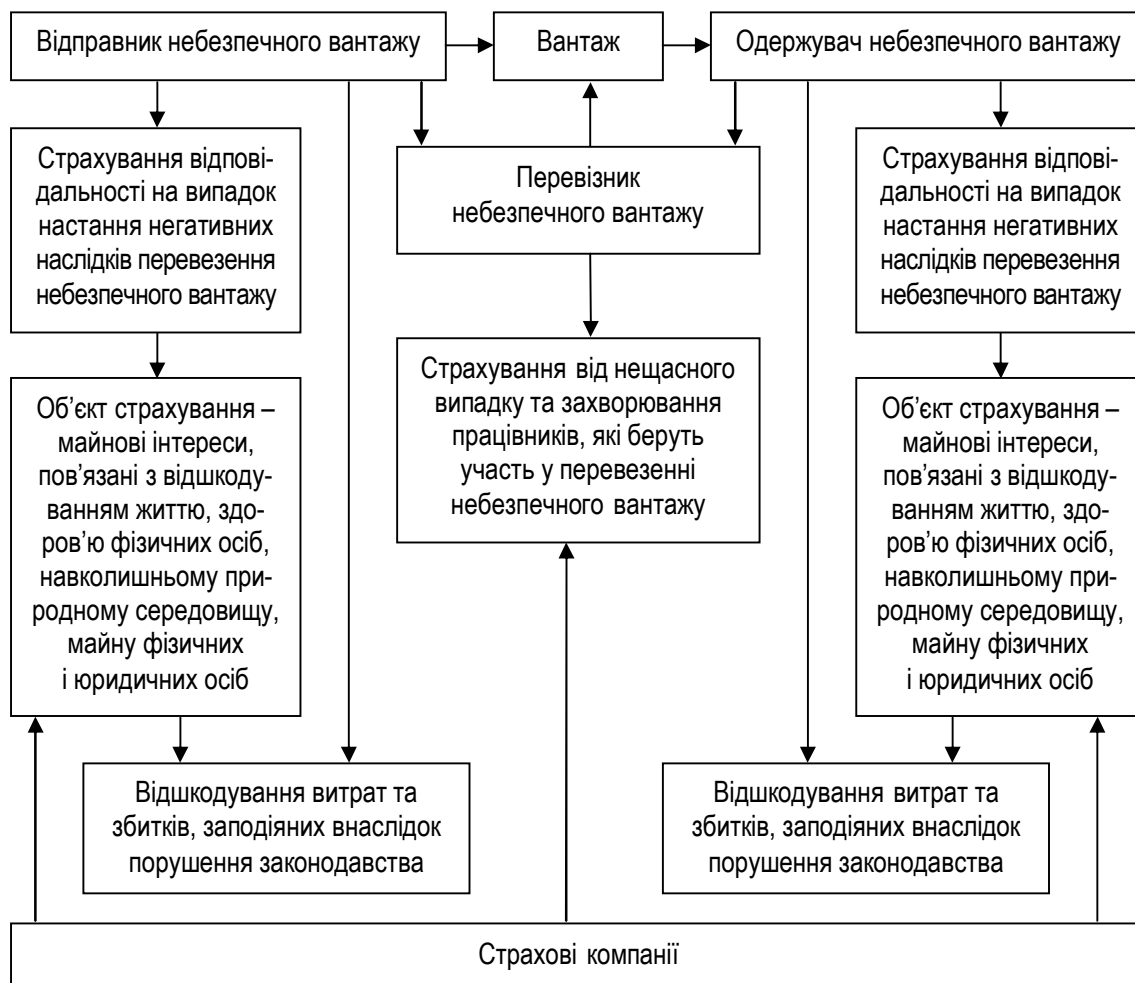

Рис. 2.2. Структурно-логічна схема страхування екологічних ризиків перевезення небезпечних вантажів (відповідно до законодавства)

Страховими ризиками, з настанням яких виникає цивільно-правова відповідальність страхувальника, є шкода, заподіяна життю, здоров'ю фізичних осіб, навколишньому природному середовищу, майну фізичних та юридичних осіб під час перевезення небезпечних вантажів.

Страхові виплати поділяються:

1) на відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю третіх осіб, – 50 відсотків страхової суми, у тому числі на одну особу страхова сума встановлюється:

- у разі відшкодування шкоди спадкоємцям особи, яка загинула (померла) внаслідок страхового випадку, – 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- у разі призначення потерпілій третій особі I, II і III групи інвалідності – відповідно 450, 375, 250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

- за кожний день непрацездатності потерпілої третьої особи – один неоподатковуваний мінімум доходів громадян, але не більш як 250 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за весь час втрати працездатності;

2) на відшкодування шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу, – 30 відсотків страхової суми;

3) на відшкодування шкоди, заподіяної майну третіх осіб, – 20 відсотків страхової суми.

Розмір страхових тарифів устанавлюється у відсотках страхової суми та визначається залежно від класу небезпечного вантажу та виду транспорту.

Окрім страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків під час їх перевезення досить широке розповсюдження в нашій країні отримало страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яка може бути заподіяна пожежами та аваріями [142], яке також можна віднести до предмета нашого дослідження.

Відповідно до Порядку і правил проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яка може бути заподіяна пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварій екологічного і санітарно-епідеміологічного характеру, даний вид страхування проводиться з метою забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної життю, здоров'ю та майну третіх осіб, у тому числі довкіллю (природним ресурсам, територіям та об'єктам природно-заповідного фонду), внаслідок пожеж та/або аварій на об'єктах підвищеної небезпеки.

Під аварією тут розуміється небезпечна подія техногенного характеру (наднормативний викид небезпечних речовин, пожежа, вибух тощо), яка виникла під час експлуатації об'єкта підвищеної небезпеки і призвела до некерованих змін його стану, загибелі людей чи тимчасової або незворотної втрати працездатності чи здоров'я людини, заподіяння шкоди довкіллю. Об'єктом обов'язкового страхування за цими Порядком і правилами є майнові інтереси страхувальника, що не суперечать законодавству, пов'язані з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним прямої шкоди третім особам внаслідок пожежі та/або аварії на об'єкті підвищеної небезпеки. Страховим випадком вважається заподіяння прямої шкоди третім особам внаслідок пожежі та/або аварії на об'єкті підвищеної небезпеки під час дії договору обов'язкового страхування, внаслідок чого виникає обов'язок страховика здійснити виплату страхового відшкодування.

Наступний вид страхування ризиків екологічного характеру – це обов’язкове страхування відповідальності за утилізацію небезпечних відходів. Даний вид страхування здійснюється відповідно до Порядку і правил проведення обов’язкового страхування відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров’ю людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів. Об’єктом обов’язкового страхування є майнові інтереси, що не суперечать законодавству та пов’язані з відшкодуванням страхувальником шкоди, заподіяної третім особам і навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів [138].

Ще одним із видів страхування, який може бути віднесений до страхування ризиків екологічного характеру, є страхування, пов’язане з ядерною шкодою.

Під ядерною шкодою згідно з Законом України “Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку” розуміється втрата життя, будь-які ушкодження, завдані здоров’ю людини, або будь-яка втрата майна, або шкода, заподіяна майну, або будь-яка інша втрата чи шкода, що є результатом небезпечних властивостей ядерного матеріалу на ядерній установці або ядерного матеріалу, який надходить з ядерної установки чи надсилається до неї, крім шкоди, заподіяної самій установці або транспортному засобу, яким здійснювалося перевезення [143].

Відповідно до статті 15 (“Страхування від ризику радіаційного впливу під час використання ядерної енергії”) вказаного Закону громадянам України, особам без громадянства, а також іноземним громадянам, які проживають на території України, забезпечується право укладання договору добровільного страхування особи та майна від ризику радіаційного впливу.

Виплати за добровільним страхуванням особи та майна від ризику радіаційного впливу провадяться незалежно від виплат за державним соціальним страхуванням, соціальним забезпеченням та в порядку відшкодування шкоди від радіаційного впливу. Оператор забезпечує страхування або інше фінансове забезпечення відшкодування за ядерну шкоду у розмірі та на умовах, що визначаються Кабінетом Міністрів України.

Відповідно до статті 35 оператор (експлуатуюча організація) – це призначена державою юридична особа, яка здійснює діяльність, пов’язану з вибором майданчика, проектуванням, будівництвом, введенням в експлуатацію, експлуатацією, зняттям з експлуатації ядерної

установки або вибором майданчика, проектуванням, будівництвом, експлуатацією, закриттям сховища для захоронення радіоактивних відходів, забезпечує ядерну та радіаційну безпеку і несе відповідальність за ядерну шкоду.

Оператор:

- отримує ліцензію згідно з законодавством на здійснення діяльності на окремих етапах життєвого циклу ядерної установки або сховища для захоронення радіоактивних відходів;
- розробляє та здійснює заходи щодо підвищення безпеки ядерної установки або сховища для захоронення радіоактивних відходів;
- має право страхування зайнятості робочих місць, важливих для забезпечення безпеки ядерної установки або сховища для захоронення радіоактивних відходів;
- забезпечує радіаційний захист персоналу, населення та навколишнього природного середовища;
- визначає, створює та підтримує безперервне функціонування системи фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, інших джерел іонізуючого випромінювання;
- у встановленому порядку подає своєчасно і в повному обсязі інформацію про випадки порушень у роботі ядерних установок або сховищ для захоронення радіоактивних відходів;
- забезпечує фінансове покриття відповідальності за ядерну шкоду у розмірі та на умовах, що визначаються законодавством України;
- несе відповідальність за збитки, завдані персоналу під час виконання ним службових обов'язків, згідно з законодавством України.

Стаття 77 (“Страхування та інше фінансове забезпечення при відшкодуванні ядерної шкоди”) вказує, що коли розміру страхування або іншого фінансового відшкодування недостатньо, то в такому разі відшкодування шкоди за поданими позовами забезпечується державою. Держава має право регресу до оператора, який не забезпечив відшкодування ядерної шкоди.

У статті 78 (“Відшкодування ядерної шкоди за рахунок інших джерел страхування або відшкодування”) зазначається: відшкодування ядерної шкоди включає кошти, які виплачуються з фондів соціального страхування та соціального забезпечення, фондів медичного страхування, а також кошти, які виплачуються у разі нещасного випадку на виробництві або на випадок професійних захворювань. Фонди, за рахунок яких здійснено відшкодування, та організації, які виплатили зазначені суми на відшкодування ядерної шкоди, мають право регресного позову до оператора.

Законом України “Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення” [144] регулюються відносини щодо цивільної відповідальності за ядерну шкоду, заподіяну ядерним інцидентом, та фінансове забезпечення такої відповідальності. Ядерна шкода може бути відшкодована оператором відповідно до договору про відшкодування ядерної шкоди, укладеного ним з потерпілим за участю страховика (іншого фінансового гаранта).

Оператор, відповідно до статті 7 цього Закону, зобов’язаний мати фінансове забезпечення для покриття його відповідальності за ядерну шкоду з моменту звернення за отриманням чи продовженням дії ліцензії на експлуатацію ядерної установки в межах суми, еквівалентної 150 млн. грн.

Фінансове забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду здійснюється оператором шляхом:

- страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту;
- отримання інших видів фінансового забезпечення, передбачених законами України.

У частині, не покритій іншими видами фінансового забезпечення, страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту, є обов’язковим. Оператору ядерної установки Кабінетом Міністрів України може бути надана державна гарантія фінансового забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду.

Стаття 8 присвячена обов’язковому страхуванню цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду. Відповідно до цієї статті:

- *об’єктом обов’язкового страхування цивільної відповідальності оператора* ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту, є *майнові інтереси* оператора, пов’язані з необхідністю відшкодування цієї шкоди. Обов’язок оператора щодо оплати будь-яких судових витрат і відсотків, встановлених судом, може бути тільки окремим від цивільної відповідальності за ядерну шкоду об’єктом страхування. Страхування таких витрат і відсотків не є обов’язковим. Передбачена на покриття витрат і відсотків страхова сума не розглядається як фінансове забезпечення цивільної відповідальності за ядерну шкоду для цілей статті 7 цього Закону;
- *страховим випадком* при обов’язковому страхуванні цивільної відповідальності за ядерну шкоду є набрання законної сили судовим рішенням про відшкодування ядерної шкоди або укладення дого-

вору про відшкодування ядерної шкоди, стороною яких є відповідний страховик;

- порядок обчислення тарифів при обов'язковому страхуванні цивільної відповідальності за ядерну шкоду визначається Кабінетом Міністрів України;
- страховик, який здійснює обов'язкове страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту, зобов'язаний мати ліцензію на здійснення цього виду страхування відповідно до законодавства України та бути членом ядерного страхового пулу. Порядок утворення та функціонування ядерного страхового пулу регулюється положенням, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

За договорами страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду страховики можуть укладати договори перестраховання зі страховиками-нерезидентами за умови членства цих страховиків у відповідних іноземних ядерних страхових пулах (стаття 9 вказаного закону).

Обов'язкове страхування цивільної відповідальності за заподіяну ядерну шкоду передбачає відповідна Постанова Кабінету Міністрів України [145], якою затверджено Порядок і правила страхування. Відповідно до вказаних Порядку і правил: страховик – резидент України, юридична особа, яка отримала в установленому порядку ліцензію на проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду та є членом Ядерного страхового пулу; страхувальник – оператор ядерної установки, призначений державою в установленому порядку; об'єкт обов'язкового страхування – майнові інтереси, що не суперечать законодавству та пов'язані з відшкодуванням страхувальником ядерної шкоди. Цими Порядком і правилами визначаються розміри страхових сум і виплат, страхові тарифи і страхові платежі, процедура укладання договору страхування і його зміст.

Відповідні акти стосовно упорядкування діяльності у даному питанні було прийнято і Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг України. Так, нею було розроблено Порядок і правила формування, розміщення та обліку страхових резервів з обов'язкового страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду [146].

На необхідність і можливість страхування різноманітних екологічних ризиків вказується ще в деяких вітчизняних законах. Так, наприклад, необхідність страхування екологічних ризиків передбачається у Законі України “Про угоди про розподіл продукції” [147]. Цей Закон спрямований на створення сприятливих умов для інвестування пошуку,

розвідки та видобування корисних копалин у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони на засадах, визначених угодами про розподіл продукції.

Стаття 30 даного Закону зазначає наступне: “1. Виконання зобов’язань інвестора, визначених угодою про розподіл продукції, підлягає забезпеченню на умовах, що визначаються сторонами відповідно до законодавства України. 2. *Цивільна відповідальність інвестора, в тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров’ю людей, підлягає страхуванню, якщо інше не передбачено угодою. За домовленістю сторін у рамках угоди приймається програма страхування екологічних ризиків*”.

При розгляді законодавчих актів, які стосуються предмета нашого дослідження, слід приділити увагу і Закону України “Про екологічну експертизу” [148].

Екологічна експертиза в Україні – це вид науково-практичної діяльності спеціально уповноважених державних органів, еколого-експертних формувань та об’єднань громадян, що ґрунтується на міжгалузевому екологічному дослідженні, аналізі та оцінці передпроектних, проектних та інших матеріалів чи об’єктів, реалізація і дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього природного середовища, і спрямована на підготовку висновків про відповідність запланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки. Основними завданнями екологічної експертизи є:

- визначення ступеня екологічного ризику і безпеки запланованої чи здійснюваної діяльності;
- організація комплексної, науково обґрунтованої оцінки об’єктів екологічної експертизи;
- встановлення відповідності об’єктів експертизи вимогам екологічного законодавства, будівельних норм і правил;
- оцінка впливу діяльності об’єктів екологічної експертизи на стан навколишнього природного середовища, і якість природних ресурсів;
- оцінка ефективності, повноти, обґрунтованості та достатності заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- підготовка об’єктивних, всебічно обґрунтованих висновків екологічної експертизи.

Таким чином, до цього моменту ми вказували на страхування екологічних ризиків (безпосередньо визначених або опосередковано).

Крім того, є деякі закони або законодавчі акти, в яких конкретно йде мова про екологічне страхування.

Так, у найбільш явному вигляді категорія “екологічне страхування” відображена у Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища” (стаття 49 “Екологічне страхування та екологічний аудит”) [149].

У вказаній статті зазначається, що в Україні здійснюється добровільне і обов’язкове державне та інші види страхування громадян та їх майна, майна і доходів підприємств, установ і організацій на випадок шкоди, заподіяної внаслідок забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів.

З метою врахування екологічних вимог у процесі приватизації чи корпоратизації об’єктів права державної власності, іншої зміни форми власності чи зміни суб’єктів права власності на об’єкти, а також для потреб *екологічного страхування*, оренди майна, набуття права власності на майно та земельні ділянки, створення, функціонування і сертифікації систем управління навколишнім природним середовищем, при здійсненні іншої діяльності в Україні проводиться добровільний чи обов’язковий екологічний аудит. Порядок екологічного страхування та екологічного аудиту визначається законодавством України.

Так зазначається у Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища”, але самого порядку екологічного страхування законодавством України до цього часу не визначено.

Ще одним законодавчим актом, який пов’язаний з предметом нашого дослідження, є Закон України “Про екологічний аудит” [150]. У ньому вказується на такий вид діяльності, як екологічне страхування, для вимог якого може або повинен використовуватись екологічний аудит.

Відповідно до даного закону екологічний аудит – це документально оформлений системний незалежний процес оцінювання об’єкта екологічного аудиту, що включає збирання і об’єктивне оцінювання доказів для встановлення відповідності визначених видів діяльності, заходів, умов, системи управління навколишнім природним середовищем та інформації з цих питань вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту.

Основними завданнями екологічного аудиту є:

- збір достовірної інформації про екологічні аспекти виробничої діяльності об’єкта екологічного аудиту та формування на її основі висновку екологічного аудиту;

- встановлення відповідності об'єктів екологічного аудиту вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту;
- оцінка впливу діяльності об'єкта екологічного аудиту на стан навколишнього природного середовища;
- оцінка ефективності, повноти і обґрунтованості заходів, що вживаються для охорони навколишнього природного середовища на об'єкті екологічного аудиту.

Екологічний аудит проводиться в процесі приватизації об'єктів державної власності, іншої зміни форми власності, зміни конкретних власників об'єктів, а також для потреб екологічного страхування.

Обов'язковий екологічний аудит здійснюється на замовлення заінтересованих органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування щодо об'єктів або видів діяльності, які становлять підвищену екологічну небезпеку, відповідно до переліку, затвердженого Кабінетом Міністрів України, у таких випадках:

- банкрутство;
- приватизація, передача в концесію об'єктів державної та комунальної власності;
- передача або придбання в державну чи комунальну власність;
- передача у довгострокову оренду об'єктів державної або комунальної власності;
- створення на основі об'єктів державної та комунальної власності спільних підприємств;
- екологічне страхування об'єктів;
- завершення дії угоди про розподіл продукції відповідно до закону;
- в інших випадках, передбачених законом.

Висновки обов'язкового екологічного аудиту враховуються при визначенні умов приватизації об'єктів державної власності, що здійснюють діяльність, яка становить підвищену екологічну небезпеку, екологічного страхування об'єктів, що здійснюють таку діяльність, передачі або придбання об'єктів у державну власність та в інших випадках, передбачених законодавством.

Свідченням того, що екологічні проблеми набувають статусу першочергових, є прийняття Кабінетом Міністрів України Постанови "Про утворення Національного агентства екологічних інвестицій України" [151]. Це агентство утворюється як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра охорони навколишнього природного середовища. Планується, що одним з основних завдань агентства буде виконання вимог Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та впровадження механізмів Кіотського протоколу до неї.

Якщо виходити з суто теоретичних припущень, то взагалі можна було б піддати сумніву коректність використання терміна “екологічне страхування” у законодавчій і нормативній базі. У коло такого страхування повинні були б потрапити практично усі існуючі види страхування, бо у кожному з них є екологічна складова. Так, у страхуванні життя не може не враховуватись, наприклад, така обставина, що людина, яка бажає застрахувати своє життя, працює на виробництві з умовами праці, за яких вона постійно перебуває у середовищі з перевищенням гранично допустимої концентрації окислів азоту.

У Законі України “Про охорону навколишнього природного середовища” (стаття 49 “Екологічне страхування та екологічний аудит”) зазначається, що “в Україні здійснюється добровільне і обов’язкове державне та інші види страхування громадян та їх майна, майна і доходів підприємств, установ і організацій на випадок шкоди, заподіяної внаслідок забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів” [149]. Але і в цій статті (єдиній більш-менш конкретній на всю вітчизняну законодавчу базу) не вказується прямо, що ж саме слід розуміти під екологічним страхуванням.

Якщо виходити з назви статті закону, то *екологічне страхування – це страхування громадян та їх майна, майна і доходів підприємств, установ і організацій на випадок шкоди, заподіяної внаслідок забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів.*

Проте у законі допущені серйозні помилки. По-перше, у ньому вказано, що “...в Україні здійснюється добровільне і обов’язкове державне та інші види страхування...”, але ж відповідно до усталеної термінології страхування та відповідно до Закону України “Про страхування” (стаття 5), “добровільне і обов’язкове” – це форми страхування, а не види.

По-друге, у статті 49 використовується словосполучення “...страхування громадян та їх майна, майна і доходів підприємств, установ і організацій...”, яке не є характерним ані для страхової термінології, ані для законодавчої термінології тощо, в яких завжди мова йде про інші предмети страхування (особисте і майнове страхування, страхування відповідальності) і про інших страхувальників (юридичних осіб та дієздатних фізичних осіб).

По-третє, у статті взагалі не йдеться про страхування відповідальності.

По-четверте, досить дискусійним з точки зору страхової термінології є визначення страхового ризику і страхового випадку.

Для більшої наочності представимо стаття 49 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” у графічному вигляді (рис. 2.3).

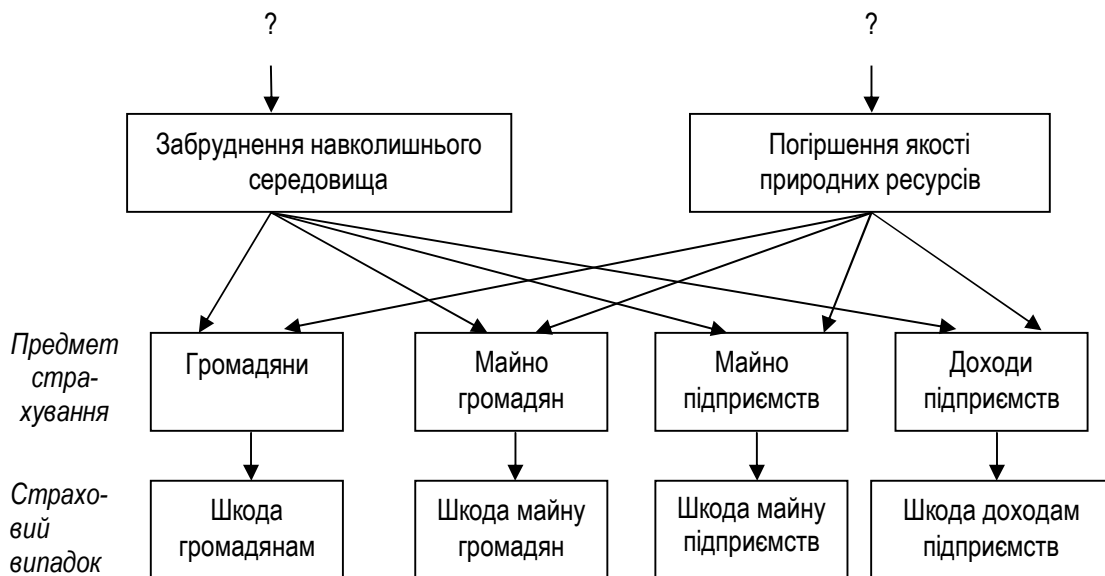

Рис. 2.3. Ілюстрація змісту ст. 49 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”

Як бачимо, досліджувана стаття справді суперечить основам страхової справи, бо відповідно до статті 8 Закону України “Про страхування” страховим ризиком вважається певна подія, на випадок якої проводиться страхування і яка має ознаки ймовірності та випадковості настання. Страховий випадок – подія, передбачена договором страхування або законодавством, яка відбулася і з настанням якої виникає обов’язок страховика здійснити виплату страхової суми (страхового відшкодування) страхувальнику, застрахованій або іншій третій особі.

А от відповідно до ст. 69 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 року № 1264, особи, які володіють джерелом підвищеної екологічної небезпеки, зобов’язані компенсувати шкоду громадянам та юридичним особам, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок стихійного природного явища чи умисних дій потерпілого. Пряме і незворотне застосування цього положення могло б створити для власників таких джерел за певних обставин критичну фінансову ситуацію. У разі екологічної аварії, що станеться на їх виробництві, від них, незалежно від наявності чи відсутності вини, вимагатимуть грошових компенсацій, які значно перевищать їх фінансові можливості, що може спричинити банкрутство.

Про екологічне страхуванні говориться і в Законі України “Про відходи”, у статті 14 якого (“Права громадян України, іноземців та осіб без громадянства у сфері поводження з відходами”) зазначено: “Громадяни України, іноземці та особи без громадянства у сфері поводження з відходами мають право на: ...д) *екологічне страхування* відповідно до законодавства України; е) відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров’ю та майну внаслідок порушення законодавства про відходи” [152].

Стаття 9 Закону України “Про пестициди і агрохімікати” також вказує на необхідність страхування екологічних ризиків: “Екологічний ризик діяльності, пов’язаної з ввезенням на територію України пестицидів і агрохімікатів, їх транспортуванням та використанням, підлягає обов’язковому страхуванню в порядку, визначеному актами законодавства України” [153].

У Законі України “Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю” (Стаття 9 “Укладання договору між управителем та забудовником”) говориться, що управитель укладає із забудовником договір, за яким замовляє забудовнику збудувати один або декілька об’єктів будівництва, ввести їх в експлуатацію та передати об’єкти інвестування установникам цього фонду та на умовах, визначених цим Законом та Правилами фонду [154].

Управитель – фінансова установа, яка від свого імені діє в інтересах установників управління майном і здійснює управління залученими коштами згідно із законодавством, Правилами фонду та отримала в установленому порядку дозвіл/ліцензію. Установник управління майном – особа, яка передає майно управителю в довірчу власність на підставі договору управління майном.

За кожним об’єктом будівництва забудовник або його підрядник зобов’язаний укласти із страховиком, визначеним управителем, договір обов’язкового страхування будівельно-монтажних робіт на весь час спорудження об’єкта будівництва та на гарантійний термін від ризиків його пошкодження або знищення *внаслідок техногенних аварій та природних явищ* – на користь управителя як довірчого власника.

Про екологічне страхування йде мова і в Законі України “Про природно-заповідний фонд України”, у статті 50 якого (“Екологічне страхування природно-заповідного фонду”) відмічається, що для компенсації шкоди, заподіяної на територіях та об’єктах природно-заповідного фонду внаслідок стихійних природних явищ чи промислових аварій і катастроф, проводиться обов’язкове державне чи комерційне *екологічне страхування* заінтересованих підприємств, установ та організацій. В порядку, що визначається законодавством

України, можуть бути встановлені й інші види страхування природно-заповідного фонду [155].

Розвиток страхування екологічних ризиків передбачає наявність відповідних особливостей врахування витрат для тих компаній, які працюють у цьому напрямі. Особливості оподаткування визначені Законом України “Про оподаткування прибутку підприємств” (стаття 5.4 “Особливості віднесення витрат подвійного призначення до складу валових витрат платника податку”) [156].

Відповідно до вказаного Закону до валових витрат включаються: будь-які витрати зі страхування ризиків загибелі врожаю, транспортування продукції платника податку; цивільної відповідальності, пов’язаної з експлуатацією транспортних засобів, що перебувають у складі основних фондів платника податку; *екологічної* та ядерної шкоди, що може бути завдана платником податку іншим особам; майна платника податку; кредитних та інших ризиків платника податку, пов’язаних зі здійсненням ним господарської діяльності, у межах звичайної ціни страхового тарифу відповідного виду страхування, діючого на момент укладення такого страхового договору, за винятком страхування життя, здоров’я або інших ризиків, пов’язаних з діяльністю фізичних осіб, що перебувають у трудових відносинах з платником податку, обов’язковість якого не передбачена законодавством, або будь-які витрати зі страхування сторонніх фізичних чи юридичних осіб.

Якщо умови страхування передбачають виплату страхового відшкодування на користь платника податку – страхувальника, застраховані збитки, понесені таким платником податку, відносяться до його валових витрат у податковий період їх понесення, а суми страхового відшкодування таких збитків включаються до валових доходів такого платника податку у податковий період їх отримання.

Віднесення до складу валових витрат платника податку витрат із страхування (крім витрат по медичному, пенсійному страхуванню та за обов’язковими видами страхування) здійснюється в розмірі, що не перевищує 5 відсотків валових витрат за звітний податковий період, наростаючим підсумком з початку року, а для сільськогосподарських підприємств – за звітний податковий рік.

Все вищевикладене стосується вже існуючих законів. Тепер торкнемося можливого прийняття законодавчого акта, який би прямо стосувався конкретно екологічного страхування.

Відповідно до Указу Президента України було розроблено два проекти Закону України “Про екологічне страхування”, які не пройшли відповідних процедур у Верховній Раді і поки що залишилися

у статусі проекту [157]. Вони становлять деякий інтерес для нашого дослідження у зв'язку з тим, що відображають певні напрацювання у частині методичних підходів до системного впровадження страхування екологічних ризиків. Проаналізуємо вказані документи, які практично збігаються за своїм змістом.

Відповідно до даних проектів встановлюються єдині умови та порядок проведення екологічного страхування в Україні в *обов'язковій формі* та регулюються відносини у сфері екологічного страхування, що спрямоване на відшкодування шкоди, заподіяної *майновим інтересам* юридичних та фізичних осіб, внаслідок аварійного забруднення навколишнього природного середовища.

Екологічне страхування – страхування в обов'язковій формі відповідальності суб'єктів господарювання, діяльність яких є джерелом ризику аварійного забруднення навколишнього природного середовища, за заподіяння ними шкоди майновим інтересам третіх осіб внаслідок аварійного забруднення навколишнього природного середовища. Таким чином його визначає проект закону “Про екологічне страхування”.

Аварійне забруднення навколишнього природного середовища – це раптове, непередбачене забруднення навколишнього природного середовища і, як наслідок, заподіяння шкоди майновим інтересам третіх осіб, спричинене аварією технічних пристроїв, стихійними лихами, природними процесами внаслідок прямого чи опосередкованого впливу на навколишнє природне середовище.

Страховий випадок – подія, внаслідок настання якої заподіяна шкода майновим інтересам третіх осіб, яка спричинена аварійним забрудненням навколишнього природного середовища, що зумовлює виконання страховиком зобов'язання з виплати страхового відшкодування потерпілим третім особам.

До страхових випадків не належать:

- скидання та викиди небезпечних речовин, які мають повторюваний характер;
- забруднення навколишнього природного середовища внаслідок умисних дій або дій непереборної сили.

Відшкодуванню при екологічному страхуванні не підлягає шкода:

- пов'язана з генетичними наслідками, зумовленими аварійним забрудненням навколишнього природного середовища;
- заподіяна майну, життю та здоров'ю осіб, які працюють у страхувальника;
- пов'язана з причинами, які були відомі страхувальнику до початку дії договору екологічного страхування, але про які не було повідомлено страховику;

- пов'язана із сплатою штрафних санкцій за забруднення навколишнього природного середовища.

З метою додаткового забезпечення страхових зобов'язань страховиків при здійсненні екологічного страхування може створюватися екологічний фонд страхових гарантій у порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України. Використання коштів сформованих екологічних фондів страхових гарантій здійснюється на проведення попереджувачих заходів щодо зменшення ризиків аварійного забруднення навколишнього природного середовища, природоохоронних заходів страховиками спільно зі страхувальниками на договірній основі та відшкодування шкоди понад ліміти відповідальності страховиків за договорами екологічного страхування.

Як бачимо, у разі прийняття такої редакції закону під екологічним страхуванням буде розумітися страхування лише суб'єктів господарювання, діяльність яких становить небезпеку як потенційних забруднювачів навколишнього середовища внаслідок аварій. Це, на наш погляд, є суттєвим звуженням самого поняття екологічного страхування, не відповідає назві законопроекту і скоріше за все у такій редакції даний законопроект так і залишиться проектом.

Крім вказаних проектів Закону України "Про екологічне страхування" розглядається ще декілька документів, спрямованих на вирішення проблеми страхового забезпечення у разі реалізації екологічних ризиків.

Постановою Верховної Ради України "Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки" було передбачене створення єдиної державної системи запобігання аваріям, катастрофам та надзвичайним ситуаціям, метою створення якої є систематичний контроль за екологічно небезпечними об'єктами і процесами техногенного середовища для регулювання стану безпеки та розвитку техногенних навантажень, запобігання аваріям, катастрофам та надзвичайним ситуаціям, їх прогнозування та мінімізація наслідків [158].

Для досягнення вказаної мети треба розробити та впровадити відповідні програми на національному, регіональному і місцевому рівнях, а саме:

- створити систему взаємопов'язаних органів виконавчої влади щодо вирішення питань запобігання аваріям, підвищення готовності до них та подолання наслідків аварій і катастроф;
- розробити законодавчі основи та пакет інших нормативно-правових актів з питань регулювання техногенно-екологічної безпеки, які б враховували особливості екологічної загрози техногенного

середовища України та відповідали нормам країн з розвинутою техногенною макроструктурою; розробити і впровадити систему єдиного державного контролю за обігом особливо небезпечних матеріалів, речовин та устаткування;

- здійснити розробку науково-методологічних основ регулювання та планування техногенно-екологічної безпеки: розробити та впровадити методи визначення та оцінки небезпечних видів діяльності; розробити методи оцінки і прогнозування ймовірності виникнення небезпечних і надзвичайних ситуацій;
- створити проблемно- та об'єктно-орієнтовані автоматизовані системи оцінки ризику і прогнозування надзвичайних ситуацій;
- розробити і впровадити базове нормативно-методичне забезпечення системи запобігання аваріям та подолання їх наслідків, а саме: організаційно-технологічні схеми і механізми контролю та прогнозування аварій і надзвичайних ситуацій; регламенти взаємодії державних органів та громадських організацій щодо запобігання аваріям, підвищення готовності до них та подолання їх наслідків;
- інтегрувати державну систему України щодо запобігання надзвичайним ситуаціям і вжиття заходів у разі їх виникнення в міжнародну систему повідомлення та взаємодопомоги у разі аварії;
- для екологічно небезпечних виробництв впровадити *обов'язкове екологічне страхування*.

Також Основними напрямками державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки передбачено розвиток системи екологічного законодавства. Правовий механізм має надати Основним напрямкам чіткої цілеспрямованості, формальної визначеності, загальнообов'язковості, сприяти врегулюванню відносин у галузі екології, застосуванню превентивних, оперативних, стимулюючих і примусових заходів до юридичних та фізичних осіб щодо використання природних ресурсів та їх відходів і юридичної відповідальності за порушення екологічного законодавства. Для цього передбачається: складання і затвердження екологічних нормативів природокористування (стосовно надр, ґрунтів, води, повітря, рослинності тощо); складання і затвердження комплексу еколого-економічних показників державного контролю за станом довкілля та діяльністю господарчих структур.

Систематизацію екологічного законодавства передбачається здійснювати у формі кодифікації та інкорпорації з визначенням першочергових та перспективних законів та правових актів.

Кодифікація першочергових актів екологічного законодавства включає:

- прийняття нових (невідкладних) законів України про зони надзвичайних екологічних ситуацій, *екологічне страхування*, рибне господарство, рослинний світ, екологічну (природно-техногенну) безпеку;
- внесення змін до законів України “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про тваринний світ”, “Про природно-заповідний фонд”, “Про охорону атмосферного повітря” та Лісового кодексу України, Водного кодексу України, Кодексу України про надра, Земельного кодексу України;
- підготовку проектів законів України про рекреаційні зони, курортні, лікувально-оздоровчі зони і зони з особливими умовами природокористування;
- підготовку проектів нормативно-правових актів, які затверджує Кабінет Міністрів України, а саме: Правила відшкодування збитків, завданих порушеннями екологічного законодавства, Положення про екологічний контроль, Положення про екологічний аудит, Положення про екологічне ліцензування.

Кодифікація перспективних актів екологічного законодавства передбачає:

- наукове обґрунтування, розробку та прийняття Екологічного кодексу України, законів України про континентальний шельф, про екологічну інформацію, про екологічну освіту;
- розробку нормативно-правових актів, які затверджує Кабінет Міністрів України, серед яких: Положення про сертифікацію екологічно небезпечної продукції, Порядок встановлення лімітів викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, рівнів шкідливого біологічного та фізичного впливу, Порядок ведення рибного господарства і здійснення рибальства, Порядок і нормативи плати за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду, Порядок економічного стимулювання, охорони, раціонального використання та відновлення лісів, Порядок ведення державного обліку лісів та державного лісового кадастру;
- розроблення та затвердження нормативно-правових актів Мінекобезпеки, а саме: Правил вилучення об’єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях із природного середовища, Правил використання тварин з метою одержання продуктів їх життєдіяльності, Правил утримання, розведення, використання та охорони диких тварин у неволі чи напівневільних умовах, Правил добування рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, видів тварин для розведення в спеціально створених умовах та у науково-дослідних цілях, Правил ввезення в

Україну і вивезення за її межі об'єктів тваринного світу, Правил вилучення і реалізації незаконно добутих диких тварин, Правил відшкодування збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, інших актів відповідно до законодавства України.

Кодифікація, спрямована на екологізацію комплексних нормативно-правових актів, включає:

- першочергову розробку та прийняття нових законів та інших нормативно-правових актів, а саме: Торговельного (Господарського) кодексу України, Закону України про відходи, Кодексу України про адміністративні правопорушення (розділ “Адміністративна відповідальність за екологічні правопорушення”), Кримінального кодексу України (розділ “Екологічні злочини”), Цивільного кодексу України (розділ “Відшкодування збитків за екологічні правопорушення” (абсолютну еколого-правову відповідальність));
- внесення змін до законів, що визначають статус центральних та місцевих органів державної виконавчої влади у галузі охорони довкілля і використання природних ресурсів, регламентують здійснення підприємницької, інвестиційної, інноваційної, науково-технічної діяльності, проектування, містобудування, виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції, розвитку транспорту, зв'язку та інших видів діяльності, здатних негативно впливати на стан довкілля, а також законів про розмежування функцій спеціально уповноважених органів державного контролю в галузі використання природних ресурсів, охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки тощо.

Інкорпорація актів екологічного законодавства передбачає систематизацію законів і нормативно-правових актів екологічного законодавства чи окремих розділів або витягів з них для використання в навчальних, наукових та практичних цілях.

Удосконалення правових основ управління і контролю в галузі екології має бути спрямоване на:

- реорганізацію системи органів управління природними ресурсами та наступну інтеграцію функцій управління в галузі використання природних ресурсів в єдину узгоджену функціональну систему;
- розширення складу і повноважень місцевих органів управління і контролю з питань охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки;
- зміщення акценту в здійсненні державного контролю за дотриманням екологічного законодавства шляхом поступового формування органів екологічного контролю на регіональному рівні;

- використання можливостей басейнового принципу з урахуванням регіональних і місцевих особливостей та закономірностей розвитку природних комплексів та екосистем;
- узгодження координаційних і контрольних функцій Мінекобезпеки та органів прокуратури щодо посилення контролю за дотриманням екологічного законодавства, реалізації екологічної політики держави, захисту екологічних прав громадян.

Правове заохочення громадян, а також екологічних та інших об'єднань громадян доцільно спрямовувати на захист екологічних прав населення, забезпечення екологічної безпеки, ефективного використання природних ресурсів та охорони довкілля за допомогою таких правових важелів:

- врегулювання механізму використання громадської думки в процесі прийняття екологічно значущих рішень, зокрема під час проектування, планування розміщення екологічно небезпечних об'єктів, реалізації іншої діяльності, здатної негативно впливати на стан довкілля та здоров'я людей;
- сприяння діяльності екологічних об'єднань громадян у розв'язанні конкретних екологічних проблем відповідного регіону, міста, селища, села, залучення їх до здійснення відповідних екологічних програм, різних природоохоронних заходів;
- стимулювання здійснення громадськими екологічними об'єднаннями контрольної діяльності, поширення передових форм та методів взаємодії з місцевими органами виконавчої влади, спеціально уповноваженими органами державного екологічного контролю.

На сьогоднішній день невідкладним є прийняття Кабінетом Міністрів України ряду нормативно-правових актів з метою врегулювання питань соціального захисту населення, забезпечення фінансування робіт по будівництву та реконструкції об'єктів соціально-культурної сфери, що здійснюється в навколо діючих атомних електростанціях. Одним з першочергових завдань є введення в дію Положення про громадські слухання в питаннях використання ядерної енергії та радіаційної безпеки.

Прийняття законів щодо регулювання екологічної безпеки ядерних об'єктів потребує перегляду, узгодження або розробки нових нормативно-правових документів, які стосуються широкого кола питань, від видачі дозволів на спеціальне водокористування та регламентів скидів стічних вод з накопичувачів до методик визначення гранично допустимих скидів і викидів у навколишнє середовище та інструкцій про стягнення плати за скиди і викиди тощо.

Таким чином, розглянувши існуючу нормативно-законодавчу базу, ознайомившись з проектами законодавчих актів стосовно проблематики екологічного страхування, вважаємо за доцільне зробити загальний висновок.

На концептуальному рівні, у тому числі і в першу чергу – на законодавчо-концептуальному, слід чітко визначитися з тим, що саме слід розуміти під екологічним страхуванням. Тут може бути декілька варіантів, найбільш доцільними з яких, на нашу думку, є наступні:

- *перший варіант* – приймається за основу трактування екологічного страхування статтею 49 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, і у відповідності до нього – Закон України “Про екологічне страхування” з доопрацюванням інших законів, спираючись на даний специфічний закон;

- *другий варіант* – за основу приймається визначення екологічного страхування з проекту Закону України “Про екологічне страхування” і, звісно, сам Закон України “Про екологічне страхування” з доопрацюванням інших законів під даний специфічний закон;

- *третій варіант* – відмовитися від терміна “екологічне страхування” і взяти за основу більш широкі визначення: “страхування екологічних ризиків” або “страхування ризиків екологічної спрямованості”, що потребує внесення додаткових незначних змін в існуюче законодавство і, у першу чергу, удосконалення Закону України “Про страхування” на предмет переформатування видів страхування з більш чітким виокремленням страхування екологічних ризиків;

- *четвертий варіант* – дане питання доопрацьовується з використанням досліджень вітчизняних і закордонних вчених у частині все ж таки впровадження екологічного страхування шляхом його розвитку і впровадження в існуючу систему страхування.

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

3.1. Сталий розвиток суспільства: сутність, принципи та складові

Сучасна цивілізація з її технічними досягненнями, швидкими темпами зростання, високою руйнівністю й величезними масштабами наслідків технологічних, екологічних, соціальних катастроф ставить перед наукою нові завдання гармонізації суспільного розвитку, прогнозування й управління.

Суспільство стоїть перед вибором між ступенем задоволення потреб в матеріальних та інших благах, з одного боку, і ступенем відповідності вимогам у сфері природокористування, що не виснажить і збереже навколишнє середовище, з іншого. Швидка глобалізація та тривалий екстенсивний економічний розвиток людства привели до необхідності переходу до нової форми існування, нової теорії розвитку. Можливим напрямком подальшого розвитку є ідея так званого “сталого розвитку”, тобто розвитку без катастроф, свого роду “гармонічний шлях до гармонії”, що припускає підтримку рівноваги між головними підсистемами земної цивілізації: економічної, екологічної, соціально-культурної [159].

Відзначимо деякі найбільш значні етапи формування моделі сталого розвитку світового співтовариства. Так, уперше професор Массачусетського університету США Дж. Форрестер увів в економічний прогноз такі раніше не вживані фактори, як граничні значення природних ресурсів й обмежені можливості природних екосистем поглинати й нейтралізувати шкідливі відходи людської діяльності. Ці ідеї одержали подальший розвиток у роботі Деніса Медоуза, що вийшла в 1972 р. під назвою “Межі росту”. Концепція сталого розвитку знайшла відбиття в документах і матеріалах ряду науково-теоретичних конференцій і міжнародних зустрічей учених, що проводилися протягом останніх десятиліть під егідою ООН. Так, у 1962 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну резолюцію “Економічний розвиток й охорона здоров’я”. У 1972 р. на Стокгольмській конференції із проблем природного середовища була розроблена програма ООН із

захисту природного середовища й створена спеціальна організація для її реалізації – ЮНЕП. У 1982 р. сесія ООН затвердила Всесвітню хартію природи, що покладала на всі держави відповідальність за збереження планети і її природних багатств. За рішенням Генеральної Асамблеї ООН у 1983 р. була створена Міжнародна комісія з навколишнього середовища й розвитку (МКНСР). Цією комісією в 1987 р. була підготовлена доповідь “Наше загальне майбутнє”, розіслана всім урядам для складання своїх національних програм і виконання їх на практиці. У доповіді були вперше сформульовані основні положення концепції сталого розвитку. Рішення МКНСР були схвалені Генеральною Асамблеєю ООН і покладені в основу документа ЮНЕП “Екологічні перспективи до 2000 р. і на наступний період”. Результатом активної діяльності ООН став документ “Всесвітня стратегія охорони природи”, підготовлений міжурядовими організаціями (ЮНЕП, ЮНЕСКО, ФАО) і рядом неурядових установ.

Важливим етапом у формуванні концепції сталого розвитку стала робота Другої міжнародної конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку (КНСР-2), що відбулася в червні 1992 р. у Ріо-де-Жанейро (Бразилія). У її рамках пройшла зустріч на вищому рівні із проблем планети Земля, на якій глави 179 держав прийняли історичні документи, що охоплюють всі аспекти сталого розвитку. Головні з них:

1. Порядок денний на XXI століття.
2. Програма дій ООН, прийнята в Ріо-де-Жанейро.
3. Декларація по навколишньому середовищу й розвитку.
4. Заява про принципи відносно лісів.
5. Рамкова конвенція про зміну клімату під впливом газів, що викликають парниковий ефект.
6. Конвенція про збереження біологічної розмаїтості [160].

У ряді документів Конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку в Ріо-де-Жанейро 1992 року констатується, що економічні системи ринкового регулювання (капіталістичні) і централізованого державного планування (Східна Європа й колишній СРСР) показали свою неспроможність, що вилилася в глобальну кризу біосфери, яка ґрунтується на негативних екологічних наслідках господарської діяльності людини.

Як альтернатива необмеженому економічному зростанню, що призвело до деградації біосфери, розглядається й обговорюється концепція сталого розвитку, або іншими словами, екорозвитку. Сталий розвиток – це модель соціально-економічного життя суспільства, при реалізації якої задоволення життєвих потреб нинішнього покоління людей досягається без позбавлення такої можливості майбутніх поко-

лінь. Забезпечення сталого розвитку вимагає не просто інвестицій в екологію або якихось нових технологій, але насамперед соціальних новацій, зміни пріоритетів і цілей розвитку цивілізації [161].

У Декларації з навколишнього середовища й розвитку, що включає 27 принципів, визначені права й обов'язки країн у справі забезпечення наступного розвитку, а в прийнятому Порядку денному на XXI століття дані рекомендації про те, як зробити розвиток стійким із соціальної, економічної й екологічної точок зору. Цей документ закликає уряди всіх країн прийняти національні стратегії сталого розвитку й одночасно покладає на них відповідальність за майбутні зміни.

Основні результати конференції (КНСР-2) полягали в наступному:

1) конференція забезпечила сукупність угод між урядами, що ознаменувало значний прогрес міжнародного співробітництва із проблем розвитку й навколишнього середовища;

2) вона забезпечила прийняття угод на найвищому рівні й визнання проблеми сталого розвитку як ключової у міжнародному дипломатичному порядку денному;

3) відкрила нові шляхи комунікацій і кооперації між офіційними й неофіційними організаціями, що докладають зусилля для вирішення проблем розвитку й навколишнього середовища;

4) призвела до зростання інформованості людей з проблем, що обговорювалися.

У результаті цього світове співтовариство дійшло висновку, що проблеми навколишнього середовища й розвитку не можуть розглядатися окремо.

Всесвітній форум у Ріо у 1992 р. заснував для проведення поточної роботи з Порядку денного на XXI століття Комісію ООН зі сталого розвитку (ЮНКУР). Її спеціальним друкованим органом став щомісячний бюлетень "Network". Після форуму активно тривала робота з різних напрямків у пошуках найбільш ефективних форм і методів міжнародного співробітництва при вирішенні глобальних проблем людства. В результаті злиття Ради підприємців по сталому розвитку (Женева) і Всесвітньої промислової ради з навколишнього середовища (Париж) була створена Всесвітня Рада підприємців зі сталого розвитку. Завдання Ради – "бути для бізнесу провідником ідей, що стосуються сталого розвитку; брати участь у розробці методів, спрямованих на створення умов, що дозволяють вносити ефективний вклад у сталий розвиток; демонструвати прогрес у досягненні екоефективності в бізнесі й ділитися передовими досягненнями з членами Ради, а також вносити вклад у збалансоване майбутнє країн, що розвиваються, і країн з перехідною економікою" [160].

Неефективність ринкових механізмів для цілей сталого розвитку обговорюється багатьма західними й вітчизняними фахівцями. Сучасний західний економічний процес, обумовлений децентралізованим прийняттям рішень, заснований на впливі ринку й конкуренції, веде до перекладання частини витрат на інших. Прикладом можна вважати перекладання витрат на навколишнє середовище. Іншими умовами, що визначають неефективність ринку, можна вважати владу монополій і несправедливий розподіл доступу до ринку.

Нездатність ринкових механізмів охороняти природне середовище повинна нейтралізуватися заходами уряду, тобто державним регулюванням. Відомі фахівці у сфері екологічної економіки зазначають: “Ми повинні досліджувати перспективні альтернативи командно-адміністративного типу для наших сучасних систем природокористування командно-адміністративного типу й змінити відповідним чином існуючі агентства, урядові органи й інші інститути” [162]. Ця думка, разом з ідеєю розумного балансу варіантів регулювання двох систем, виражена в концепції конвергенції соціалізму й капіталізму. Такий еволюційний шлях використання економічних інструментів різних політичних систем не може, звичайно, зводитися до простого додавання існуючих механізмів управління, потрібні нові ідеї.

Отже, необхідність і неминучість переходу існуючих світових систем господарювання на рейки сталого розвитку не викликає зараз ні в кого серйозного сумніву. Це обумовлено, насамперед, тим, що існуюча індустріальна цивілізація заснована на інтенсивному використанні мінерально-сировинних ресурсів, що не відтворюються. Така форма життєдіяльності ставить під сумнів невід’ємне право всіх майбутніх поколінь мати такі ж можливості з доступу до ресурсів і соціального блага, які ми маємо зараз. Під сумнів ставиться сама цінність соціального й науково-технічного прогресу, що розгорнувся в минулому сторіччі.

Альтернативою такому розвитку сучасної індустріальної цивілізації є перехід до сталого розвитку, що проголошує принцип рівних можливостей для всіх майбутніх поколінь [163].

Перш, ніж говорити про основні складові концепції сталого розвитку, а також про принципи, на яких вона базується, та інструменти з її реалізації, спробуємо дати чітке трактування поняття “сталий розвиток”. Для цього проаналізуємо думки вчених-економістів з цього приводу, визначимо на їх базі ключові риси поняття та дамо власне тлумачення.

Почнемо з визначення поняття “сталий розвиток”, яке дали безпосередньо творці цієї концепції. На конференції в Ріо було прийняте

визначення сталого розвитку, представлене в доповіді Міжнародної комісії, яку очолювала Прем'єр-міністр Норвегії пані Г. Х. Брунтланд: “Сталий розвиток – це такий розвиток, що задовольняє потреби теперішнього часу, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби” [164].

Дане визначення дає лише напрямок думки, ані слова не говорячи про складові, що мають забезпечити сталий розвиток.

Багато вчених трактують сталий розвиток виключно з позиції підтримання належного рівня природного капіталу.

Г. Е. Делай трактує сталий розвиток як розвиток, при якому зростання не перевищує несучої здатності навколишнього середовища. Дане визначення хоча і передає лаконічно суть поняття, втім дає дуже мало конкретних думок з приводу механізмів та особливостей забезпечення сталого розвитку.

Міжнародний союз охорони природи ЮНЕСКО, Світовий фонд дикої природи трактують сталий розвиток як використання організму, екосистеми чи іншого відтвореного ресурсу на рівні його здатності до самовідновлення і відтворення.

А. Янссон тлумачить сталий розвиток як підтримання загального природного капіталу на одному рівні незалежно від споживання. З визначення не зовсім зрозуміло, на якому саме рівні слід підтримувати природний капітал, яким чином та з якою метою.

Такий підхід ігнорує інші важливі складові сталого розвитку.

В. Г. Горшиков, К. Я. Кондратьєв розглядають сталий розвиток з точки зору взаємодії людства з біосферою. На їх думку, сталий розвиток – це поліпшення життя людей в умовах стійкості біосфери, тобто в умовах, коли господарська діяльність не породжує перевищення допустимого порога збурювання біосфери чи коли зберігається такий об'єм природного середовища, який здатний забезпечити стійкість біосфери з включенням у неї господарської діяльності людини.

Інші вчені замість поняття “сталий розвиток” використовують інші терміни “екорозвиток”, “рівноважне природокористування”.

Зокрема, М. Стронг дає наступне визначення поняття екорозвитку: це екологічно орієнтований, соціально-економічний розвиток, при якому зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням середовища і деградацією природних систем.

П. К. Олдак використовує поняття “рівноважне природокористування”, яке виникає тоді, коли суспільство контролює всі сторони свого розвитку, намагаючись, щоб сукупне антропогенне навантаження на середовище не перевищувало самовідновлюваного потенціалу природних систем [164].

А. М. Онищенко під концепцією сталого розвитку розуміє перехід суспільства до самовідтворювального розвитку економіки та способу життя, коли має настати збалансованість природокористування та можливостей навколишнього для людини середовища проживання [165].

З. В. Герасимчук під поняттям “концепція сталого розвитку” пропонує розуміти процес забезпечення функціонування територіальної системи із заданими параметрами в певних умовах протягом тривалого проміжку часу, що веде до гармонізації факторів виробництва та поліпшення якості життя сучасних і майбутніх поколінь за умови збереження і поетапного відтворення цілісності навколишнього середовища.

Умовою сталості розвитку є передбачуваність соціальних, економічних і екологічних процесів. З одного боку, сталою (стійкою, врівноваженою тощо), на думку автора, можна вважати економічну систему, перехід якої до бажаного стану відбувається таким чином, що жоден із множини чинників, які визначають критерії сталості, не виходитиме за допустимі межі на заданій траєкторії зміни стану системи відповідно до стратегії її розвитку. Отже, з іншого боку, сталість розвитку передбачає досягнення такого стану системи, який може підтримуватись тривалий час за допомогою властивих їй регулюючих засобів. Таке трактування сталості дозволяє зрозуміти сталість розвитку не тільки як стан, а як стратегічний процес, що полягає в наближенні системи до соціальної, економічної та екологічної стабільності [166].

Дане визначення є більш повним, конкретним і таким, що відповідає сутності концепції сталого розвитку.

Базуючись на наведених вище підходах до трактувань сутності поняття “сталий розвиток”, можемо виділити цілі та ключові складові політики, спрямованої на його забезпечення, а також дати власне тлумачення даного поняття.

Отже, мета сталого розвитку – розробка основних шляхів і способів пристосування життя до глобальних змін. Відповідно до цієї мети кожна людина має право на здорове навколишнє середовище, плідне життя в гармонії із природою.

Основою стратегії сталого розвитку є ідея рівноваги між навколишнім середовищем та його ресурсами, економікою й населенням землі.

Принципи сталого розвитку:

1. Зміна свідомості людини й стереотипів її поведінки.
2. Заохочення соціальної зацікавленості суспільства у збереженні середовища існування.

3. Розробка національних концепцій інтеграції соціально-економічного розвитку й охорони навколишнього середовища.

До основних напрямків політики щодо забезпечення сталого розвитку європейські вчені відносять наступні:

- економічна ефективність;
- охорона навколишнього середовища;
- безпека на робочих місцях [167].

На нашу думку, даний перелік не є вичерпним, оскільки не містить декілька важливих складових, без врахування яких забезпечити сталий розвиток буде неможливо.

Т. В. Ганкевич пропонує розширити даний перелік до наступних шести складових:

1. Політико-правовий аспект.
2. Економічний аспект.
3. Екологічний аспект.
4. Соціальний аспект.
5. Міжнародний аспект.
6. Інформативний аспект [160].

Ми також вважаємо за доцільне виділення шести складових, реалізація яких у комплексі зможе забезпечити сталий розвиток. Перелік пропонованих нами складових сталого розвитку наведений нижче:

1. Демографічна складова – включає в себе контроль за змінами загальної чисельності населення, частки населення у працездатному віці, якісний склад населення, міграційні процеси тощо.
2. Екологічна складова – забезпеченість природними ресурсами, рівень забруднення навколишнього середовища.
3. Технологічна складова – науково-технічний та інноваційний потенціал суспільства, частка технологічних засобів виробництва у структурі ВВП та її динаміка, технологічні кризи і техногенні катастрофи.
4. Економічна складова – обсяг ВВП, рівень безробіття, обсяг споживання, структура економіки, фінансові потоки, ефективність економіки та інше.
5. Геополітичний блок – державний лад та рівень демократизму, рівень соціально-політичної напруги, військовий потенціал.
6. Соціокультурна складова – тенденції розвитку та рівень науки, культури, освіти [168].

Таким чином, **сталий розвиток** – це сучасна концепція розвитку суспільства, в основі якої лежить гармонійне поєднання економічних законів з діяльністю щодо забезпечення охорони навколишнього середовища та безпеки людства.

Перехід до сталого розвитку вимагає вирішення трьох стратегічних завдань, які стоять перед світовим співтовариством:

1) обмеження зростання виробництва й споживання в промислово розвинених країнах світу, що є головними споживачами ресурсів і джерелами забруднення;

2) обмеження зростання кількості населення, особливо в країнах, що розвиваються;

3) запобігання поглибленню нерівності між багатими й бідними, що загострює соціальні конфлікти [160].

Спробуємо з'ясувати, що необхідно для забезпечення сталого розвитку. На думку Л. Г. Мельника, будь-яка соціально-економічна система для свого довгострокового сталого розвитку потребує п'ять визначальних умов:

1) організація в просторі – спільне співіснування людей на планеті Земля з усіма наслідками від поведінки одних для життя інших. Ця умова вимагає, з одного боку, контролю та обмежень діяльності економічних суб'єктів, а з іншого – свободу саморозвитку суб'єктів;

2) організація в часі – екологічна наступність поколінь, а також єдність поточних, тактичних і стратегічних цілей розвитку;

3) забезпечення стійкості або рівноваги всієї системи чи окремих її елементів передбачає урівноваження трьох систем: природної, виробничої та соціально-економічної;

4) спрямованість розвитку – цілі, що стоять перед суспільством, мають бути орієнтовані на соціально-економічний розвиток з урахуванням екологічних наслідків;

5) наявність рушійної сили, тобто економічного розвитку, суспільного прогресу та захисту навколишнього середовища.

Вчені пропонують два варіанти дотримання цих вимог та реалізації концепції сталого розвитку: “слабка стійкість” та “сильна стійкість”.

Для забезпечення “слабкої стійкості” розвитку потрібно зберегти для майбутніх поколінь загальний обсяг активів, а також допускається заміна виснажених активів навколишнього середовища (НС) новими активами. “Сильна стійкість” вимагає забезпечити майбутні покоління недоторканими природними багатствами. Для того, щоб економіка задовольняла вимогу “сильної стійкості”, необхідно, щоб вона не викликала зменшення обсягу кожного виду природних активів [169].

Втім, реалізація цих умов на практиці на сьогоднішній день навіть у розвинених країнах світу стикається з цілим рядом проблем.

Основною проблемою є динамічний характер порушення сталого стану системи “природа – суспільство”. Неможливо раз і назавжди до-

сягти певного стану в обох підсистемах, які її утворюють, тобто в природі і суспільстві. До основних розбалансовуючих факторів природної системи можна віднести:

- *постійне зростання населення.* Це один із найголовніших факторів, який невпинно збільшує питоме екологічне навантаження на локальні екосистеми і всю біосферу планети в цілому;
- *швидка якісна зміна антропогенних факторів впливу.* Види порушення природних систем (матеріальні та енергетичні інгредієнти впливу) змінюються з такими темпами, що компоненти екосистеми (біологічні види та їх співтовариства) не встигають до цього пристосуватися;
- *збільшення темпів міграції населення планети.* Інтенсивне зростання комунікаційної (у тому числі, транспортної) діяльності людини значною мірою змінює природні процеси метаболізму планети (тобто обмін речовин, енергії та інформації). Природні системи не встигають перебудуватися і прилаштуватися до таких турбулентних умов;
- *суттєве збільшення кількісного виробництва енергії на планеті.* Кінець ХХ століття та початок ХХІ століття явно продемонстрували реальну загрозу порушення енергетичної системи планети.

Крім цих факторів, можна визначити ще цілий ряд таких, що заважають практичній реалізації концепції “стійкого розвитку”. Ми вважаємо за доцільне згрупувати ці проблеми згідно з основними складовими, необхідними для забезпечення сталого розвитку.

Проблеми, пов’язані з природними факторами:

- забруднення довкілля, виснаження невідновлюваних георесурсів, зменшення різноманіття та продуктивності біоресурсів;
- соціально-демографічні проблеми, викликані незадовільним станом довкілля;
- повільне і несистемне вдосконалення структур виробництва та споживання;
- наростання ресурсних обмежень розвитку країни;
- забруднення і деградація екосистем внаслідок їх експлуатації та високих матеріалоємності й енергоємності виробництва;
- неефективне використання природних ресурсів;
- деградація земельних ресурсів та їх підтоплення;
- пошкодження значної кількості земель гірничовидобувними підприємствами;
- накопичення значної кількості промислових відходів, у т.ч. токсичних і радіоактивних;

- нестача паливно-енергетичних ресурсів і питної води;
- зменшення у сільському господарстві і харчовій промисловості частки органічної природної продукції.

До найбільш гострих соціально-демографічних проблем, які виділяють експерти, належать:

- депопуляція (зменшення населення);
- низька народжуваність і велика смертність (у т.ч. людей працездатного віку);
- зменшення тривалості шлюбу, зростання кількості малодітних і бездітних сімей, поширення дитячої безпритульності;
- соціально-економічні проблеми життєдіяльності, у т.ч. низький рівень життя;
- погіршення здоров'я значних верств населення;
- поширення алкоголізму, наркоманії, туберкульозу, злоякісних хвороб і СНІДу;
- погіршення медичного обслуговування та кадрового потенціалу медичної сфери;
- неякісне харчування, у т.ч. вживання неякісної питної води, і шкідливі звички;
- міграція з малих населених пунктів, зростання міського населення за рахунок сільського.

Економічні проблеми, що заважають повноцінній реалізації концепції сталого розвитку:

- високі матеріалоемність й енергоемність виробництва;
- висока енергозалежність від зовнішніх джерел;
- некомплексність і низький економічний ефект використання мінерально-сировинних ресурсів;
- зношеність та моральна застарілість основних виробничих фондів і низькі темпи їх оновлення у більшості господарських галузей;
- застарілість і нерозвиненість виробничої інфраструктури;
- низька інноваційна активність підприємств і мала частка наукоємного виробництва;
- зниження обсягів виробництва засобів виробництва, виробництво сировини та напівфабрикатів замість продуктів кінцевого споживання;
- тенденція до зменшення виробництва сільським господарством і харчовою промисловістю органічно природних продуктів харчування;
- висока частка видобувної промисловості у структурі народного господарства;

- низький рівень мотивації та продуктивності праці;
- порушення технологічних і коопераційних ланцюгів, зокрема, внаслідок необґрунтованої приватизації;
- низький фаховий рівень вищого та середнього менеджменту;
- невідповідність обсягів будівництва житла і його доступності масштабам зносу житлового фонду та об'єктів комунальної інфраструктури за умов відсутності амортизаційних коштів на їх оновлення.

Проблеми, пов'язані з ресурсними обмеженнями подальшого розвитку країни:

- енергоресурси (зокрема, дефіцитність і подорожчання традиційних енергоносіїв) і прісної води;
- неефективне використання біоресурсів;
- зменшення врожайності і родючості сільськогосподарських угідь;
- зниження асиміляційного потенціалу екосистем;
- запобігання погіршенню генетичних ресурсів;
- мала кількість територій для будівництва нових енергогенеруючих потужностей (зокрема, АЕС).

Проблеми, пов'язані з сучасним станом законодавства щодо природокористування, охорони довкілля і переходу до сталого розвитку:

- комплекс нормативно-законодавчих документів щодо мотиваційного інструментарію постійної екологічно спрямованої реструктуризації економіки, що зачіпає економічні суб'єкти, незалежно від форми власності;
- механізм заохочення до зменшення енерго- та ресурсоемності виробництва та переробки відходів, використання відновлюваних джерел енергії;
- упорядкування прав власності на природні ресурси;
- нормативно-правове закріплення усупільнення природної ренти.

Проблеми, пов'язані з розумінням громадянами тенденцій розвитку суспільства і природи, задоволення індивідуальних і суспільних потреб, необхідності переходу до сталого розвитку:

- існуючі тенденції соціально-економічного розвитку, результатом яких є бідність широких верств населення;
- низький рівень доходів та якості життя, захищеності життєдіяльності населення від негативних екологічних чинників;
- установка суспільної свідомості на надмірне використання природних ресурсів без створення умов для їх належного відтворення;
- незадовільне екологічне виховання громадян, низька екологічна культура більшості населення;

- стереотипне ставлення до екологічних і соціальних проблем, відсутність у громадян сучасних наукових уявлень про природу та суспільство, обмеженість потягу до знань через прагматичні мотиви;
- недостатньо сформована екологічна свідомість органів і осіб, що приймають рішення на різних владних рівнях, стосовно економічних і соціальних наслідків цих рішень;
- низька значущість існуючих заходів щодо заохочення до економії ресурсів та захисту довкілля;
- недостатнє законодавче забезпечення прав територіальних громад щодо природних ресурсів;
- втрата авторитету політичними силами, які висувають екологічні гасла [170].

Як бачимо, проблем, що стоять на шляху реалізації концепції сталого розвитку, у світі існує дуже багато. Перш, ніж говорити про можливі шляхи їх вирішення та необхідний для цього інструментарій, спробуємо визначити стадію, на якій знаходиться реалізація даної концепції у нашій країні.

Що стосується реалізації концепції сталого розвитку в Україні, то основні її принципи закладені в декларації Порядок денний на XXI ст., яка передбачає досягнення поставленої мети протягом трьох етапів. Перший етап – подолання еколого-економічної кризи, забезпечення макроекономічного зростання, збалансування виробництва та споживання, перехід до світових стандартів екологічної безпеки; другий етап – ефективне вирішення завдань структурної перебудови економіки держави, перехід до застосування переважно економічних механізмів стимулювання та регулювання структурних перетворень, гармонізацію відносин суспільства і природи, забезпечення збалансованого використання природно-ресурсного потенціалу; третій етап – забезпечення сталого розвитку виробництва на базі нових секторів і галузей, створення екологічно чистих виробництв, задоволення потреб населення з урахуванням екологічних вимог, створення глобальної системи екологічної безпеки та фундаменту ноосферного розвитку [165].

Впровадження концепції сталого розвитку, як інтеграція економічних, соціальних та екологічних цілей у суспільній діяльності, слугуватиме найбільш надійною основою євроінтеграційного процесу для України.

До сьогодні у законодавстві України чинники сталого розвитку враховувалися не повною мірою. У травні 2003 р. створено Національну раду зі сталого розвитку України як консультативно-дорадчий орган при Президентові України. Управління стратегії сталого розвитку функціонує в Апараті Ради національної безпеки і оборони Украї-

ни. Постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1999 р. схвалено Концепцію сталого розвитку населених пунктів, розраховану на довгострокову перспективу (15-20 років). Встановлено чимало декларативних положень стосовно забезпечення сталого розвитку в нормативно-правових актах, в тому числі екологічної спрямованості. Усвідомлення необхідності розглядати екологічні проблеми в контексті сталого розвитку вже відображається “в букві”, але поки що не “в душі” законів України. Адже в господарському, цивільному, адміністративному, фінансовому та інших галузях законодавства, що також мають регулювати відносини щодо забезпечення сталого розвитку, таких посилань, а головне – забезпечуючих механізмів – поки що явно недостатньо.

На жаль, невирішеність і вимушена першочерговість чинників економічного зростання відсувають на задній план урахування принципів сталого розвитку в галузевій політиці і законодавстві України. Національна стратегія сталого розвитку України до цього часу не прийнята, хоча завершення її розробки та прийняття Закону України “Про Стратегію сталого розвитку”, а також вжиття заходів щодо забезпечення його імплементації і виконання було передбачено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22.04.2005 № 117-р “Про затвердження заходів щодо виконання у 2005 році Плану дій Україна – ЄС”.

На жаль, досвід багатьох інших держав, що прийняли відповідні стратегії, в тому числі держав Центральної і Східної Європи – нових членів ЄС, говорить про те, що більшість таких стратегій існують лише на папері й стикаються з серйозними проблемами їх довгострокової практичної реалізації. Україні важко адаптувати традиційний для Євросоюзу шлях – від пріоритетів охорони довкілля до забезпечення сталого розвитку, оскільки пріоритети стрімкого економічного зростання тиснуть на неї сильніше, ніж свого часу на країни Євросоюзу. Однак розумної, раціональної альтернативи цьому шляху немає. Тому Україна повинна невідкладно прийняти таку Стратегію, безумовно, з урахуванням своїх національних особливостей і пріоритетів.

Загальні завдання сталого розвитку України та її регіонів визначаються перш за все відчутною деградацією екосистем і природного потенціалу, що загострює дефіцит найбільш важливих для суспільства ресурсів.

За результатами обробки матеріалів опитування експертами визначено загальні обмеження розвитку України та її регіонів, зумовлені деградацією екосистем і природних ресурсів, що загострює дефіцит найбільш важливих для суспільства ресурсів. Експерти вказують на причини незадовільного стану природного середовища країни — над-

високе його антропогенне навантаження, високу екоємність господарського комплексу України, який характеризується надмірно високою матеріалоємністю, енергоємністю та відходністю більшості вітчизняних виробничих систем. Звідси всі види забруднення поверхневих і ґрунтових вод, викиди шкідливих сполук у атмосферне повітря, деградація родючих земель та інші процеси безперервного псування довкілля.

Основними цілями і завданнями переходу України до сталого розвитку експерти вважають наступні:

- створення правової основи переходу до сталого розвитку, включаючи удосконалення діючого законодавства, що визначає, зокрема, економічні механізми регулювання природокористування й охорони навколишнього середовища;
- розробка системи стимулювання господарської діяльності і встановлення меж відповідальності за її екологічні результати, при яких біосфера сприймається вже не тільки як постачальник ресурсів, а й як фундамент життя, збереження якого повинно бути неодмінною умовою функціонування соціально-економічної системи та всіх її компонентів;
- оцінка господарської ємності локальних і регіональних екосистем країни, визначення припустимого антропогенного впливу на них;
- формування ефективної системи пропаганди ідей сталого розвитку, створення відповідної системи передачі знань про обмеженість потрібних для життєдіяльності ресурсів на всіх рівнях виховання і навчання.

Перехід до сталого розвитку потребує скоординованих дій у всіх сферах життя суспільства, адекватної переорієнтації соціальних, економічних та екологічних інститутів держави, регулююча роль якої в таких перетвореннях є основною. Саме вона забезпечує створення умов, що забезпечують зацікавленість громадян, господарських суб'єктів і соціальних груп у вирішенні завдань переходу до сталого розвитку. Держава повинна забезпечувати безпеку в політичній, економічній, соціальній, екологічній, оборонній та іншій сферах, без чого перехід до сталого розвитку неможливий [170].

Що стосується завдань, які має вирішити Україна на шляху до досягнення поставлених цілей, то до них можна віднести:

1) у сфері екологічно збалансованого розвитку економіки:

- забезпечення переходу економіки на інноваційну модель;
- структурна перебудова економіки шляхом прискорення розвитку високотехнологічних галузей;
- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової моделі економіки;

- імплементація (дотримання) сталих економічних методів природо-користування та впровадження екологічної складової в систему національних рахунків;
- підвищення ефективності інвестиційних проєктів, у тому числі у сфері відновлення природного капіталу;
- стимулювання впровадження екологічно безпечних, енергетично ефективних і ресурсозберігаючих технологій;
- розвиток технологій замкнутого циклу і технологій очищення, переробки та утилізації промислових і побутових відходів;
- підтримка екологічно ефективного виробництва енергії, включаючи використання відтворювальних джерел енергії та вторинних енергетичних ресурсів;
- розвиток екологічно безпечних видів транспорту і транспортних комунікацій, створення альтернативних видів палива, у тому числі неуглеводневого;

2) у сфері забезпечення соціальної справедливості:

- підвищення рівня життя, зниження рівня бідності та розширення населення за доходами та майновим станом;
- зниження рівня безробіття населення і забезпечення продуктивної зайнятості;
- збереження і зміцнення демографічного і трудового ресурсного потенціалу країни;
- зміцнення фізичного здоров'я нації;
- оптимізація соціальної структури суспільства, встановлення гарантій забезпечення рівних можливостей для досягнення матеріального, екологічного і соціального благополуччя;
- розвиток системи освіти, просвіти та поширення інформації з питань сталого розвитку;

3) у сфері суспільних відносин:

- створення дієвих механізмів захисту конституційних прав і свобод людини;
- формування громадянського суспільства, забезпечення в ньому політичної стабільності та взаєморозуміння;
- розвиток духовності, культури, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу;

4) у сфері раціонального використання природно-ресурсного потенціалу:

- сприяння забезпеченню екологічно збалансованого стану навколишнього природного середовища країни та розвитку окремих регіонів;

- економічно та екологічно обґрунтоване використання невідновних та ефективно відтворення відновних природних ресурсів;
- мінімізація шкоди, яка завдається довкіллю під час видобутку корисних копалин; рекультивація земель, порушених у процесі розробки родовищ корисних копалин;
- формування екологічної мережі, збереження та відтворення природного біорізноманіття;
- створення екологічно чистих сільськогосподарських технологій, збереження та відтворення природної родючості ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення;
- удосконалення ринкових механізмів регулювання у сфері природокористування [164].

Підсумовуючи вищезазначене, відмітимо, що на сьогодні людство досягло того етапу в своєму розвитку, коли необхідно зробити вибір між зростаючим споживанням та навколишнім середовищем, яке має задовольняти ці вимоги. У поточній конфігурації “споживання/природа” остання має дуже мало шансів на виживання. Тому провідні вчені та політики розвинених країн шукають механізми вирішення цієї проблеми. Одним із варіантів є концепція сталого розвитку, що полягає в гармонізації взаємодії трьох сфер: економіки, природи та суспільства. Втім, на сьогоднішній день, цілісної та продуманої по суті концепції сталого розвитку не існує. У Ріо-де-Жанейро були сформульовані проблеми сталого розвитку й поставлені завдання їх вирішення. Що ж стосується інструментів реалізації, то їх варто розробляти щодо кожної країни з урахуванням рівня розвитку економіки, культури, традицій та інших особливостей [171].

Щодо України, то на шляху реалізації концепції сталого розвитку в нашій державі стоїть ряд перешкод. До основних з них можна віднести відсутність:

- дієвих механізмів забезпечення виконання екологічного законодавства України та відповідних ратифікованих міжнародних угод щодо захисту природного середовища, інформування населення про стан довкілля тощо;
- нормативно закріплених механізмів заохочення економічних суб’єктів і населення до економії енергетичних та матеріальних ресурсів, впорядкування збору і переробки відходів, використання відновлюваних джерел енергії;
- механізму запобігання вилучення із господарського використання земель, які належать до захисних зон водоймищ та коридорів екомережі;

- практики реалізації не лише принципу “забруднювач платить”, а й правила “забруднювач платить тому, кому фактично завдав шкоди”;
- практики накопичення коштів для відновлення пошкоджених територій та закриття підприємств;
- нормативно-правового забезпечення шляхів, заходів, послідовності дій щодо переходу регіонів і господарських галузей до сталого розвитку;
- урегульованості міжгалузевих економічних відносин;

Таким чином, перед світовими та українськими вченими стоїть завдання вирішити дуже складну і важливу проблему формування практичного механізму реалізації концепції сталого розвитку.

Втім, перш ніж пропонувати певні новації, проаналізуємо інструментарій, необхідний для забезпечення сталого розвитку, та визначимо напрямки, вирішення яких є першочерговим.

3.2. Інструменти реалізації концепції сталого розвитку

На сьогодні існує два можливі напрямки забезпечення сталого існування людської цивілізації. Перший пов’язаний з консервуванням існуючого стану системи “людина-природа”, при якому стабілізується чисельність населення і форми антропогенного впливу на природу, включаючи кількісні та якісні параметри цього впливу.

Другий напрям забезпечення сталого розвитку пов’язаний з випереджальними прогресивними змінами суспільної системи. Дещо спрощуючи, можна сказати, що, відповідаючи на кількісне зростання населення (і відповідне можливе збільшення екологічного навантаження на екосистеми планети), людство має якісно змінювати свої продуктивні сили і суспільний устрій так, щоб питоме екодеструктивне навантаження на умовну одиницю природного потенціалу (одиницю території) кількісно не збільшувалося (а краще зменшувалося). Це означає, що, зважаючи на значне збільшення населення планети, обсяг матеріальних потоків речовини та енергії, якими обмінюється людство із природними системами з розрахунку на одну особу, має неухильно зменшуватися.

Цей напрям став магістральним у суспільному розвитку людства. Саме його реалізує людина шляхом постійного підвищення ефективності своїх продуктивних систем та революційних якісних трансформацій технологічних систем. Ці зміни давали змогу зменшити природоємність суспільного виробництва.

Зазначені два підходи: консервативний та прогресивних змін – складають методичну основу сучасного інструментарію забезпечення сталого розвитку.

Консервативний підхід базується на застосуванні негативних механізмів зворотного зв'язку. За допомогою їх людство протидіє (тому вони і мають назву негативних) будь-яким змінам, які можуть створювати загрозу стійкому стану екосистем. У сучасному природокористуванні зазначений підхід реалізується, зокрема, у таких формах:

- *консервативні методи*: створення заповідників, заказників, національних парків, тобто територій, де обмежується вплив на природу; заборона промислу певних біологічних видів, занесених до Червоної книги;
- *обмежувальні методи*: ліцензії на використання природних ресурсів; квоти промислу диких тварин на рівні забезпечення природного відтворення їх популяцій; стандарти на відходи або вміст шкідливих речовин у продуктах; ліміти (гранично допустимі викиди чи скиди); обмеження в часі (години, дні, сезони) роботи обладнання або промислу тварин; обмеження в кількості дітей на сім'ю тощо;
- *заборонені методи*: заборони на промисел певних видів тварин або рослин; заборони на певні види діяльності (зокрема, клонування); заборони на виробництво та застосування певних речовин (окремих пестицидів, озоноруйнівних речовин);
- *регламентуючі методи*: певний порядок обробки землі (зокрема, види обробки та види культур, які можна застосувати на схилах з різним кутом нахилу); порядок транспортування та зберігання екологічно небезпечних речовин; порядок застосування та перевезення біологічних видів або біологічно активних речовин тощо;
- *стримуючі методи*: економічні санкції, штрафи, підвищені ціни, мита.

Підхід, спрямований на активізацію прогресивних трансформацій, на відміну від попереднього підходу, не обмежує, а навпаки, стимулює зміни за умови, що вони сприятимуть зменшенню екодеструктивного тиску на довкілля. Такий підхід базується на застосуванні механізмів позитивного зворотного зв'язку. Саме даний підхід зумовив той процес, що перетворив людину із суто біологічної істоти на соціальну (інформаційну, особистісну) сутність, якою вона є сьогодні.

Звичайно, напрямок прогресивних змін має і свій власний арсенал мотиваційних методів. Це, перш за все, економічні інструменти (пільгове оподаткування, заохочувальне кредитування, сприятливе ціноутворення для екологічно спрямованої продукції). На завдання екологічно спрямованого переозброєння працюють також суспільна дум-

ка, сприяння преси, адміністративні важелі та моральні стимули. Втім, навіть увесь арсенал негативної мотивації забороняючи, обмежуючи та відвертаючи екодеструктивну діяльність, починає діяти в напрямку заохочення прогресивних змін [164].

До основних інструментів забезпечення сталого розвитку, що використовуються розвиненими країнами сьогодні, можемо віднести наступні (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Основні інструменти забезпечення сталого розвитку

Інструмент	Форми реалізації
Ринкові реформи	Структурні реформи, податкові реформи, приватизація державних підприємств, лібералізація цін і торгівлі, лібералізація ринків енергії, демілітаризація, програми з підвищення енергоефективності
Стратегічна політика	Національні плани (включаючи національні плани дій, національні плани виділення фінансування), інституціональні заходи, вибір комбінацій ефективних політичних інструментів
Податкова політика	Податки на емісію/вуглець/енергію, звільнення від податків, податкові пільги, податкові кредити, система повернення сплачених податків, субсидії, пільгові позички
Торгівля квотами	Торгівля викидами, зелені сертифікати (поновлювані джерела енергії й електроенергія від ТЕЦ)
Інструменти регулювання (примусу й контролю)	Обов'язкові стандарти, зобов'язання щодо придбання "зеленої" енергії, регулювання верифікації й моніторингу, заборони на використання окремих видів продукції, системи сертифікації, верифікації й моніторингу
Добровільні угоди	"Сильні" й "м'які"
Дослідження	Дослідницькі програми, створення політичних інструментів, розвиток технології, демонстраційні програми
Інформаційні інструменти та інструменти трансформації ринку	Програми маркування, інформаційні кампанії

Проаналізуємо більш детально ці та ряд інших інструментів забезпечення сталого розвитку.

Податок на емісію – це збір, яким уряд обкладає кожну одиницю викидів від джерел, що підлягають оподатковуванню.

Система квот на викиди встановлює межу забруднення по окремих джерелах. Кожне джерело відповідає за те, щоб його реальні викиди були в рамках відведеного ліміту.

Система депозитів і відшкодувань поєднує депозит (податок) на товар з відшкодуванням (субсидією) за реалізацію конкретної дії, що заохочується.

Добровільна угода. Термін "добровільна угода" використовується для позначення домовленості між урядовим органом й однією або де-

кількома приватними організаціями, а також одностороннього зобов'язання, визнаного державним органом, щодо досягнення екологічних цілей або поліпшення екологічної ситуації понад необхідні вимоги. Деякі добровільні угоди стають юридично зобов'язуючими відразу після підписання. Добровільні угоди прийшли на зміну більш формальним домовленостям.

Стандарти на встаткування встановлюють мінімальні вимоги до певної продукції або технології по зниженню викидів парникових газів, пов'язаних з виробництвом або використанням продукції або технології.

Заборона на продукцію, яка призводить до забруднення.

Прямі урядові витрати й інвестиції.

Інформаційні інструменти й інструменти трансформації ринку. Інформація впливає на рішення. Інформаційні пробіли приведуть до невизначеностей, ризиків й упущених можливостей. Ринки не завжди забезпечені повною інформацією про можливості ефективного застосування технологій. Інструменти підвищення якості інформації застосовуються на трьох рівнях. По-перше, вони використовуються для підвищення рівня знань із забезпечення сталого розвитку. Уряди інформують громадськість про свої цілі і політичні заходи. Соціальний маркетинг стає важливим інструментом створення відповідного соціального середовища для реалізації політики сталого розвитку. По-друге, уряди стимулюють дослідження, спрямовані на аналіз проблем забезпечення сталого розвитку. По-третє, інформаційні інструменти використовуються для допомоги в реалізації заходів. Вони можуть допомогти при правильному виборі інструментів реалізації політики сталого розвитку.

Соціальні інновації й зміни інституціональної структури. Включення громадськості в процес прийняття рішень може встановити ефективний зв'язок із процесами безперервної еволюції соціальних цінностей і підходами до стійкого розвитку й справедливості.

Пряма передача фінансових і технологічних ресурсів на міжнародному рівні передбачає передачу фінансових ресурсів від одного національного уряду іншому національному уряду або організації в іншій країні безпосередньо або через міжнародне агентство з метою стимулювання дій, спрямованих на зниження викидів парникових газів або збільшення стоків у приймаючій країні.

Міжнародні стандарти на продукцію/технології встановлюють мінімальні вимоги до ряду виробів/технологій у країнах, де вони виробляються. Стандарти знижують викиди парникових газів, пов'язані з виробництвом або використанням продукції/технологій [172].

Оскільки проблема сталого розвитку напряму пов'язана з економічним розвитком та його управлінням, особливу увагу, на нашу думку, слід приділити саме економічному інструментарію.

Еколого-економічні інструменти – це засоби (методи, заходи, важелі) впливу на фінансовий стан економічних суб'єктів з метою орієнтації їхньої діяльності в екологічно сприятливому напрямку.

Механізм дії еколого-економічних інструментів передбачає вплив на економічні інтереси суб'єктів господарювання за допомогою зміни витрат і вигод, які виникають при різних сценаріях поведінки зазначених суб'єктів. При цьому застосування перерозподільних платежів/виплат відіграє роль регулюючого механізму. Саме за допомогою цих інструментів здійснюється вплив на інтереси економічних суб'єктів.

Коли мова йде про економічний інструментарій, найчастіше наводять як приклад такі найбільш відомі інструменти: податки, кредити, платежі, субсидії. Однак це лише “видима частина айсберга” тих надзвичайно складних механізмів, що забезпечують дію інструментів у складі економічної системи. Серед окремих компонентів цих механізмів можна назвати: порядок (правила) вилучення коштів у суб'єктів-донорів; ставки вилучення; виконавців, що здійснюють процедуру вилучення; виконавців, які контролюють процедуру вилучення; економічну (чи іншу) відповідальність за порушення встановлених правил; порядок розподілу вилучених коштів; ставки розподілу коштів; суб'єктів, що здійснюють функції зберігання і розподілу коштів та ін. Навіть з цього переліку видно, що сама по собі реалізація економічних інструментів потребує певних витрат.

Найбільш суттєвими факторами при розробці і застосуванні систем еколого-економічних інструментів слід вважати: механізм їх реалізації, природу впливу на економічні інтереси суб'єктів, методичні підходи до встановлення ставок, критеріальну базу розрахунку ставок, вихідний принцип впливу на ключові групи економічних суб'єктів, форму інструментів.

Залежно від механізмів реалізації системи еколого-економічних інструментів поділяються на чотири основні групи:

1. *Адміністративний перерозподіл коштів* (головним чином, штрафи, субсидії). Ця система економічних інструментів має індивідуальний адресний характер вилучення і передачі коштів (наприклад, від винуватців до потерпілих) і звичайно застосовується у випадках аварійного забруднення навколишнього середовища, коли наслідки екодеструктивного впливу є досить нестандартними і потребують специфічного підходу до їх оцінки.

2. *Фінансові трансферти*. Це відносно жорстко регульована і контрольована система перерозподільних механізмів (податки, платежі, кредити, виплати та ін.). Аналізуючи далі форми інструментів, ми докладніше зупинимося на інструментах цього виду.

3. *Вільні ринкові механізми перерозподілу коштів*. Наочним прикладом інструментів, що належать до даної групи, є так звана торгівля дозволами на викиди забруднюючих речовин, яка поширилася в деяких штатах США.

4. *Сприяння на ринку*. До цього виду інструментів звичайно відносять застосування негрошових форм підтримання економічних суб'єктів (нагородження спеціальними знаками, безплатна реклама тощо), що надає їм додаткові переваги в конкурентній боротьбі на ринку.

Аналізуючи зазначені механізми реалізації еколого-економічних інструментів, не важко переконатися, що вони різняться жорсткістю економічного регулювання й адресністю впливу. Причому в наведеному переліку механізмів ступінь жорсткості й адресності зменшується від першого до четвертого виду механізмів. Зокрема, перша група механізмів передбачає жорсткий адміністративний вплив і адресне (для кожного економічного суб'єкта) визначення обсягу коштів, які перерозподіляються. Еластичність другої системи вже значно вища. Її жорсткість виявляється лише в обов'язковості виконання всіма суб'єктами правил перерозподілу коштів, які є загальними для всіх, тобто не мають конкретної адресності. У третьому механізмі для господарського суб'єкта регламентується лише один елемент його діяльності – обов'язковість покупки прав на викид (у тому випадку, якщо його діяльність пов'язана з атмосферними емісіями). У суб'єкта залишається право вибору процедури покупки, її ціни та (якщо обидва фактори його не влаштовують) іншого місця розміщення підприємства (наприклад, в іншому районі чи іншому штаті). У четвертому випадку суб'єкт зберігає максимум економічної свободи: перш за все, можливість добровільного прийняття рішення про участь у конкурсі, а також свободу реалізації економічних переваг у випадку одержання екологічної нагороди.

Залежно від природи впливу на економічні інтереси суб'єкта еколого-економічні інструменти умовно можна поділити на дві групи:

- інструменти, спрямовані на вилучення доходів;
- інструменти, спрямовані на збільшення доходу.

Підкреслимо, що це значною мірою умовний розподіл, тому що крім штрафів (складають групу інструментів вилучення) і субсидій (належать до групи збільшення доходу) інші види інструментів залежно від обставин можуть виконувати функції кожної з розглянутих

груп. Зокрема, такі види інструментів, як податки і платежі, здавалося б, покликані виконувати винятково функції вилучення. Однак у випадках пільгового режиму оподаткування чи платежів вони, вилучаючи дохід, власне кажучи, виконують одночасно і функції відносного збільшення доходів економічного суб'єкта. Величину цього умовного збільшення доходів легко оцінити, якщо порівняти можливу величину платежів підприємства, розраховану за номінальними і пільговими ставками. Подібну подвійну роль можуть відігравати практично всі економічні інструменти, що містять у собі потенціал як механізмів вилучення, так і дотаційних механізмів.

Що стосується податкових інструментів, то головною особливістю податкового еколого-економічного інструментарію є те, що кошти, які збираються таким чином, надходять, як правило, на бюджетні рахунки відповідного рівня (державного чи місцевого) і використовуються на фінансування екологічних проблем, що мають загальне для даного рівня значення. Податки екологічної спрямованості стягуються або окремо (тобто передбачені спеціальні статті), або в складі інших податків (відраховуються частки від загальної суми податків). Можна назвати багато різних форм використання податкових інструментів в екологічних цілях:

- громадянський екологічний податок; стягується із платоспроможних громадян країни на екологічні потреби (застосовується в багатьох країнах, одна з форм цього податку, зокрема, практикується у Франції);
- податок на розв'язання глобальних, національних чи регіональних екологічних проблем; характерним прикладом подібного податку є податок на ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи (Україна); у деяких країнах існують місцеві податки на охорону конкретних природних об'єктів (лісів, озер, боліт);
- податок на транзит через країну вантажів (в Україні на екологічні цілі передбачена частина зазначеного податку);
- екологічний податок на автомобілі (екологічна складова податку звичайно включається в загальний податок за використання автомобіля) застосовується в більшості країн Європи, а також у США, Канаді, Японії;
- екологічний податок на повітряний транспорт – включається в загальні ставки податку за здійснення даного виду діяльності в країні (Канада, США, Данія, Норвегія, Швеція) і за проліт через територію країни (є стандартним заходом для міжнародних правил);
- екологічний податок на конкретні групи товарів, у тому числі: мінеральні добрива (Норвегія, Швеція); пестициди (Данія, Франція,

Угорщина, Португалія, Швейцарія та ін.); пластмасова тара, упаковка (Данія, Угорщина, Ісландія, Польща); шини (Канада, Данія, Фінляндія, Угорщина, Польща); батареї/акумулятори (Данія, Швеція, Японія), галони – тобто хлор- і фторвмісні гази, які використовуються при гасінні пожеж у замкнених просторах і належать до класу озоноруйнівних речовин (Австрія, Чехія, Данія, Угорщина, Польща); розчинники (вважаються озоноруйнівними речовинами) (Данія); мастила (Фінляндія, Франція, Норвегія);

- екологічний податок на паливо, в тому числі залежно від наявності екологічно шкідливих компонентів: свинцю (у більшості країн); вуглецю (Данія, Фінляндія, Нідерланди, Норвегія), сірки (Бельгія, Данія, Франція, Польща, Швеція), окислів азоту (Чехія, Франція, Польща, Швеція);
- комунальний податок (що передбачає компенсацію витрат на водогін, каналізацію, утилізацію відходів).

Зазначені податкові інструменти умовно можна вважати такими, що спрямовані на вилучення доходів. Не менш (а можливо, й більш) важливим заходом є стимулювання екологічно обумовленої діяльності економічних суб'єктів за допомогою системи пільгових (дотаційних) податкових інструментів.

До можливих видів податкових пільг можна віднести: зменшення ставок ПДВ і податку на прибуток (аж до повного звільнення від сплати податків); зменшення ставок податку на власність; дозвіл на включення в собівартість продукції витрат екологічного призначення, не пов'язаних безпосередньо з основним видом діяльності, надання податкових привілеїв з інвестування в екологічну сферу, формування режимів прискореної амортизації, зниження ставок акцизних зборів та ін.

До основних напрямків надання податкових пільг можна віднести:

- податкові пільги (ПДВ, податки на прибуток) на виробництво продукції екологічного призначення (очисне устаткування, моніторингові системи, рекультиваційна техніка, медичні товари, засоби індивідуального екологічного контролю);
- податкові пільги (ПДВ, податок на прибуток) на здійснення екологічно орієнтованих видів діяльності: переробки відходів, облагороджування ландшафтів (очищення рік і озер, озеленення території тощо), екологічної освіти, рекреаційних видів послуг, екотуризму, роботи з підтримання біо-різноманіття (створення і підтримка заповідників, заказників, національних парків, особливо цінних природних об'єктів тощо);

- податкові пільги (податок на власність, податок на землю) для економічних суб'єктів, що займаються екологічно орієнтованими видами діяльності;
- податкові пільги (ПДВ, податки на прибуток) для підприємств, що випускають екологічно чисту продукцію, яка дає можливість замінити екологічно несприятливі товари (екологічно чиста сільгосп-продукція; продукція, що замінює озоноруйнівні речовини; будматеріали; мийні засоби тощо);
- податкові пільги на продукцію, що сприяє підвищенню інтегральної економічної ефективності економічної системи і зниженню матеріаломісткості та енергоємності продукції (нові будматеріали, біогазові установки, альтернативні джерела енергії тощо);
- податкові пільги (податок на прибуток) на інвестиції екологічного призначення;
- податкові пільги (плата за надра) на використання виснажених і бідних джерел природних ресурсів;
- відстрочення виплати патентних мит за екологічні відкриття і винаходи екологічної спрямованості;
- надання прав підприємствам включати в собівартість продукції витрати на підвищення екологічної грамотності (оплата навчання, літератури, ін.) незалежно від основного виду діяльності;
- надання прав на прискорену амортизацію основних фондів, що обслуговують екологічно орієнтовані види діяльності.

Для забезпечення сталого розвитку використовуються наступні види податків і податкових платежів:

1. *Акциз.* У здійсненні екологічної політики акцизи відіграють важливу роль, насамперед, завдяки можливості впливати на ціни енергоносіїв і мінеральної сировини. Як правило, застосування акцизів дозволяє підняти рівень цін на енергоносії, що сприяє реалізації енергозберігаючої політики. Цей захід активно застосовують країни ЄС і Японія.

2. *Митні інструменти.*

2.1. Мито імпорту (ввізне) – стягується з товарів, ввезених через кордон на територію країни. З урахуванням екологічних факторів найбільш поширеними видами інструментарію, реалізованого через імпорту мита, можна вважати:

- встановлення екологічних ввізних мит (чи підвищення митних тарифів) для екологічно несприятливих товарів, тобто тих, що можуть завдавати екологічної шкоди при їх експлуатації на території країни; серед найбільш поширених товарів, до яких застосовується зазначений інструмент, можна назвати: використані автомобілі

(зокрема, діє в Україні); пестициди, відходи, озоноруйнівні речовини; мийні засоби та ін.;

- звільнення від ввізних мит (зменшення величини митних тарифів) продукції екологічного призначення: екологічного устаткування; засобів моніторингу; рослин і тварин, що сприяють підтриманню біорізноманіття в країні та ін.

2.2. Мито експортне (вивізне) – стягується з товарів, що вивозяться з країни. З урахуванням екологічних аспектів можна назвати найбільш характерні випадки:

- застосування вивізних мит (чи митних тарифів) на продукцію, виробництво якої в країні, звідки вона вивозиться, пов'язане із завданням еколого-економічних збитків; до подібної продукції звичайно належить продукція первинної переробки природної сировини (метали, паливо, хімічна сировина); цінні сорти рослин, породи тварин тощо;
- звільнення від вивізних мит (чи зниження митних тарифів) продукції, експорт якої сприяє заміщенню виробництва матеріаломісткої, енергоємної, збутоємної продукції; подібними інструментами користується Росія для збільшення експорту поліграфічної продукції; своєрідною формою зазначеного інструментарію є максимальне зниження вартості в'їзної візи (застосовується країнами – потенційними експортерами туристичних послуг, наприклад, Туреччиною, Кіпром, Болгарією та ін.).

3. *Плата, платежі.* В еколого-економічній сфері плата і платежі є найбільш поширеною формою інструментарію, що в тому чи іншому вигляді застосовується в більшості країн. Найбільш характерними прикладами є:

- плата за землю;
- плата за мінеральні ресурси;
- плата за використання інших компонентів природного середовища, наприклад, ефіру;
- платежі за вирубки лісу;
- платежі за використання ресурсів рослинного і тваринного світу;
- плата за випас худоби;
- платежі за полювання і рибальство;
- плата за вхід на територію природних парків;
- платежі за атмосферні емісії (викиди);
- платежі за скидання у водні джерела;
- платежі за розміщення твердих (чи рідких у контейнерах) відходів у навколишньому середовищі;

- платежі за інші види забруднення середовища (шумові, електромагнітні та ін.).

4. *Штраф*. Стосовно екологічної сфери можна назвати такі види штрафних санкцій:

- міжнародні санкції за порушення умов міжнародних договорів у галузі навколишнього середовища;
- штрафи за недотримання екологічного законодавства в країні;
- відшкодування (на міжнародному рівні) збитків, що завдані однією країною іншій країні (чи країнам);
- відшкодування (на національному рівні) збитків, завданих одним економічним суб'єктом іншому економічному суб'єкту господарської діяльності.

5. *Субсидія*. Серед напрямків екологічної діяльності, під які звичайно виділяють субсидії, можна назвати:

- здійснення природоохоронних програм, що мають загальнодержавне, загальнорегіональне значення (створення заповідників, озеленення території, збереження природних об'єктів, створення об'єктів для утилізації відходів тощо);
- фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДР і ДКР) за “пілотними” проектами, що мають загальнонаціональне чи регіональне значення (альтернативні джерела одержання енергії; нові екологічно орієнтовані технології та ін.);
- фінансування міжнародних проектів екологічної спрямованості (збереження клімату і біорізноманіття, підтримання природних об'єктів, що мають транскордонне значення);
- фінансування освітніх, просвітницьких і культурних програм та ін.

6. *Дотація* – це вид субсидій на збільшення вигідності екологічно спрямованих видів діяльності.

Як приклади екологічно орієнтованих дотацій можна назвати:

- дотації в сільському господарстві на вирощування продукції без отруйних хімікатів;
- несення частини ризику щодо просування на ринок піонерної продукції, яка має екологічне призначення;
- ведення сільського господарства в особливо обережному екологічному режимі (наприклад, в умовах збереження первинних ландшафтів або пам'яток історії; зокрема, набуло розвитку у Великобританії);
- дотацію регіонам чи країні, навіть цілим державам, змушеним “притримувати” індустріальний розвиток заради збереження природних ландшафтів, що мають національне чи міжнародне значен-

ня (такими природними об'єктами, зокрема, можна вважати болота півночі України, що живлять її ріки; тропічні ліси Амазонки, що виробляють значну частину кисню Землі, та багато іншого).

7. *Грант*. Під грантом розуміють вид економічної допомоги, що надається на конкурсній основі.

Однією з пріоритетних сфер, де надаються гранти, є екологічна. Так само, як субсидії і дотації, гранти звичайно виділяються на незворотній основі. При цьому, як правило, дотримуються досить жорстких умов (вимог) витрати коштів.

8. *Кредити*. Основними формами використання кредиту як економічного інструментарію для вирішення екологічних проблем можуть бути:

- пільги за термінами кредитування;
- пільги за процентними ставками (аж до безпроцентних умов використання позики);
- пільги за обсягами кредитування;
- пільги за гарантіями на кредит.
- У багатьох країнах для здійснення пільгового кредитування екологічних програм засновано екологічні банки або у звичайних комерційних банках створені спеціальні лінії кредитування екологічно орієнтованих видів діяльності.

9. *Виплати, відшкодування витрат*. Виплати можуть здійснюватися безпосередньо (від винуватця екодеструкції її “жертві”) або за посередництвом спеціально створюваних екологічних фондів. У практиці природокористування різних країн можна зустріти різноманітні форми використання виплат, у тому числі:

- виплати підприємствам чи окремим особам на компенсацію збитків від забруднення середовища (як аварійного, так і того, що діє постійно);
- виплати країнам, що мають негативний баланс у транскордонному забрудненні середовища (тобто більше його отримують, ніж експортують);
- виплати підприємствам чи населенню за згоду “терпіти” поруч із собою (“по сусідству”) екологічно несприятливий або потенційно небезпечний промисловий чи інший об'єкт;
- виплати регіонам чи країнам втраченої вигоди, на що вони змушені погодитися через необхідність “консервувати” рівень свого індустріального розвитку заради збереження суспільно необхідних природних об'єктів (боліт, озер, рік, лісів);

- компенсація витрат підприємствам, що здійснюють екологічно необхідні, але економічно неприбуткові види діяльності (створення і підтримання територій, що охороняються, переробка відходів, ін.).

10. *Прискорена амортизація.* З погляду досягнення екологічних цілей, цей захід має сенс і застосовується в багатьох країнах (Японія, Франція, Німеччина), тому що створює економічні передумови для прискореної модернізації екологічно орієнтованих основних фондів і активізації інноваційної політики в екологічній сфері.

11. *Цінові інструменти.* Можна назвати два основні напрямки використання цінових інструментів у природокористуванні: пряме регулювання цін і непряме (за допомогою інших інструментів) регулювання цін.

Методи прямого регулювання цін використовуються в тих випадках, коли існують можливості адміністративного впливу на ціни. В умовах ринкової економіки це відбувається, як правило, у двох випадках: по-перше, в умовах монопольного становища продавця чи покупця, по-друге, коли в будь-якому економічному просторі припиняється дія вільного ринкового регулювання цін. Як правило, в обох випадках активним економічним суб'єктом (монополістом або суб'єктом адміністративного регулювання цін) виявляється держава або органи місцевої адміністрації. Як форми прямого регулювання цін можна назвати:

- диверсифікацію цін у часі (протягом доби) на електроенергію з метою більш рівномірного споживання енергії, а отже, підвищення ефективності використання енергоресурсів; звичайно встановлюють двотарифний (день – ніч) чи тритарифний (день – ніч – години “пік”) режими, які активно використовуються в багатьох країнах світу (зокрема, в Австралії, Німеччині та інших країнах);
- диверсифікація цін за споживачами на природні ресурси; прикладом є встановлення різних тарифів на воду для різних споживачів (наприклад, для населення, комунального господарства, промисловості, сільського господарства); подібні заходи застосовуються в багатьох країнах (зокрема, в Україні, Японії); пільгові тарифи звичайно встановлюються для населення, більш жорсткі (іноді в 2-4 рази вищі) – для промисловості;
- диверсифікація цін за споживачами на послуги інфраструктури (зв'язок, транспорт, комунальні послуги), що існує в Україні; наявність подібної диверсифікації цін може використовуватися для створення пільгових режимів роботи екологічно орієнтованим підприємствам;

- встановлення підвищених закупівельних цін на екологічно чисту продукцію (наприклад, сільськогосподарську) у тому випадку, коли держава чи територіальні органи управління є замовником такої продукції;
- адміністративний контроль цін (встановлення максимуму чи мінімуму) на деякі види продукції, наприклад, на відходи, рослинну чи тваринну сировину, природні ресурси тощо.

Методи непрямого регулювання цін мають у ринковій економіці значно ширші можливості. Ці методи базуються на механізмах впливу на рівень цін за допомогою інших інструментів. Саме вони можуть здійснити, здавалося б, неможливе: зробити більш чисту продукцію дешевшою для споживача і вигіднішою для виробника, підвищуючи на неї одночасно і попит і пропозицію. І навпаки, створити економічні бар'єри – підвищену ціну споживання (тиск на попит) і зменшені закупівельні ціни (тиск на пропозицію) – для екологічно неспроможної продукції.

Кінцевими стратегічними цілями методів непрямого регулювання цін, таким чином, можна вважати:

1) підвищення рівня цін для споживача на екологічно несприятливу продукцію, тобто на ті види продукції, виробництво і споживання яких пов'язане з процесами порушення природного середовища; можливе одночасне зменшення закупівельних цін (ціни виробника) на такі види продукції (це обумовлює зниження вигідності виробництва і споживання продукції);

2) зниження рівня цін споживача на екологічно сприятливу продукцію, тобто на ті види продукції, які сприяють зниженню екологічного пресу на різних стадіях виробництва і споживання продукції, можливе одночасне підвищення закупівельних цін на такі види продукції, наприклад, на сільгосппродукцію, вирощену без застосування отрутохімікатів (все це обумовлює підвищення вигідності виробництва і споживання продукції);

3) створення цінових гарантій вирішення екологічних проблем, що виникають на різних стадіях життєвого циклу виробу; прикладами подібного механізму дії цін є: використання заставних цін на тару (гарантують організований збір тари після використання продукції); включення в ціну продукції вартості її утилізації після використання (подібний захід передбачений, наприклад, для пластикового посуду) та ін.

12. *Сприяння/обмеження на ринку.* Це комплекс організаційних заходів, який дозволяє надати додаткові економічні переваги екологічно орієнтованим суб'єктам або створити економічні обмеження еко-

логічно несприятливим господарникам, як правило, без прямого фінансового впливу на інтереси суб'єктів (вилучення доходу або субсидування). Серед основних напрямків застосування зазначеного виду заходів можна назвати:

- присудження нагород (звань, призів), сам факт володіння якими надає додаткові ринкові переваги екологічно передовим підприємствам;
- маркетингове сприяння екологічно орієнтованим суб'єктам (у тому числі безплатна реклама);
- розширення сфер діяльності екологічно орієнтованим суб'єктам (збільшення дозволеного часу роботи або розширення сфер діяльності); зокрема, в Японії менш гучним літакам надається додатковий час для злету і посадки (рано вранці і пізно ввечері); у деяких країнах існують обмеження на роботу в певних секторах (кварталах міста, дитячих установах) устаткування, що не відповідає екологічним стандартам;
- надання додаткових ресурсів (зокрема території), лімітів на електроенергію, воду, газ під розвиток екологічно сприятливих видів діяльності; особливо цей захід актуальний для країн з дефіцитом ресурсного забезпечення (як, наприклад, в Україні);
- інформаційна підтримка підприємств; у деяких префектурах Японії малим приватним підприємствам безплатно передається технічна документація на виготовлення нових видів продукції (особливо це характерно для керамічних виробів);
- державний протекціонізм для екологічно орієнтованих видів продукції в зовнішній торгівлі.

13. *Премія, винагорода, приз*. Це грошова чи інша винагорода за успіхи у здійсненні екологічної діяльності. Найбільш поширеними є такі види нагород:

- премії і нагороди підприємствам, що мають успіхи в екологічній діяльності (характерно для Німеччини);
- премії і звання переможців у конкурсі на краще екологічне місто (селище) (у Німеччині щорічно розігрується звання "Екологічна столиця Німеччини" з одержанням грошового призу);
- премії підприємцям, громадянам, домовласникам, які досягли успіхів в економічній діяльності (у Хайдельберзі (Німеччина) кожний домовласник одержує премію в 1000 євро, якщо йому вдається знизити до нормативної величини енерговитрати на утримання будинку).

14. *Екологічне страхування*. Це створення за рахунок коштів економічних суб'єктів резервних (страхових) фондів, призначених для відшкодування збитків від впливу на природне середовище внаслідок

непередбачених надзвичайних ситуацій (екологічних аварій, катастроф та ін.).

Екологічне страхування покликане вирішити такі завдання:

- 1) сформулювати систему економічної відповідальності (економічних суб'єктів) за можливі економічні збитки внаслідок надзвичайних ситуацій;
- 2) створити резервні фонди для відшкодування можливих збитків;
- 3) забезпечити економічну захищеність реципієнтів (економічних суб'єктів), які можуть зазнати шкоди в результаті надзвичайних ситуацій.

Таким чином, екологічне страхування забезпечує економічну відповідальність потенційних екодеструкторів і гарантує економічну захищеність потерпілим.

Екологічне страхування широко використовується у багатьох країнах – Японії, США, Німеччині та ін. Страхуванню підлягають об'єкти, які є носіями екологічного ризику (ємності шкідливих і вибухонебезпечних речовин; виробництва, що несуть загрозу виникнення надзвичайних ситуацій; трубопроводи, транспортні засоби, ін.). Екологічне страхування непрямо створює економічні стимули відмови від потенційно небезпечних виробництв.

Еколого-економічні інструменти є потужними важелями екологізації системи виробництва і споживання продукції. Різноманіття форм еколого-економічних інструментів створює багатий спектр можливостей цілеспрямованого екологічно орієнтованого впливу на економічні інтереси суб'єктів господарювання. Уміле використання цих можливостей у поєднанні з іншими методами дозволяє ефективно вирішувати складні еколого-економічні проблеми в межах механізмів саморегулювання ринкової економічної системи [164].

Підхід до класифікації інструментів забезпечення сталого розвитку, що був представлений вище, базувався на розподілі їх згідно з механізмом впливу на суб'єкти.

Існує ще один підхід, що полягає в розподілі інструментів за сферами їх впливу: енергозберігання, водні ресурси, тверді відходи, дорожній рух, якість повітря, землекористування тощо. Згідно з таким підходом Радою Європи пропонується використовувати наступні заходи (залежно від сфери дії):

1. Водопостачання й каналізація

Водокористування повинне бути платним усюди, особливо в країнах, де є дефіцит води. У тих випадках, коли місцеві й регіональні органи влади здійснюють контроль за підприємствами водопостачання,

необхідно впливати на встановлювані ними тарифи для того, щоб стимулювати економію води.

У тих випадках, коли місцеві й регіональні органи влади здійснюють контроль за системою обробки стічних вод, необхідно встановлювати високий податок за скидання використаних вод для того, щоб створити зацікавленість у їхньому скороченні.

Тарифи за очищення водопровідної й стічної води повинні повністю покривати пов'язані із цим витрати.

Тарифи за очищення стічних вод повинні максимально залежати від обсягу стоків, а також від вмісту в них забруднюючих речовин, таких як нітрати.

Варто заохочувати за допомогою субсидій або податкових пільг екологічно чисте виробництво сільськогосподарської продукції для того, щоб запобігати забрудненню ґрунтових вод.

Для досягнення вищезазначеного найбільш доцільним економічним заходом є надання знижок на придбання пристосувань для економії води.

2. Енергозбереження

У тих випадках, коли ціни на електроенергію й газ встановлюються місцевими або регіональними підприємствами енергопостачання, які тією чи іншою мірою контролюються місцевими або регіональними органами влади, необхідно здійснювати вплив на встановлювані ними тарифи для того, щоб зацікавлювати населення в економії енергії.

Виробники поновлюваних енергоресурсів повинні встановлювати ціни на рівні, що забезпечує покриття їхніх витрат.

Тарифні плани повинні стимулювати енергозбереження, з них необхідно виключити знижені тарифні ставки за споживання енергії в більших обсягах, що було б більш справедливо.

Варто заохочувати використання енергозберігаючих технологій і поновлюваних джерел енергії за допомогою надання субсидій і/або податкових пільг підприємствам, які їх надають або використовують, а також зобов'язувати підприємства енергопостачання вкладати кошти в такі технології.

Місцеві й регіональні органи влади повинні надавати допомогу на капітальний ремонт житлового фонду приватного сектора для фінансування енергозберігаючих матеріалів і устаткування.

3. Управління твердими відходами

Для того, щоб зменшити кількість відходів, робота з обігу з відходами повинна бути побудована на принципах скорочення їх виробництва і утилізації.

Всім місцевим органам влади необхідно ввести плату за вивіз відходів, розмір якої повинен залежати від їхньої кількості, що створить зацікавленість у зведенні до мінімуму їх обсягів і повторному використанні ресурсів, а не в перетворенні їх у відходи.

Плата, що стягується за вивіз відходів, повинна як мінімум покривати собівартість цієї послуги.

Збір за користування смітниками, що стягується з місцевих підприємств, які вивозять свої туди свої відходи, повинен бути встановлений на такому рівні, щоб стимулювати утилізацію, а не поховання відходів.

Хоча утилізація відходів вважається більш кращою, чим їх поховання, кінцевою метою повинно бути скорочення й зведення до мінімуму виробництва відходів, і з огляду на це варто також вивчити можливість введення плати за утилізацію.

Місцевий збір за пакувальні матеріали, спрямований на їх економію, покликаний зменшити їх частку в загальному обсязі відходів.

4. Дорожній рух

Місцеві й регіональні органи влади повинні в міру можливості обмежувати використання автомобільного транспорту, що є одним з основних джерел забруднення в містах. Головним фінансовим інструментом для скорочення руху автотранспорту є введення плати за стоянку.

Можна також запровадити збір за забудову, що буде стягуватися при зведенні нових будинків і встановлюватися залежно від пов'язаного із цим прогнозованого збільшення дорожнього руху.

Надходження від таких зборів і нарахувань повинні використовуватися для субсидування суспільного транспорту для того, щоб створити зацікавленість у переході з екологічно шкідливих видів транспорту на екологічно безпечні.

У деяких районах було б доцільно ввести місцеві або регіональні збори за користування дорогами за умови, що це не створить надмірного екологічного навантаження на інші (безкоштовні) дороги.

У міру можливості місцеві органи влади повинні мати повноваження щодо стягнення штрафів за порушення правил дорожнього руху (стоянка в заборонених місцях, перевищення встановленої швидкості руху в містах і т.д.). Надходження від таких штрафів повинні використовуватися для інвестування в екологічно безпечні види транспорту.

5. Якість повітря

Хоча штрафні санкції за шкідливі викиди встановлюються зазвичай на національному рівні, місцеві органи влади повинні ввести ліцензійні збори, тобто підприємства повинні отримувати в місцевих органах влади ліцензії на атмосферні викиди.

Відповідно до принципу “винуватець забруднення платить” розміри ліцензійних зборів повинні залежати від обсягу й шкідливості викидів.

Місцеві й регіональні органи влади також повинні стягувати з підприємств плату на покриття адміністративних витрат і витрат на контроль за станом навколишнього середовища.

6. Землекористування

Збори за користування землею повинні стягуватися місцевими й регіональними органами влади таким чином, щоб це мало відчутний екологічний ефект. Для компенсації впливу на навколишнє середовище (захащення відкритих просторів, збільшення щільності руху транспорту, збільшення навантаження на муніципальну інфраструктуру) варто розглянути питання про введення зборів за вплив на навколишнє середовище, за інженерну облаштованість, за погіршення стану ґрунту (наприклад, покриття бетоном ґрунту), розмір яких оцінюється на стадії розробки проекту.

Оскільки здійснення більшості будівельних проектів викликає погіршення стану навколишнього середовища й збільшення споживання природних ресурсів, було б доцільно трохи підвищити діючі розміри зборів за оформлення дозволів на будівництво, а кошти від такого підвищення перераховувати на підтримку місцевих екологічних програм. З іншого боку, місцеві, регіональні й національні органи влади за допомогою субсидій або податкових пільг можуть створити сприятливі умови для не поєднаного із завданням екологічних збитків повернення в господарський оборот занедбаних, що пустують або забруднених ділянок землі.

Забруднення ґрунтів може бути зведене до мінімуму стягненням з винуватців забруднення компенсації за екологічне очищення забрудненої землі. Принцип “винуватець забруднення платить” не буде спрацьовувати, якщо упорядкування забруднених або занедбаних ділянок буде без належних на те підстав здійснюватися за державний рахунок [173].

Важливою складовою дослідження інструментів забезпечення сталого розвитку є аналіз досвіду його реалізації в розвинених країнах світу. Передовим в цьому плані є досвід країн ЄС.

Європейська політика в 1970-х роках характеризувалася застосуванням заходів, покликаних забезпечувати досягнення певних показників у директивному порядку. Цей підхід зазвичай іменується “регулюванням” або “командним управлінням”. Замість того, щоб дозволяти підприємствам самостійно аналізувати вартість і вигоди від впровадження змін, їх примушують до конкретних дій, недотримання яких

тягне за собою покарання у формі юридичних санкцій та/або штрафів з метою виправлення.

Починаючи з 1980-90-х років, спостерігалася значна активізація у використанні економічних інструментів. На противагу примусу, створювалася система стимулів, що заохочують компанії до того, щоб певним чином змінити своє поведіння. У більшості випадків для економіки дешевше впровадження змін у таких умовах, чим при використанні командно-розпорядницьких методів.

Результати аналізу використання різних інструментів забезпечення сталого розвитку країнами ЄС представлено в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Ступінь використання різних економічних інструментів забезпечення сталого розвитку країнами ЄС

Інструмент	Навколишнє середовище	Охорона здоров'я і безпека
Збір або податок	Всі країни	Франція
Обмінний дозвіл	Германія	Відсутні
Компенсація вкладу	Данія	Відсутні
Субсидія	Розповсюджено	Данія, Франція
Призначення відповідальності	Рідко	Відсутні
Добровільні угоди	Розповсюджено	Розповсюджено

Дослідження дозволило виявити, що найбільш широко використовуваним типом економічних інструментів є добровільні угоди. У сфері охорони здоров'я й безпеки, де економічні інструменти як і раніше використовуються досить рідко, страхові компанії (або уряд – у тих випадках, коли схеми страхування на робочих місцях перебувають у віданні держави, наприклад, у Франції) часто варіюють розміри внесків, які стягують із працівників, залежно від того, як вони оцінюють ризик нещасного випадку. Оцінка ризику зазвичай пов'язана із сектором, іноді з кількістю страхових позовів, отриманих у минулому, і може бути заснована на методах охорони здоров'я й безпеки, застосовуваних у компанії. Така диференціація в призначенні цін, заснована на комерційних міркуваннях, не завжди визначається як ЕІ, однак, будучи структурованою належним чином, вона може служити стимулом до того, щоб компанії вдосконалювали свої методи охорони здоров'я й безпеки.

Аналіз досвіду країн Європи дозволив нам здійснити розподіл економічних інструментів забезпечення сталого розвитку залежно від країни (табл. 3.3).

**Використання економічних інструментів забезпечення сталого розвитку
у сфері екології та безпеки працівників провідними країнами Європи**

Країна	Економічні інструменти
Данія	1) “зелені” податки на ряд продуктів; 2) добровільні угоди для скорочення викидів та рециркуляції матеріалів; 3) безпека працівників регламентується законами – кожна компанія з кількістю працівників більше п’яти має сформувати комітет з безпеки; наявність фінансової підтримки з боку держави, обов’язкових страхових внесків
Франція	1) реалізовується принцип “забруднювач платить”; 2) податки за користування водою та її забруднення; 3) за ліквідацію відходів відповідають як промислові підприємства, так і домашні господарства; 4) субсидії, що складають половину вартості інвестицій в покращення навколишнього середовища; 5) безпека працівників – обов’язкове страхування
Італія	1) командно-розпорядчі методи; 2) закон Мерлі – збори за користування водою та каналізацією; 3) субсидії; 4) добровільні угоди між державою та компаніями; 5) безпека працівників – обов’язкове страхування
Португалія	1) заходи щодо створення позитивних екологічних стимулів; 2) плата за споживання води; 3) плата за відходи; 4) податок на повітряний транспорт; 5) податок на енергетичні ресурси; 6) фінансові стимули з боку держави для підтримки інвестування в екологічні ініціативи; 7) добровільні угоди

Далі проаналізуємо інструментарій щодо забезпечення сталого розвитку, який використовується в Україні.

Існуючий в Україні економічний механізм забезпечення сталого розвитку переважно оперує групою таких регуляторів екологічної поведінки товаровиробників, які змушують їх обмежувати свою природоруйнівну діяльність відповідно до вимог нормативних актів, постанов і законів. Цю групу методів активізації природоохоронної діяльності, мабуть, можна охарактеризувати як доповнення до адміністративно-законодавчих інструментів екологічного управління. При цьому економічні інструменти природокористування переважно виконують роль фіскальних платежів, а функціонування існуючих еколого-економічних регуляторів виступає засобом нагромадження фінансових ресурсів у владних структурах.

Практично всі види платежів, пов'язаних з природокористуванням та охороною навколишнього середовища, нині мають характер податкових внесків. Як відомо, Законом України “Про бюджетну систему України” встановлено, що податки, збори та інші податкові платежі зараховуються до бюджетів повністю, незалежно від їх цільового призначення. Це призводить до того, що з року в рік надходження зборів за спеціальне використання природних ресурсів, наприклад, спрямовуються до бюджету не цільовим призначенням на природоохоронні заходи, як це визначено у статті 46 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, а “розчиняються” у його доходній частині.

Нині екологічна складова вітчизняної податково-бюджетної системи представлена рентними платежами, платою за землю, збором за геологорозвідку, платежами за спеціальне використання природних ресурсів і екологічним податком (збором за забруднення навколишнього природного середовища), які є загальнодержавними обов'язковими платежами. У свою чергу, рентні платежі складаються з ресурсної і транзитної ренти. До загальнодержавних платежів за спеціальне використання природних ресурсів належить плата: за користування надрами, за спеціальне водокористування та спеціальне використання лісових ресурсів. Причому до складу платежів за спеціальне використання природних ресурсів зараховується новий збір за використання радіочастотного ресурсу України.

За існуючої практики стягнення екологічних платежів до бюджету та системи розподілу державних коштів екологічна складова податково-бюджетної системи в Україні має яскраво виражений фіскальний характер і спрямована здебільшого на поповнення бюджетних коштів за рахунок експлуатації та забруднення природного середовища. Крім того, складається враження, що держава переважно декларативно вирішує проблеми збереження довкілля і взагалі виступає таким суб'єктом природокористування, якому насправді вигідне заподіяння екологічної шкоди, компенсація за яку у вигляді зборів і штрафів утворює рахунки бюджетних фондів охорони природи. Таку ситуацію аж ніяк не можна визнати задовільною, якщо врахувати і те, що фактично бюджетні доходи від природокористування широко використовуються для усунення інших перекосів у економіці [174].

Перехід до сталого розвитку припускає суворе дотримання ряду обмежень. Це, зокрема, здійснення господарських заходів переважно на вже освоєних територіях і відмова від реалізації будь-яких проєктів, що завдають непоправної шкоди навколишньому середовищу або екологічні наслідки яких недостатньо вивчені. При цьому необхідно

розширити практику екологічної експертизи пропонованих проектних рішень та екоаудиту поточної господарської діяльності.

Державний контроль за процесом переходу до сталого розвитку передбачає розробку такої системи програмних і прогнозних документів:

- державна стратегія дій довгострокового характеру;
- довгострокові і середньострокові прогнози, що спираються на прогнози змін навколишнього середовища й окремих екосистем у результаті господарської діяльності;
- короткострокові прогнози і програми галузевого, регіонального (територіального) і державного рівнів.

При цьому однією з важливих умов є створення такої системи взаємодії “центр – регіони”, яка дозволить вирішувати у тісному взаємозв’язку економічні, соціальні і екологічні проблеми кожної територіальної громади.

Перехід до сталого розвитку України в цілому можливий тільки за умов забезпечення збалансованого еколого-економічного розвитку всіх її регіонів і міст. Це потребує формування ефективної просторової структури економіки країни при дотриманні балансу інтересів усіх регіонів України. Необхідно розробити і гласно обговорити стратегії та програми переходу до сталого розвитку всіх регіонів України. Подальша інтеграція цих програм повинна скласти загальнодержавну політику переходу до сталого розвитку.

Важливим є принцип розв’язання проблем кожного регіону відповідно до державних завдань підвищення добробуту і якості життя населення з урахуванням місцевих особливостей територій і громад. Тому потрібно зосередитися на вирішенні наступних завдань:

- формування регіонального господарського механізму, що регулює соціально-економічний розвиток за принципами розумного природокористування і поступового зниження антропогенного навантаження на навколишнє середовище;
- розробка і виконання природоохоронних заходів на забудованих і незбудованих територіях великих і малих поселень, включаючи санітарне очищення, рекультивацію порушених земель, озеленення і благоустрій міст і сіл;
- здійснення заходів щодо запобігання захворюванням населення з екологічних причин, розвитку соціальної інфраструктури, забезпечення санітарно-епідеміологічного благополуччя;
- розвиток сільського господарства на основі екологічно припустимих технологій, адаптованих до місцевих умов, які зберігають родючість ґрунтів, запобігають їх ерозії й надмірному забрудненню;

- створення системи соціального захисту сільського населення, умов праці і проживання, що послаблюють міграцію селян у міста, а також за кордон України;
- удосконалення регіональних промислових систем з урахуванням екологічної ємності території, природних ресурсів та стійкості екосистем.

Важливого значення набуває розробка та реалізація комплексних міжрегіональних схем розвитку і розміщення продуктивних сил з урахуванням принципів сталого розвитку, що охоплюють території прилеглих один до одного регіонів України.

Програмні і прогнозні документи державного рівня щодо переходу до сталого розвитку повинні служити основою для розробки регіональних програм. Разом з відповідними правовими актами і нормативами вони мають визначати умови побудови нової екологічно безпечної економіки України [170].

Аналіз інструментарію забезпечення сталого розвитку показав, що він досить різноманітний як за суб'єктами, так і за сферами впливу.

Що стосується інструментарію з реалізації сталого розвитку в Україні, то його основою є адміністративні важелі. Важливим завданням є більш активне використання ринкових механізмів для забезпечення сталого розвитку в нашій державі.

Як показав проведений аналіз, основним об'єктом впливу більшості інструментів є екологічна складова сталого розвитку. Саме ця складова є найбільш проблемною на сьогоднішній день. Від успішності її вирішення залежить успішність реалізації всієї концепції сталого розвитку. Тому ми вважаємо за доцільне проведення більш детального аналізу екологічної складової.

3.3. Екологічна складова сталого розвитку

Центральне місце в забезпеченні сталого розвитку займає проблема врахування довгострокових екологічних наслідків від прийнятих економічних рішень. Базуючись на дослідженнях, проведених нами вище, можемо побудувати ієрархічну модель сталого розвитку та визначити місце в ній екологічної складової (рис. 3.1).

Потреба у сталому розвитку як спільна мета	Формування єдиного безпечного економічного простору для всіх країн світу. Інтеграція всіх країн світу. Досягнення глобальної екологічної безпеки.
Потреба у національній безпеці як умови сталого розвитку	Формування критеріїв сталого розвитку. Формування національних моделей сталого розвитку та механізмів їх функціонування.
Потреба у збалансованому соціоecологічному розвитку	Осмилення ролі людини як головного регулятора сталості системи. Гармонізація її діяльності з законами існування природного навколишнього середовища. Виникнення теорії сталого розвитку.
Потреба економічної та екологічної безпеки і впевненості суспільства у майбутньому	Формування законодавчої основи раціонального природокористування. Спроба теоретичного осмилення існуючого стану та майбутніх перспектив розвитку. Пошук шляхів врегулювання конфліктів та налагодження партнерських зв'язків між державами.
Нераціональне природокористування з метою задоволення власних індивідуальних потреб	Незбалансований еколого-економічний розвиток, необґрунтоване та нещадне поглинання природних ресурсів.

Рис. 3.1. Ієрархічна модель сталого суспільного розвитку

Перехід до сталого розвитку вимагає кардинальних перетворень, в центрі яких стоїть екологізація основних видів діяльності людства, а також сама людина, зміна її свідомості і створення нового “сталого суспільства” як сфери розуму. Такі зміни повинні відбуватися не стихійно, а цілеспрямовано, усвідомлено при використанні розуму об’єднаного людства, всіх можливих соціально-економічних, політичних і технічних засобів. Для переходу до сталого розвитку необхідні управлінські рішення і дії, які в умовах ризику і невизначеності повинні прийматися з випередженням.

Розробляючи і обґрунтовуючи концепцію сталого розвитку, зарубіжні і вітчизняні автори дійшли єдиного висновку про те, що екологічний чинник є найважливішим елементом у забезпеченні сталого розвитку.

Для формування сталого економічного розвитку необхідна розробка концепції екологізації економіки. У реальному житті це вимагає істотної зміни пріоритетів і цілей всієї економіки, галузей і комплексів (секторів), перегляду напрямів структурної та інвестиційної політики, науково-технічного прогресу. Необхідні і відповідні ринкові регулятори для таких змін. Поняття “екологізація економіки” увійшло до наукового обороту відносно недавно, і з 90-х років ХХ століття стало за-

стосовуватися в міжнародних документах по сталому розвитку. На Міжнародному форумі в Йоганнесбурзі було озвучено наступне визначення екологізації: “Екологізація – це орієнтований на збереження і поліпшення якості природного середовища процес послідовного впровадження систем технологічних, управлінських, юридичних та інших рішень, що дозволяють підвищувати ефективність використання природних ресурсів і знижувати антропогенне навантаження на природне середовище. Початковою передумовою екологізації є вдосконалення основних технологічних процесів і безпосередньо природоохоронних заходів з метою підвищення їх екологічної ефективності” [166].

І. П. Герасимов виділяє наступні головні цілі екологізації:

- оптимізація умов життєдіяльності людства шляхом збереження і поліпшення властивостей природного середовища;
- перехід виробництва на безвідходні технології і замкнуті цикли ресурсоспоживання;
- раціональне використання природних ресурсів, забезпечення їх охорони, відновлення і розширеного відтворення;
- захист і збереження генофонду рослинного і тваринного світу [175].

В. І. Залуїн, один з перших дослідників, розкрив суть і чинники екологізації суспільного виробництва. Екологізоване виробництво характеризується комплексним використанням і відтворенням природних ресурсів, замкнутими циклами, глибоким взаємопроникненням виробничих і природних процесів. Екологізація передбачає розвиток безвідходних і маловідходних технологій, вторинну переробку відходів, високий рівень відтворення [176].

Є. В. Краснов дає наступне визначення категорії “екологізація”: “розумне використання природи відповідно до вимог екологічних і виробничих законів, правил через оптимальну взаємодію екосистемних і технологічних процесів, забезпечуючи не тільки отримання необхідних об’ємів високоякісної товарної продукції, але і нормальне функціонування загальнопланетарної біосоціальної системи, що формується, в умовах збереження екологічної рівноваги в навколишньому середовищі” [177].

Основними напрямками досліджень в екологічній економіці є:

- 1) стійкість як підтримка систем життєзабезпечення;
- 2) оцінка природних ресурсів і природного капіталу;
- 3) макроекономічний облік в еколого-економічній системі;
- 4) створення інноваційного інструментарію для управління природокористуванням;

5) еколого-економічне моделювання на локальному, регіональному і глобальному рівнях [178].

У таблиці 3.4 нами представлена система критеріїв сталого розвитку економіки з урахуванням екологічного чинника. Вказані критерії вимагають істотної зміни пріоритетів і цілей для всієї економіки і для її галузей, зміни техногенного типу розвитку на стійкий тип, здійснення структурної перебудови економіки.

Таблиця 3.4

Критерії сталого розвитку з урахуванням екологічного фактора [160]

Критерії, засновані на класифікації природних ресурсів і динаміці їх відтворення	Критерії, засновані на природоємності економіки
<ol style="list-style-type: none"> 1. Має бути забезпечений режим простого відтворення відтворюваних природних ресурсів. 2. Максимально можливе уповільнення темпів споживання невідтворюваних природних ресурсів з перспективою їх заміни на нелімітовані ресурси. 3. Мінімізація викидів на базі ресурсозберігаючих технологій. 4. Забруднення навколишнього середовища не повинно перевищувати його сучасний рівень. Мінімізація забруднення до соціально й економічно придатного рівня 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Витрати природних ресурсів на одиницю кінцевого результату: <ol style="list-style-type: none"> а) на макрорівні – всієї економіки; б) на рівні галузей, підприємств. 2. Обсяги забруднення з розрахунку на одиницю кінцевого продукту: <ol style="list-style-type: none"> а) на макрорівні – всієї економіки; б) на рівні галузей, підприємств

Що стосується практичного механізму врахування екологічного фактора для забезпечення сталого розвитку, то найбільш розповсюдженим на сьогодні є надання значення зовнішнім (екстернальним) ефектам. Процес врахування зовнішніх ефектів отримав назву інтерналізації.

За способами інтерналізації зовнішні ефекти поділяються на зовнішні ефекти, які можуть інтерналізуватись тільки під впливом держави, і ефекти, які можуть інтерналізуватись шляхом переговорів між виробником і одержувачем зовнішнього ефекту. Під інтерналізацією розуміється врахування зовнішніх, як правило, негативних ефектів, коли обсяг виробництва економічного суб'єкта, що створює зовнішній ефект, за допомогою різних способів знижується до оптимальних розмірів, тобто до такого рівня, коли витрати зниження негативного зовнішнього ефекту на кожну додаткову одиницю продукції не перевищують одержувані від цього вигоди.

А. А. Жадан пропонує наступну класифікацію напрямків інтерналізації зовнішніх ефектів залежно від інститутів впливу на них (рис. 3.2) [179].

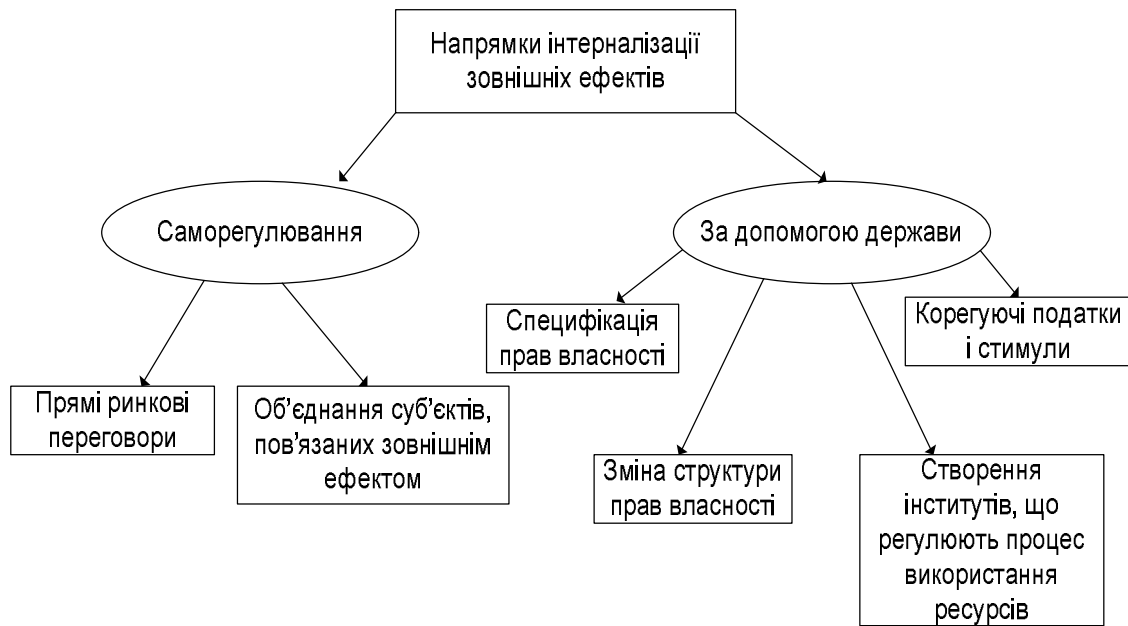

Рис. 3.2. Напрямки інтерналізації зовнішніх ефектів

За напрямками дії зовнішні ефекти можуть бути розділені на чотири групи: “виробництво-виробництво”, “виробництво-споживання”, “споживання-виробництво”, “споживання – споживання”.

Отже, проблему екологічного регулювання можна вирішити за допомогою ринкових механізмів або державного регулювання.

Інтерналізація зовнішніх ефектів без участі держави передбачає об'єднання суб'єктів, пов'язаних зовнішнім ефектом, в одну особу (міжорганізаційні альянси, поглинання, злиття) і прямі ринкові переговори з суб'єктом, що створює його. Для інтерналізації зовнішніх ефектів шляхом переговорів відповідно до теореми Коуза необхідне виконання наступних умов:

- структура прав власності повинна бути чітко визначена;
- повинна існувати можливість обмінюватися правами власності;
- трансакційні витрати на врахування зовнішніх ефектів, переговори і виконання угод не повинні бути надмірними.

Ринкову систему господарювання можна визначити як систему управління і організації суспільного виробництва, в рамках якої відносини між суб'єктами з приводу купівлі-продажу та обміну товарами і послугами, попит та пропозиція на ринку товарів і послуг здійснюють безпосередню регулюючу дію через економічні механізми на виробництво суб'єктами товарів і послуг. Ціновий механізм є найбільш дешевим і надійним механізмом розміщення ресурсів. По-перше, в ньому використовується природна для людей егоїстична мотивація

при ухваленні рішень. По-друге, він не вимагає централізованого збору інформації і ухвалення рішень. Кожен агент (фірма або споживач) збирає тільки ту інформацію, яка потрібна йому для виробництва або споживання. Проте насправді між економічними суб'єктами існують крім ринкових неринкові взаємозв'язки і взаємозалежності, які приводять до виникнення зовнішніх ефектів, що не враховуються ринком і не відображаються в цінах. Неринкові взаємозалежності між виробниками, між виробниками і споживачами, між споживачами викликають зовнішні ефекти (екстерналії) у виробництві і в споживанні, які відрізняють дві основні риси. По-перше, це ефекти, що позначаються на добробуті одного або багатьох зовнішніх суб'єктів (тих, хто сприймає ефекти), але які не відображаються в даному випадку в цінах. По-друге, економічний суб'єкт, що створює ефект, не платить за вироблений їм збиток (при негативних екстерналіях) і не одержує компенсацію (якщо зовнішні ефекти позитивні) у розмірі добробуту зовнішніх суб'єктів, що змінився. Це означає, що система цін перестає виконувати сигнальну функцію і приводить до провалів, неспроможності ринку.

Неспроможність ринку проявляється в нездатності конкурентного ринку виробити певні блага взагалі або в оптимальному обсязі, що викликано широкою поширеністю неринкових взаємозв'язків, які породжують зовнішні ефекти, особливістю економічного обороту відмінних від приватних суспільних товарів і неповнотою ринків. Можна виділити наступні види "провалів" ринку: ринок не бере до уваги негативні зовнішні ефекти; ринок не виробляє соціально значущі товари, що мають позитивні зовнішні ефекти (неповнота ринків, суспільні блага); ринку властива асиметрія інформації, що призводить до вимивання якісних товарів.

Зважаючи на поточну неспроможність ринку ефективно вирішувати проблеми зовнішніх ефектів та забезпечувати належний рівень врахування екологічних факторів, ключова роль у цьому процесі відводиться державі.

Механізм регулювання природокористування в більшості західних країн сформувався в 60–70-ті роки ХХ ст. Це дуже вплинуло на відтворювальні процеси, структурну перебудову економіки, політику держави, господарську кон'юнктуру, науково-технічний розвиток.

Початковий етап формування даного механізму базувався на різних адміністративно-правових заходах, головним з яких була державна регламентація, що включає постійні й тимчасові нормативи, різні дозвільні й контрольні процедури, систему обмежень і заборон.

На наступному етапі політика природокористування піддавалася модифікації на базі підвищення ролі економічного механізму стимулювання природоохоронної діяльності при збереженні провідної ролі державного регулювання.

Базуючись на концепції загальнолюдських цінностей і з огляду на реальну еколого-економічну ситуацію, держава повинна формувати такий економічний механізм природокористування, який зможе впливати на джерела забруднення, створюючи позитивні й негативні фінансові стимули, формувати фонди, використовувані для фінансування природоохоронної діяльності. Економічний механізм є інструментом політики втручання, він дає можливість оперувати цінами, щоб виправити недоліки ринку, пов'язані з неточним відбиттям повних витрат забруднення навколишнього середовища й вигод від його контролю.

Формуючи загальну стратегію природокористування, держава гарантує певний рівень дії економічного механізму забезпечення ресурсозберігаючої оцінки природних ресурсів [180].

Сформовані до теперішнього часу загальносвітові традиції у сфері екологічної політики вимагають використання таких інструментів регулювання, які дозволяють досягати суспільних цілей у сфері охорони навколишнього середовища через індивідуальні рішення економічних суб'єктів. Звідси виникає перша парадигма екологічної політики: трансформація суспільної мети досягнення певної якості навколишнього середовища в індивідуальні мотиви поведінки суб'єктів.

Друга парадигма впливає з першої й виражається в підході “замовник-виконавець”. Суть підходу полягає в тому, що орган екологічної політики виступає в ролі замовника, який хотів би домогтися певної якості навколишнього середовища. Виконавцями є економічні суб'єкти, які, діючи у власних інтересах, одночасно забезпечують досягнення цієї якості.

Однак на практиці застосування підходу “замовник-виконавець” стикається з рядом проблем. Найважливішою з них є асиметричність інформації. Орган екологічної політики не має у своєму розпорядженні повної і достовірної інформації про природоохоронну діяльність виконавця (наприклад, про природоохоронну технологію). У результаті замовник не в змозі передбачати всі можливі варіанти реакції виконавця на той чи інший захід екологічної політики. Крім того, іншим важливим моментом тут є невизначеність і неоднозначність наслідків як забруднення навколишнього середовища, так і природоохоронної діяльності.

Екологічна політика керується декількома основними *принципами*.

Принцип альтернативних витрат – вимагає врахування альтернативних витрат використання природних ресурсів і екологічних благ. Виграш від певного варіанта використання повинен перевищувати альтернативні витрати. Це гарантує раціональність, тобто найкраще з можливих застосувань благ і ресурсів. Наприклад, якщо навколишнє середовище використовується для розміщення відходів, то альтернативні витрати полягають у втраті якості навколишнього середовища. Таке використання неприпустиме, коли ця втрата більше, ніж вигода від розміщення відходів.

Принцип “забруднювач платить” є конкретизацією принципу альтернативних витрат. Вимога, щоб альтернативні витрати суспільства зіставлялися з вигодами, сама по собі не визначає, яким чином ці витрати розподіляються між суб’єктами економіки. В умовах ринкової економіки, коли економічні суб’єкти приймають самостійні рішення, важливо зіставляти приватні вигоди від економічної діяльності з суспільними альтернативними витратами. У результаті альтернативні витрати будуть адресовані тим господарським одиницям, з вини яких вони виникли. Це й становить суть принципу “забруднювач платить”.

Завдяки використанню цього принципу досягається ряд переваг:

- 1) альтернативні витрати охорони навколишнього середовища розподіляються раціонально;
- 2) формується стимул до скорочення й запобігання забрудненню;
- 3) усувається розрив між приватними й суспільними витратами, і в результаті ціни товарів поряд з витратами праці й капіталу включають екологічні витрати.

Однак практичне застосування принципу “забруднювач платить” ускладнене з ряду причин. Найважливішою з них є те, що для його реалізації необхідно точно встановити емітента, а це не завжди можливо.

Принцип довгострокової перспективи. Він припускає, що у випадку вибору між охороною або деградацією навколишнього середовища альтернативні витрати повинні визначатися не статично, а в довгостроковій перспективі. Часто наслідки забруднення навколишнього середовища проявляються через тривалий час, що породжує екологічні ризики й невизначеність. Прикладами є руйнування озонового шару через надходження в атмосферу хлорфторвуглеводів, проникнення нітритів у системи ґрунтових і підземних вод. Отже, екологічна політика зможе досягти успіху не тільки борючись з існуючими забрудненнями, але й попереджаючи майбутні.

Крім того, довгострокова орієнтація екологічної політики необхідна й тому, що впровадження в практику й одержання результатів

деяких регулюючих інструментів часто вимагає тривалого часу. Наприклад, у Німеччині пройшло 8 років від прийняття закону про платежі за скидання забруднюючих речовин (1978 р.) до застосування повного розміру ставки (1986 р.), не враховуючи п'яти років, що пішли на обговорення проекту закону.

Принцип взаємозалежності. Екологічні системи утворюють складну мережу взаємодій. Тому при проведенні екологічної політики необхідно враховувати переміщення забруднюючих речовин з одних підсистем навколишнього середовища в інші. Наприклад, заборона на поховання відходів на смітнику може привести до того, що їх будуть викидати у воду. Екологічна політика повинна бути комплексною, тобто охоплювати всі об'єкти й підсистеми навколишнього середовища, види природних ресурсів, а також всі відомі типи забруднюючих речовин.

Крім перелічених вище, державна політика у сфері екології базується на таких принципах:

- сталий розвиток, що передбачає однакове ставлення до його економічної, соціальної й екологічної складової і визнання неможливості розвитку людського суспільства при деградації природи;
- пріоритетність для суспільства життєзабезпечуючих функцій біосфери стосовно прямого використання її ресурсів;
- справедливий розподіл доходів від використання природних ресурсів і доступу до них;
- запобігання негативним екологічним наслідкам у результаті господарської діяльності, врахування віддалених екологічних наслідків;
- відмова від господарських та інших проектів, пов'язаних із впливом на природні системи, якщо їх наслідки непередбачувані для навколишнього середовища;
- природокористування на платній основі й відшкодування населенню й навколишньому середовищу збитку, що наноситься в результаті порушення законодавства про охорону навколишнього середовища;
- відкритість екологічної інформації;
- участь суспільства, органів самоврядування й ділових кіл у підготовці, обговоренні, прийнятті й реалізації рішень у сфері охорони навколишнього середовища й раціонального природокористування.

Основні напрямки державної політики у сфері екології:

- 1) забезпечення сталого природокористування;
- 2) зниження забруднення навколишнього середовища й ресурсозбереження;
- 3) збереження й відновлення природного середовища;

4) розвиток системи державного управління охороною навколишнього середовища й природокористуванням.

Проаналізуємо заходи, необхідні для реалізації цих напрямків державної політики:

1. Забезпечення сталого природокористування. Основними завданнями в зазначеній сфері є раціональне використання поновлюваних і обмежене використання невідновлюваних природних ресурсів.

Для цього необхідні:

- впровадження комплексного природокористування, його орієнтація на цілі сталого розвитку, включаючи екологічно обґрунтовані методи використання земельних, водних, лісових, мінеральних й інших ресурсів;
- скорочення у структурі національної економіки частки підприємств, що експлуатують природні ресурси; розвиток наукомістких природозберігаючих високотехнологічних виробництв;
- збереження розмаїття використовуваних біологічних ресурсів, їх внутрішньої структури й здатності до саморегуляції й самовідтворення;
- максимально повне використання видобутих корисних копалин і біологічних ресурсів, мінімізація відходів при їх видобутку й переробці;
- мінімізація збитку, що наноситься природному середовищу при розвідці й видобутку корисних копалин; рекультивация земель, пошкоджених у результаті розробки родовищ корисних копалин;
- впровадження систем ведення сільського господарства, адаптованих до природних ландшафтів, розвиток екологічно чистих сільськогосподарських технологій, збереження й відновлення природної родючості ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення;
- підтримка традиційної екологічно збалансованої господарської діяльності;
- запобігання й припинення всіх видів нелегального використання природних ресурсів, у тому числі браконьєрства, а також їх незаконного обороту.

2. Зниження забруднення навколишнього середовища й ресурсозбереження. Основним завданням у зазначених сферах є зниження забруднення навколишнього середовища викидами й відходами, а також питомої енерго- й ресурсоемності продукції й послуг.

Для цього необхідні:

- впровадження ресурсозберігаючих і безвідходних технологій у всіх сферах господарської діяльності;

- технологічне переозброєння й поступове виведення з експлуатації підприємств із застарілим обладнанням;
- оснащення підприємств сучасним природоохоронним устаткуванням;
- забезпечення якості води, ґрунту й атмосферного повітря відповідно до нормативних вимог;
- скорочення питомого водоспоживання у виробництві й житлово-комунальному господарстві;
- підтримка екологічно ефективного виробництва енергії, включаючи використання поновлюваних джерел і вторинної сировини;
- розвиток систем використання вторинних ресурсів, у тому числі переробки відходів;
- зниження втрат енергії й сировини при транспортуванні, у тому числі за рахунок екологічно обґрунтованої децентралізації виробництва енергії, оптимізації системи енергопостачання дрібних споживачів;
- модернізація й розвиток екологічно безпечних видів транспорту, транспортних комунікацій і палива, у тому числі неуглецевого;
- перехід до екологічно безпечного суспільного транспорту – основного виду пересування у великих містах;
- розвиток екологічно безпечних технологій реконструкції житлово-комунального комплексу й будівництва нового житла;
- підтримка виробництва товарів, розрахованих на максимально тривалі використання.

3. Збереження й відновлення природного середовища. Основними завданнями в зазначеній сфері є збереження і відновлення ландшафтного й біологічного розмаїття, достатнього для підтримки здатності природних систем до саморегуляції й компенсації наслідків антропогенної діяльності.

Для цього необхідні:

- збереження й відновлення оптимального для сталого розвитку країни й окремих регіонів комплексу наземних, прісноводних і морських природних систем;
- збереження й відновлення рідких і зникаючих видів живих організмів у природному середовищі їхнього перебування, у неволі й генетичних банках;
- створення й розвиток спеціальних природних територій різного рівня й режиму, формування на їх основі, а також на основі інших територій з перевагою природних процесів природно-заповідного

фонду як невід'ємного компонента розвитку регіонів і країни в цілому, збереження унікальних природних комплексів;

- збереження й відновлення цілісності природних систем, у тому числі запобігання їх фрагментації в процесі господарської діяльності при створенні гідротехнічних споруд, автомобільних і залізних доріг, газо- і нафтопроводів, ліній електропередачі та інших лінійних споруджень.

4. Розвиток системи державного управління охороною навколишнього середовища й природокористування. Основним завданням у зазначеній сфері є забезпечення ефективного державного управління охороною навколишнього середовища й використання природних ресурсів, що відповідає демократичному ладу й ринковій економіці.

Для цього необхідні:

- розвиток державного регулювання охорони навколишнього середовища й використання природних ресурсів з урахуванням різних форм їх освоєння;
- чітке розмежування повноважень і відповідальності між органами державної влади й органами місцевого самоврядування у сфері контролю за використанням ресурсів і станом навколишнього природного середовища;
- врахування екологічних проблем при регулюванні відносин власності на природні ресурси;
- забезпечення державного, відомчого, виробничого, муніципального й суспільного екологічного контролю, а також удосконалення системи ліцензування, сертифікації й паспортизації;
- розвиток державного нормування й контролю якості навколишнього середовища та встановлення однакових вимог до господарюючих суб'єктів;
- удосконалення механізму й посилення ролі державної та суспільної екологічної експертизи, включаючи експертизу проектів, технологій і державних програм;
- впровадження стратегічної оцінки впливу на навколишнє середовище й аналізу його стану в масштабах країни й регіонів;
- підтримка в постійній готовності органів управління, сил і засобів реагування на виникаючі екологічні загрози й надзвичайні ситуації;
- створення в секторах промисловості, у яких здійснюється потенційно небезпечна діяльність, спеціалізованих підрозділів, призначених для запобігання й ліквідації негативних наслідків такої діяльності;
- наділення посадових осіб, що здійснюють контроль за дотриманням законодавства у сфері використання природних ресурсів й

охорони навколишнього середовища, необхідними повноваженнями, забезпечення ним державного захисту й надання соціальних гарантій.

Інструментарій державного екологічного регулювання зосереджений в наступних сферах:

- нормативно-правове забезпечення і правозастосування;
- економічні і фінансові механізми;
- екологічний моніторинг та інформаційне забезпечення;
- наукове забезпечення;
- екологічна освіта;
- розвиток громадянського суспільства як умова реалізації державної політики у сфері екології;
- регіональна політика у сфері екології.

Проаналізуємо важливі інструменти та напрями їх використання в кожній із зазначених сфер.

Нормативно-правове забезпечення і правозастосування. Основними задачами у цій сфері є створення ефективного правового механізму забезпечення збереження природного середовища і екологічної безпеки, а також вдосконалення правозастосовної практики в цілях забезпечення адекватної відповідальності за екологічні правопорушення та її невідворотності.

Для цього необхідні:

- усунення суперечностей між природно-ресурсними і природоохоронними нормами законодавства, а також між законодавством у сфері охорони навколишнього середовища і нормами інших галузей права;
- забезпечення реалізації законодавчих актів шляхом ухвалення підзаконних нормативно-правових актів, необхідних для повноцінного застосування законів;
- правове закріплення необхідності представлення екологічного обґрунтування діяльності як однієї з обов'язкових умов при проведенні конкурсів, тендерів, аукціонів на право реалізації та/або вибору проектів;
- розвиток системи державних стандартів у сфері охорони навколишнього середовища, закріплення в національній правовій системі міжнародних екологічних стандартів, що забезпечують зниження антропогенного навантаження на навколишнє середовище;
- гармонізація законодавства країн у сфері охорони навколишнього середовища і норм міжнародного права в цій сфері;

- розвиток і активізація судових механізмів вирішення протиріч між інтересами населення, суб'єктів господарської діяльності і держави у сфері охорони навколишнього середовища;
- зміцнення системи прокурорського нагляду і реалізація заходів прокурорського реагування у сфері охорони навколишнього середовища;
- удосконалення методик розрахунку і практики компенсації збитку в результаті екологічних правопорушень та/або здійснення екологічно небезпечних видів діяльності;
- забезпечення застосування механізмів припинення незаконної діяльності.

Економічні і фінансові механізми. Основною задачею у цій сфері є економічне регулювання ринкових відносин в цілях раціонального природокористування, зниження навантаження на природне середовище, його охорону, залучення бюджетних і позабюджетних коштів на природоохоронну діяльність.

Для цього необхідні:

- забезпечення переходу у сфері природокористування до системи рентних платежів;
- включення в економічні показники повної вартості природних об'єктів, а також вартості природоохоронних (екологічних) робіт (послуг);
- створення повноцінного механізму стягнення з господарських суб'єктів, що експлуатують природні ресурси, платежів і їх використання на збереження та відновлення природного середовища;
- реалізація повною мірою принципу “забруднювач платить”; забезпечення залежності розмірів плати за викиди і скиди від їх обсягу і небезпеки для навколишнього середовища і здоров'я населення;
- розробка науково обгрунтованої методики визначення розміру компенсації за ушкодження, що наноситься навколишньому середовищу і здоров'ю громадян у процесі господарської діяльності, при техногенних і природних надзвичайних ситуаціях, а також в результаті екологічно небезпечної діяльності, зокрема військової, забезпечення обов'язкової компенсації екологічного збитку навколишньому середовищу і здоров'ю населення;
- забезпечення адекватного бюджетного фінансування охорони навколишнього середовища як одного з пріоритетних напрямів діяльності держави;
- створення системи фінансування природоохоронних робіт на конкурсній основі за рахунок коштів бюджетів всіх рівнів і позабюджетних джерел;

- формування і застосування податкової і тарифної політики, стимулюючої переорієнтацію експорту з сировини на продукти глибокої переробки;
- створення і застосування системи податків і зборів, які стимулюють використання екологічно чистих технологій, товарів і послуг незалежно від країни-виробника;
- вдосконалення механізмів зміни форм власності і купівлі-продажу землі, природних ресурсів і господарських об'єктів з урахуванням задач збереження і відновлення природного середовища (включаючи оцінку минулого екологічного збитку, зобов'язання щодо проведення реабілітаційних заходів та ін.);
- встановлення механізму фінансових гарантій, включаючи екологічне страхування, пов'язаних з можливою негативною дією на навколишнє середовище;
- сприяння розвитку екологічного аудиту діючих підприємств, підприємств у сфері охорони навколишнього середовища і добровільної сертифікації;
- впровадження ринкових механізмів охорони природи, зокрема які стимулюють повторне використання і вторинну переробку промислових товарів;
- введення відповідальності виробника за вироблений продукт на всіх стадіях від отримання сировини і виробництва до утилізації;
- створення умов для впровадження системи лізингу екологічно безпечних промислових товарів тривалого користування, зокрема для особистих потреб;
- використання схем міжнародних фінансово-економічних розрахунків з урахуванням внеску країн в забезпечення глобальної стійкості біосфери;
- формування умов для стимулювання благочинності у сфері охорони природи.

Екологічний моніторинг та інформаційне забезпечення. Основною задачею в цих сферах є забезпечення державних і муніципальних органів, юридичних осіб і громадян достовірною інформацією про стан навколишнього середовища і його можливі несприятливі зміни.

Для цього необхідні:

- розвиток єдиної державної системи екологічного моніторингу на всій території країни;
- вдосконалення нормативної бази, що регламентує взаємодію органів виконавчої влади, які здійснюють державний екологічний моніторинг, включаючи формування фонду інформаційних ресурсів;

- удосконалення системи показників, створення методології екологічного моніторингу, а також технічне і матеріальне забезпечення діяльності системи екологічного моніторингу;
- забезпечення достовірності і зіставності даних екологічного моніторингу за окремими галузями економіки і регіонами країни;
- вдосконалення системи обліку і контролю за використанням ядерних матеріалів, радіоактивних речовин і відходів;
- проведення робіт щодо виявлення зон екологічної небезпеки;
- виявлення і позначення на місцевості всіх територій, які були радіоактивно і хімічно забруднені в масштабах, що становлять небезпеку для навколишнього середовища і населення;
- інвентаризація екологічно небезпечних виробництв, споруд і поховань відходів; оцінка ризику виникнення надзвичайних екологічних ситуацій і шляхів їх запобігання;
- формування і ведення кадастрів екологічно небезпечних об'єктів;
- інвентаризація території для виявлення і спеціальної охорони земель, придатних для виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, водних об'єктів із стратегічними запасами питної води, природних комплексів, що володіють особливим рекреаційно-оздоровчим значенням;
- формування системи державних кадастрів природних ресурсів, природних територій, що особливо охороняються, і територій традиційного природокористування;
- забезпечення відкритості інформації про стан навколишнього середовища і можливі екологічні загрози; безкоштовний доступ громадян до інформації у сфері екології, життєво важливої для їх безпеки;
- інформаційне забезпечення обліку результатів державної екологічної експертизи всіх проектів, програм і об'єктів, що підлягають обов'язковій екологічній експертизі.

Наукове забезпечення. Основними задачами наукового забезпечення у сфері захисту навколишнього середовища є розвиток наукових знань про екологічні основи сталого розвитку, виявлення нових екологічних ризиків, породжуваних розвитком суспільства, а також природними процесами і явищами.

Для цього необхідні:

- формування теоретичних і технологічних основ переходу до сталого розвитку;
- розробка екологічної складової стратегічного прогнозу розвитку країни;
- дослідження можливої глобальної і регіональної зміни клімату і його наслідків для природного середовища;

- розробка екологічно ефективних і ресурсозберігаючих технологій, виробництв, видів сировини, матеріалів, продукції і устаткування, зокрема в сільському господарстві;
- розробка наукових принципів і технологій використання відновлюваних біологічних ресурсів (лісових, водних, лікарських та ін.), що забезпечують їх стійке відтворення;
- розробка принципів використання атмосферного повітря (повітряних ресурсів) з метою збереження навколишнього середовища;
- розробка ефективних методів збереження біологічного різноманіття, включаючи розвиток мережі природних територій, що особливо охороняються, збереження і відновлення рідкісних і цінних видів тварин і рослин, а також природних співтовариств і систем;
- аналіз розповсюдження чужорідних і генетично змінених видів живих організмів і розробка відповідних методів контролю і зниження негативних наслідків цих процесів;
- розробка методології і методів еколого-економічної оцінки, зокрема визначення вартості природних об'єктів, для використання при ухваленні рішень в різних галузях економіки;
- створення основ визначення екологічних ризиків з метою створення системи управління якістю природного середовища;
- розробка засобів і методів попередження і ліквідації забруднень, реабілітації навколишнього середовища і утилізації небезпечних відходів;
- вивчення зв'язку між захворюваннями людей і змінами якості навколишнього середовища;
- розробка і розвиток сучасних методів екологічного моніторингу, а також інформаційних технологій в цілях державного управління у сфері природокористування і охорони навколишнього середовища.

Екологічна освіта і культура. Основною задачею в цих сферах є підвищення екологічної культури населення, освітнього рівня і професійних навичок і знань у сфері екології.

Основні заходи при цьому:

- створення державних і недержавних систем безперервної екологічної освіти;
- включення питань екології, раціонального природокористування, охорони навколишнього середовища і сталого розвитку в учебні плани на всіх рівнях освітнього процесу;
- посилення ролі соціальних і гуманітарних аспектів екологічної освіти і еколого-просвітницької діяльності;

- підготовка і перепідготовка педагогічних кадрів у сфері екології для всіх рівнів системи обов'язкової і додаткової освіти, зокрема з питань сталого розвитку;
- включення питань формування екологічної культури, екологічної освіти у програми розвитку територій;
- державна підтримка діяльності систем освіти, що здійснює екологічну освіту;
- розробка стандартів освіти, орієнтованих на роз'яснення питань сталого розвитку;
- розвиток системи підготовки у сфері екології керівних працівників різних сфер виробництва, економіки і управління, а також підвищення кваліфікації фахівців природоохоронних служб, правоохоронних і судових органів;
- підвищення інформованості ділових кіл з питань законодавства у сфері охорони навколишнього середовища, раціонального природокористування, сталого розвитку, а також навчання їх методам управління з урахуванням екологічного чинника;
- підтримка і публікація матеріалів з питань екології в засобах масової інформації.

Розвиток громадянського суспільства як умова реалізації державної політики у сфері екології. Основною задачею тут є державне сприяння екологізації громадянського суспільства.

Для цього необхідні:

- вдосконалення законодавства для створення правових умов, що дозволяють громадянам брати участь в ухваленні і реалізації екологічно значущих рішень, зокрема шляхом проведення опитів, суспільних слухань, суспільних експертиз і референдумів;
- забезпечення можливості проходження альтернативної цивільної служби на об'єктах і в структурах, що реалізують політику у сфері екології;
- підтримка екологічних суспільних рухів і добродійної діяльності;
- створення умов для підтримки і розвитку традиційного екологічно збалансованого природокористування корінних нечисленних народів;
- вдосконалення законодавства в цілях розвитку суспільного екологічного контролю, зокрема суспільних інспекцій.

Регіональна політика у сфері екології. Основними задачами її є екологічно обгрунтоване розміщення господарських і житлово-комунальних об'єктів і максимальне використання можливостей і специфіки регіонів для стійкого розвитку країни.

Для цього необхідні:

- впровадження природно-ландшафтного, зокрема басейнового, принципу управління природними комплексами;
- концентрація наявних і нових виробництв на вже трансформованих землях і в районах з розвинутою інфраструктурою;
- резервування на основі еколого-економічного обґрунтування, зокрема виключення з господарського використання, територій, ще не освоєних або мало зачеплених господарською діяльністю, або неперевиконання екологічної місткості природних систем при освоєнні цих територій;
- врахування задач щодо збереження цілісності природних комплексів в процесі територіального планування;
- розширення практики використання місцевих природних, сировинних і енергетичних ресурсів на основі екологічно чистих технологій;
- забезпечення пріоритетної участі корінних нечисленних народів у виборі стратегії розвитку територій, на яких вони традиційно проживають [181].

Як бачимо, на національному рівні перед державою постає досить значний спектр проблем, що стоять на заваді екологізації. Втім, зважаючи на процеси глобалізації, що проходять в сучасному світі, необхідною складовою для забезпечення належного рівня екологізації є міжнародні відносини з приводу екології.

Світова економічна рівновага є продуктом взаємодії всіх країн, які входять до системи міжнародного поділу праці. Стихійний розвиток цих процесів в умовах посилення економічної єдності світу, формування цілісної економічної системи може спричинити, і вже нині спричиняє такі наслідки, які можуть обернутися серйозними катаклізмами. Зрозуміло, що поодиночі сталого розвитку державам не досягти. Тому потреби в обміні досвідом та прикладанні спільних зусиль до забезпечення сталого розвитку стають домінуючими. Розвинені країни світу могли б стати ініціаторами створення таких міждержавних осередків на базі вже існуючих інституційних структур, які регулюють окремі напрямки світового розвитку (за їх же ініціативою). Тобто на даному етапі розвитку цих держав домінуючими є потреби реалізації напрацьованих здобутків у практику господарювання, яка вже давно вийшла за межі окремо взятої держави. У зв'язку з цим стратегічними орієнтирами у розвитку таких країн є: зміна політики господарювання та інтеграційних процесів у світове господарство на основі взаємоузгодженого співіснування з іншими країнами з метою досягнення сталості розвитку (це, у свою чергу, вимагає перегляду експлуаторського ставлення розвинутих країн до природно-ресурсних багатств країн,

що розвиваються); реструктуризація існуючих інституційних структур, створення координаційних центрів сталого розвитку регіонів; подальше удосконалення механізму природокористування, охорони і відтворення навколишнього середовища; поглиблення спеціалізації на розробці “ноу-хау”, наукомісткої екологізованої продукції, проектування екологічної техніки і технології; розвиток науки і освіти у напрямку інтеграції у світовий процес екологізації свідомості суспільства.

Розвинуті країни повинні стати центрами проведення міжнародних симпозіумів, конференцій, виставок, кінофестивалів, конкурсів та інших заходів у галузі екологізації свідомості, розробки методів екологізації, охорони навколишнього середовища, розвитку НТП, фінансової підтримки екологічних програм у різних країнах, розробки міждержавних транскордонних програм переходу на сталий розвиток: установлення гарантій рівності для всіх країн перед законом, забезпечення рівних можливостей для досягнення матеріального, екологічного і соціального благополуччя; забезпечення умов реалізації трудового, духовного, інтелектуального потенціалів населення, його ефективне включення в суспільний поділ праці; раціональне використання власних природних ресурсів, розвиток видобувних галузей; налагодження співробітництва у справі створення відкритої міжнародної економічно-екологічної системи, яка веде до економічного зростання і сталого розвитку всіх країн; розробка критеріїв регіонального і світового сталого розвитку та механізмів їх досягнення.

Хоча між державами існує ряд відмінностей, проте вони змушені співіснувати в одному природно-ресурсному просторі. Наскільки ця взаємодія буде значимою, ефективною, екологічно безпечною для кожної держави зокрема, залежить від політики, яка ведеться у напрямку її соціально-економічного і екологічного розвитку [166].

У другій половині ХХ століття в усьому світі росло розуміння того, що соціально-економічний розвиток тісно пов'язаний з ефективним управлінням у сфері природокористування й охорони навколишнього середовища. Це відбивається в політиці, стратегії й тактиці міжнародних організацій і програм як системи ООН, так і регіонального рівня – ВІЗ, ЮНЕП, ІСО, ЮНІДО, МЕА, ОЕСР й інших, у тому числі організацій економічної інтеграції, таких як Європейський Союз. З метою забезпечення сталого розвитку на перший план висуваються завдання розробки глобальної екологічної політики, реалізованої за допомогою міжнародних договорів, та регіональної й національної політики, заснованої на міжсекторальному підході, що враховує цілі та пріоритети економічного й соціального розвитку окремих територій і галузей за участю всіх зацікавлених сторін – органів влади

різних рівнів, бізнесу, громадських організацій і населення. Так, одержали розвиток програми “Навколишнє середовище для Європи”, “Здоров’я населення й навколишнє середовище”, “Транспорт і навколишнє середовище” і ряд інших. При цьому все більше значення надається сполученню правових, адміністративних, інституціональних й економічних регуляторів для поетапного досягнення поставлених цілей. Міжнародні фінансові інститути, такі як Всесвітній банк, Європейський банк реконструкції й розвитку, Азіатський банк розвитку вважають одним із пріоритетів своєї діяльності заохочення такого розвитку, який був би сталим як з економічної, так і з екологічної точок зору. При розгляді проектів, які пропонуються для фінансування з коштів цих організацій, надається велике значення екологічним критеріям й оцінці впливу реалізації цих проектів на природні ресурси й навколишнє середовище.

Для подальшої реалізації міжнародного співробітництва необхідні:

- участь країн в консолідації зусиль світової спільноти по збереженню навколишнього середовища, зокрема в розробці і виконанні міжнародних договорів з його охорони;
- сприяння екологізації положень діючих і запланованих міжнародних договорів;
- активна участь країн в міжнародних екологічних організаціях, зокрема в системі Організації Об’єднаних Націй;
- забезпечення в країнах обов’язкової державної екологічної експертизи і екологічного контролю всіх міжнародних програм і проектів, реалізовуваних на їх території;
- випереджуюча дія на процес глобалізації шляхом активної участі в міжнародних переговорах, що стосуються використання природних ресурсів, міжнародного переміщення технологій, товарів і послуг, здатних завдати екологічного збитку населенню і природному середовищу [181].

Таким чином, однією з основних умов забезпечення сталого розвитку є екологізації суспільства. Для цього можна використовувати ринкові механізми, а також державне і міждержавне регулювання. Як показав проведений аналіз, проблем, що стоять перед людством на цьому шляху, дуже багато. Це ж стосується і України. Практична реалізація сталого розвитку нашої країни неможлива без раціональної організації вітчизняної системи еколого-економічних регуляторів, що стимулюють екологічно безпечне господарювання і водночас визначають задовільний стан відповідних територій [182].

Питання екологізації економіки України є особливо актуальним, оскільки спостерігається погіршення техніко-екологічних і еколого-

економічних умов суспільного виробництва, що практично проявляються як низка досить стабільних негативних тенденцій, зокрема:

1) просування економіки ресурсовитратним шляхом, зростання показника енерго- та ресурсоемності вихідного національного продукту, який уже втричі перевищує світовий рівень;

2) зростання експорту первісних сировинних ресурсів України, що об'єктивно призводить до марнотратства природних багатств, виснаження їхніх запасів, перетворення держави на мінерально-сировинну периферію з економікою напівколоніального типу, що становить загрозу екологічній та економічній безпеці. Водночас відомо, що держави, котрі спеціалізуються на розвитку сировинно-ресурсних галузей, не лише приречені на економічну залежність від країн, які споживають їх продукцію, а й завдають непоправної подвійної шкоди навколишньому середовищу: через переважно витратний характер природокористування понад 80 % природних ресурсів витрачається на підтримку ресурсовидобувних і ресурсоемних, із застарілою технікою, переробних виробництв (що спостерігається і в Україні);

3) стрімке нарощування потужностей та обсягів випуску сировинних галузей, енерго- і матеріалоемних, особливо екологічно шкідливих виробництв (кольорової та чорної металургії, деревообробної і целюлозно-паперової галузей, хімічної та нафтохімічної, промисловості будівельних матеріалів). Динаміка змін міжгалузевих пропорцій свідчить про екологічно небезпечну структуру економіки України, подальше зростання питомої ваги екологічно шкідливих виробництв;

4) зниження рівня технологічної та екологічної безпеки через кризовий стан технічної бази суспільного виробництва, показниками чого є високий ступінь зношеності основних фондів (до 75 % в окремих галузях), зростання питомої ваги морально застарілого обладнання й устаткування, низькі темпи їх оновлення;

5) зростання техногенного тиску на довкілля, тобто збільшення питомої ваги викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище на одиницю кінцевої продукції, попри недовантаження виробничих потужностей [174].

Одним з основних регуляторів, які має в розпорядженні наша держава, є законодавче регулювання екології.

За роки незалежного правотворення в Україні створено досить розвинуте й розгалужене екологічне законодавство, що в структурному відношенні являє собою ієрархічну систему нормативно-правових актів, які регулюють різноманітні суспільні відносини щодо охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Ядром системи екологічного законодавства України є Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року, яка в частині регламентації відносин охорони довкілля закріпила ряд важливих положень. По-перше, було підвищено до конституційного рівня юридичну силу ряду ключових еколого-правових норм, що вже на той час були врегульовані в поточному законодавстві. Це в першу чергу стосується закріплення статтею 50 Конституції права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному громадянину було також конституційно гарантоване право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. “Така інформація, – декларує частина друга ст. 50, ніким не може бути засекречена”. Широкий палітрі конституційних екологічних прав громадян кореспондує їх конституційний обов'язок не заподіювати шкоду природі, відшкодувати завдані ними збитки (ст. 66). Більше десяти статей Конституції безпосередньо регулюють питання екологічної безпеки і раціонального використання природних ресурсів, що дає всі підстави вважати Конституцію України екологічно орієнтованою. Це зокрема регулювання відносин власності на природні ресурси (стаття 13), питання землі як основного природного багатства (стаття 14), регламентація екологічної безпеки громадян (стаття 16), регулювання виключно законами основ екологічної безпеки та правового режиму зон надзвичайних екологічних ситуацій (пункти 6 та 19 статті 92), компетенція Верховної Ради України (стаття 85 п. 31) і Президента України (стаття 196 п. 21) щодо оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації, віднесення до відання АРК ініціювання введення надзвичайного стану та оголошення зон надзвичайних екологічних ситуацій на своїй території (стаття 138 п. 10) та деякі інші.

Конституційне підгрунття має також участь громадян у прийнятті екологічно важливих рішень. Так, ст. 38 Конституції гарантує кожному право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевому референдумах тощо, а ст. 40 – право направляти колективні письмові звернення чи особисто звертатись до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, а також обов'язок останніх розглянути ці звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк. Конституційний характер має і право доступу до правосуддя у разі порушення права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля. В цьому випадку кожен має право на відшкодування завданої відповідним порушенням шкоди. Крім того, ст. 55 встановлює загальну конституцій-

ну норму щодо судового порядку захисту прав і свобод людини і громадянина. Серед головних конституційних прав громадян у цій частині вказане право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Цьому праву кореспондує передбачене ст. 56 Конституції право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. При цьому всі норми Конституції України, якими проголошуються права громадян, є нормами прямої дії і можуть застосовуватись безпосередньо. У випадку порушення цих прав може вмикатися механізм судового захисту.

Даючи загальну оцінку конституційного регулювання екологічних питань в Україні, слід зазначити, що порівняно з конституціями держав-членів ЄС, Конституція України вирізняється достатньо високим рівнем регулювання екологічних питань, особливо в частині гарантування права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та ролі держави в забезпеченні цього права. Така пріоритетна увага до відповідної сфери є свідченням глибокої екологічної кризи, в якій опинилась Україна на початку 90-х років і усвідомлення необхідності пошуку шляхів виходу з неї.

Головним актом поточного екологічного законодавства України є прийнятий за 5 років до Конституції України Закон “Про охорону навколишнього природного середовища” (1991 р.) – акт рамкового характеру, що заклав підвалини всього подальшого регулювання відповідної сфери. Охорона навколишнього середовища розглядається цим Законом як неодмінна умова сталого розвитку суспільства, як інтегральне поняття, що поєднує не тільки класичне його суто охоронне розуміння, а й екологічну безпеку та раціональне використання природних ресурсів. Саме в цьому Законі першою серед держав колишнього СРСР Україна законодавчо закріпила широкий комплекс екологічних прав громадян (ст. 9 Закону). Розвиток земельного, водного, лісового законодавства, законодавства про надра, про охорону атмосферного повітря, про охорону і використання рослинного і тваринного світу та іншого спеціального законодавства протягом наступних 15 років відбувався на основі цього Закону, розвиваючи його базові положення.

Суттєво вплинула на подальший розвиток екологічного законодавства кодифікація природоресурсного законодавства України, а саме прийняття Земельного кодексу (спершу в редакції від 18 грудня 1990 року, потім в редакції від 13 березня 1992 р., і нарешті Земельного

кодексу 2001 р.), Лісового кодексу (1994 р.), Водного кодексу (1995 р.), Кодексу України про надра (1994 р.), законів України “Про охорону атмосферного повітря” (1992, в редакції від 21.06.2001), “Про тваринний світ” (2001 р.), “Про рослинний світ” (1999 р.), “Про відходи” (1998 р.).

Кожен з цих кодифікаційних актів врегулював особливості використання і охорони окремих природних ресурсів, основи державного і громадського управління у відповідній сфері, здійснення контролю і підстави юридичної відповідальності за правопорушення.

Крім актів поресурсного регулювання в Україні протягом 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. прийнято цілу низку інших законів екологічного спрямування як загального характеру (ті, що в законодавстві ЄС отримали назву “горизонтального” законодавства), так і такі, що регулюють окремі сфери суспільного розвитку.

Серед актів “горизонтального” законодавства вирізняються закони, якими регулюються основи екологічної безпеки. Це закони: “Про екологічну експертизу” (1995 р.), “Про пестициди та агрохімікати” (1995 р.); “Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку” (1995 р.); “Про поводження з радіоактивними відходами” (1995 р.), “Про об’єкти підвищеної небезпеки” (2001 р.), “Про екологічний аудит” (2004 р.) та деякі інші.

Інша група “горизонтальних” законів екологічного спрямування встановлює особливий еколого-правовий режим для окремих категорій територій. Це, зокрема, закони: “Про зону надзвичайної екологічної ситуації” (2000 р.), “Про правовий режим надзвичайного стану” (2000 р.), “Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи” (1991 р.), “Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону (2000 р.), “Про курорти” (2000 р.) та інші.

Одним із пріоритетів законодавчого регулювання в екологічній сфері України є охорона природи шляхом заповідання і збереження біорізноманіття. Першим кроком у цьому напрямку стало прийняття Закону України “Про природно-заповідний фонд України” (1992 р.), яким закладено основи охорони довкілля засобами територіальної і видової охорони. А Закон України “Про екологічну мережу України” (2004 р.) ознаменував новий етап в концептуальному розвитку підходів до заповідної охорони природи – від збереження окремих територіальних одиниць – до створення єдиної структурної мережі природних територій і об’єктів, що підлягають особливій державній охороні.

Важливою тенденцією останнього десятиріччя стало впровадження екологічних чинників у регулювання різних видів, секторів господарської, управлінської та іншої діяльності. В законодавстві цей процес позначився як екологізація інших галузей законодавства, зокрема, господарського, адміністративного, фінансового та іншого. В цьому контексті найбільш показовими є закони України “Про мисливське господарство та полювання” (2000 р.), “Про туризм” (1995 р. в редакції 2003 р.); ряд законів, що регулюють містобудівну та проектно-будівельну діяльність, а саме: “Про основи містобудування” (1992 р.), “Про планування і забудову територій (2000 р.), “Про Генеральну схему планування територій України” (2002 р.).

Компетенція органів місцевого самоврядування та місцевої виконавчої влади у сфері охорони довкілля знайшла своє відображення в законах України “Про місцеве самоврядування в Україні” (1997 р.) та “Про місцеві державні адміністрації” (1999 р.).

Незважаючи на те, що екологічні важелі починають поступово впроваджуватись в різні сектори економіки України, ще й сьогодні господарське, адміністративне, фінансове та інші галузі законодавства не повною мірою ув'язані з екологічним, а головне – не завжди в них містяться забезпечуючі механізми для впровадження екологічних чинників. Саме цей напрям розвитку правотворчої діяльності – екологізація в регулюванні галузей господарської діяльності України – стає сьогодні домінуючим у світлі адаптації екологічного законодавства України до законодавства ЄС.

Створення забезпечуючих механізмів ефективної дії еколого-правових норм тісно пов'язане з засобами юридичної відповідальності за порушення вимог екологічного законодавства.

За екологічні правопорушення в Україні застосовуються 4 види юридичної відповідальності: дисциплінарна, адміністративна, кримінальна, майнова (відшкодування шкоди, спричиненої правопорушенням – англ. “liability”). Особливістю правової системи України є те, що всі норми про юридичну відповідальність згруповані у спеціальних кодифікаційних актах: про адміністративну відповідальність – в Кодексі України про адміністративні правопорушення; кримінальну – в Кримінальному кодексі України; дисциплінарну – в Кодексі України про працю. Основи застосування майнової відповідальності – в Цивільному кодексі України. Але розміри шкоди, заподіяної в результаті екологічних правопорушень, обчислюються, виходячи із такс чи методик, які передбачені спеціальними підзаконними нормативними актами (англ. -regulations).

Наприкінці 90-х років було суттєво поновлене законодавство про адміністративні правопорушення. На сьогодні спеціальна глава 7

“Адміністративні правопорушення в галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам’яток історії та культури” є найбільшою за обсягом і містить 65 статей про адміністративну відповідальність за екологічні правопорушення. Завершується процес підготовки нового Кодексу України про адміністративні проступки, яким, зокрема, планується ввести адміністративну відповідальність юридичних осіб за порушення екологічного законодавства (на сьогодні суб’єктами такої відповідальності є лише фізичні особи – громадяни та посадові особи). В 2001 р. прийнято нові Кримінальний і Цивільний кодекси. У Кримінальному кодексі вперше виділено спеціальний розділ VIII Особливої частини “Злочини проти довкілля” (статті 236-254). Більш чітко визначені кваліфікуючі ознаки розмежування підстав адміністративної та кримінальної відповідальності у відповідній сфері. За вчинення злочинних дій, передбачених цими статтями КК України, до порушників можуть застосовуватись наступні види кримінальних покарань: штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, конфіскація майна, арешт, обмеження волі чи позбавлення волі на певний строк.

Отже, 15-річний шлях розвитку екологічного законодавства України призвів до створення дуже великої за обсягом розгалуженої ієрархічної структури законодавчих актів різного регулюючого рівня, різної юридичної сили, різних сфер застосування. Вважаємо, що за періодом змістовного наповнення екологічного законодавства України повинен слідувати етап його систематизації, тобто приведення нормативних актів у єдину, впорядковану сукупність, систему. Необхідність систематизації пов’язана з рядом підстав. По-перше, вона обумовлена множинністю актів, що видаються правотворчими органами з відповідного кола питань, швидкими змінами, що відбуваються в законодавстві, появою дублюючих положень в ньому та водночас – з виникненням прогалин. По-друге, систематизація необхідна з метою вдосконалення правореалізації, у зв’язку з потребою оперативно знаходити та правильно тлумачити норми права, що в свою чергу має неодмінно сприяти підвищенню ефективності правового виховання і наукових досліджень у відповідній сфері. Нарешті, систематизація екологічного законодавства відповідає основній тенденції сучасного права Європейського Союзу, зафіксованій у Шостій програмі дій в галузі охорони довкілля (6ЕАР), а саме курсу на поступову заміну численних розрізаних законодавчих актів рамковими правовими нормами та гнучкими стратегіями.

В цьому ж контексті слід виявити проблемні сфери екологічного законодавства України, а також сфери, в яких регулювання питань охорони довкілля не відповідає вимогам “acquis”.

Так, перегляду потребує система екологічної стандартизації та нормування в Україні. Такий перегляд необхідний виходячи як з формально-юридичної, так і з змістовної точок зору. В системі стандартів, що діють сьогодні на території України, виділяються такі їх види:

а) ГОСТи (колишні державні стандарти СРСР) – єдині нормативно-технічні документи, що залишилися чинними з радянських часів. На сьогодні вони застосовуються як міждержавні стандарти СНД. В системі ГОСТів є документи класу 17 “Система стандартів у галузі охорони довкілля і поліпшення використання природних ресурсів”, серед яких діючими на території України є більше 60 стандартів;

б) державні стандарти України (ДСТУ) – система почала розвиватись з 1992 р. Затверджуються Державним комітетом технічного регулювання та споживчої політики України (Держспоживстандартом), ним же контролюються. До цього часу діють приблизно 20 стандартів цього виду в сфері охорони довкілля;

в) з 01.01.98 в Україні адаптовано (надано статусу ДСТУ) п’яти міжнародним стандартам ISO 14000 з питань екологічного менеджменту і екологічного аудиту;

г) галузеві стандарти.

Найбільшу регулюючу роль у відповідній сфері продовжують відігравати ДСТУ. Їх питома вага тут значно перевищує питому вагу ДСТУ та інших видів стандартів.

Крім стандартів, в Україні діє система екологічних і гігієнічних нормативів, що закріплюють критерії якості навколишнього середовища, встановлюють нормативні вимоги до стаціонарних і пересувних джерел забруднення.

Екологічні нормативи встановлюють гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище забруднюючих хімічних речовин, рівні допустимого шкідливого впливу на нього фізичних та біологічних факторів. Законодавством України можуть встановлюватися нормативи використання природних ресурсів та інші екологічні нормативи.

Екологічні нормативи встановлюються з урахуванням вимог санітарно-гігієнічних та санітарно-протиепідемічних правил і норм, гігієнічних нормативів.

Гігієнічні нормативи гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин у навколишньому природному середовищі та рівні шкідливих фізичних впливів на нього є єдиними для всієї території України. У разі необхідності для курортних, лікувально-оздоровчих, рекреаційних та інших окремих районів можуть встановлюватися більш суворі нормативи гранично допустимих концентрацій забруд-

нюючих речовин та інших шкідливих впливів на навколишнє природне середовище.

В плані адаптації системи екологічних стандартів України до вимог ЄС мають бути уніфіковані, або хоча б узгоджені між собою параметри, за якими здійснюється спостереження і вимірювання; методи здійснення контролю якості того чи іншого типу середовища. Важливо також, щоб використовувались єдині узгоджені з європейськими одиниці вимірювання, а також сертифіковані за єдиними методиками засоби вимірювання та контролю і їх методи. Для забезпечення найбільшої співставності результатів дуже важливо, щоб за єдиними критеріями здійснювалось розміщення пунктів контролю, а відбір проб контрольованого середовища відбувався з однаковою періодичністю.

Якщо з цих позицій проаналізувати відповідні вітчизняні стандарти, то стане зрозумілим, що вони мають певні особливості, які часом ускладнюють участь нашої держави у міжнародних програмах та інших формах співробітництва у відповідній сфері.

Вимагає вдосконалення система фінансування природоохоронних заходів, більш послідовного впровадження в законодавство України та правозастосовну практику економічних методів природокористування, принципу “забруднювач платить”. Законом „Про охорону навколишнього природного середовища” (1991 р.) в Україні було вперше запроваджено економічний механізм природокористування та охорони довкілля, який, зокрема, включав фінансування природоохоронних заходів, встановлення системи зборів (платежів) за використання природних ресурсів та за забруднення, лімітування використання природних ресурсів, викидів (скидів) забруднюючих речовин та розміщення відходів, а також деякі інші важелі. Були визначені основні джерела фінансування природоохоронних заходів в Україні: Державний бюджет України, Республіканський бюджет Автономної Республіки Крим, місцеві бюджети; кошти підприємств, установ, організацій; фонди охорони навколишнього природного середовища; добровільні внески та інші кошти (фонди екологічного страхування, кредити банків). Важливою вимогою Закону було запровадження принципу цільового використання коштів, що надходять від екологічних зборів та платежів.

На сьогодні, після 17 років дії відповідний економічний механізм виявив свою неефективність. Принцип цільового використання коштів, що надходять від екологічних зборів та платежів, не дотримується. Акумуляовані кошти мають складну структуру розподілу між місцевими і Державним бюджетами, а також між фондами охорони навколишнього природного середовища. Збори за використання приро-

дних ресурсів поступають до загального фонду Державного бюджету України, Республіканського бюджету АРК та місцевих бюджетів і витрачаються на нагальні потреби економічного, соціального та іншого розвитку. Складною є система фінансування природоохоронних заходів як зі спеціальних фондів, так і з загального фонду Держбюджету. Вже стало нормою недостатнє фінансування з Державного бюджету екологічних програм всіх рівнів, а також інших галузевих програм, тим чи іншим чином пов'язаних із охороною довкілля. Частина з них не фінансуються взагалі або фінансуються недостатньо (на 25-50 відсотків). Незадовільним є й фінансування організації та утримання територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших природних територій особливої державної охорони.

Що стосується зборів за забруднення, то сьогодні, на жаль, багато підприємств ухиляється від цих зборів, або платять їх неповністю, що не сприяє послідовному впровадженню принципу “забруднювач платить”. Таке становище пов'язане з кількома причинами. Не всі нормативи відрахувань законодавством чітко визначені. Механізм розрахунків платежів за забруднення навколишнього середовища є складним (спостерігається пряма залежність між обсягами неплатежів і складністю системи розрахунків). Недостатньо ефективна система контролю достовірності звітних даних природокористувачів. Природокористувачі не зацікавлені ні у відрахуванні коштів у екологічні фонди, ні в реалізації природоохоронних заходів, оскільки економічний механізм природокористування має переважно фіскальну спрямованість. А елементи цього механізму, які передбачають пільги щодо кредитування (надання безпроцентних чи пільгових кредитів) і оподаткування (зниження податків чи звільнення від них), не знайшли поки що послідовного правового розвитку. Система потребує коригування, зокрема, спрощення для більш ефективного застосування суб'єктами господарської діяльності, зниження витрат на забезпечення її функціонування.

Суттєвою в плані адаптації до права навколишнього середовища ЄС є реалізація іноваційної еколого-економічної політики, зокрема таких її складових, як “торгівля квотами на викиди” і “еко-трудова податкова реформа” – економіко-правових інститутів, спрямованих одночасно на створення робочих місць та збереження довкілля. Така фіскально нейтральна податкова реформа, що частково переносить базу оподаткування з праці (фонду заробітної плати) на споживання природних ресурсів та шкідливі викиди і відходи, має стати ключовим моментом структурної перебудови і вже почалася в індустріально розвинених країнах ЄС, передусім в Німеччині, Данії, Швеції та Нідерландах.

Підвищення ефективності потребує інституційного забезпечення державного управління у сфері охорони довкілля. Відомо, що створити оптимальне законодавство – це навіть не половина справи. Головне і найскладніше завдання – змусити його працювати, сформувавши для цього інституційний, організаційно-фінансовий, економічний та інші механізми впровадження. Саме таким чином формулюються й вимоги Євросоюзу до держав, які готуються до вступу в ЄС – адаптація законодавства передбачає не лише прийняття адекватних законів, а й забезпечення їх реалізації на практиці. Саме цей елемент завжди був слабким місцем еколого-правової системи України. Починаючи з 1991 р., система державного управління охороною довкілля в Україні чотири рази підлягала реформуванню. Зміни стосувались як назви центральних органів виконавчої влади спеціальної компетенції, на які в різні періоди покладалось здійснення управлінських функцій у відповідній сфері, так і їх структури та функцій. Багато разів перерозподілялись повноваження між різними ланками державного управління. Змінювалось кадрове, матеріально-технічне, фінансове та інше забезпечення відповідної управлінської діяльності.

Реформування цієї сфери здебільшого відбувалось без чіткої концептуальної основи, спираючись на суб'єктивні фактори. Спеціально уповноважений орган у галузі охорони довкілля то зосереджував у своїх руках досить широкі повноваження щодо управління як охороною, так і використанням природних ресурсів, то віддавав ці повноваження іншим органам, обіймаючи певний час майже виключно контрольні-наглядові та координаційні функції.

На жаль, і на сьогодні систему державного управління охороною довкілля не можна визнати оптимальною. Спеціально уповноваженим органом у цій сфері є Міністерство охорони навколишнього природного середовища України (Мінприроди). Саме це міністерство здійснює реалізацію державної політики не лише у сфері охорони навколишнього природного середовища, ведення заповідної справи, забезпечення ядерної безпеки, а й у сфері використання природних ресурсів. Водночас великий обсяг управлінських повноважень в галузі природокористування традиційно продовжують здійснювати Держкомзем, Держводгосп, Держкомлісгосп, а також Державний комітет ядерного регулювання України (Держатомрегулювання) та деякі інші центральні органи виконавчої влади. Ключовому міністерству бракує адміністративних повноважень і потужності для впливу на ключові сектори взаємовідносин економіки і довкілля. Це Міністерство є політично більш слабким порівняно з багатьма іншими політичними інституціями, йому бракує необхідної політичної сили та впливу для

недопущення галузевих спотворень у формуванні й виконанні державної екологічної політики.

У процесі реформування системи державного управління відповідною сферою слід виходити як з внутрішніх чинників, так і з вимог інституційної компетентності, що ставляться більшістю екологічних директив ЄС. Екологічна політика ЄС вимагає надзвичайно компетентного уряду, здатного до перенесення й впровадження складних спеціально-технічних і процедурних правил. Понад те, для реалізації нормативно-правових вимог адміністративний апарат має бути спроможним визначати, планувати, фінансувати і контролювати виконання необхідних інвестиційних програм.

Вдосконалення системи управління відповідною сферою повинно здійснюватись на засадах наукової обґрунтованості, довгостроковості, стабільності, розподілу між різними ланками державного управління функцій щодо використання, експлуатації природних ресурсів, – з одного боку, і їх охороною, – з іншого. При цьому єдність природного комплексу, взаємозв'язок природних процесів роблять доцільним зосередження повноважень щодо управління природокористуванням під дахом єдиної управлінської структури (з поресурсними департаментами). Це підвищило б ефективність і надало б єдиної методичної спрямованості виконанню таких управлінських функцій, як здійснення екологічного моніторингу (сьогодні ці функції одночасно здійснюють Мінприроди, МНС, МОЗ, Мінагрополітики, Держкомлісгосп, Держкомзем, Держжитлокомунгосп, кожний орган на своїй відомчій мережі, з використанням власного метрологічного забезпечення – під організаційним керівництвом Мінприроди), організація обліку та ведення кадастрів природних ресурсів (на сьогодні ця функція також розпорошена між більш як десятьма органами), організація контрольної діяльності тощо.

Інтеграція до ЄС традиційно пов'язується державами з просуванням суспільства в бік більшої відкритості й прозорості, а це вимагає залучення широких верств населення до прийняття рішень, підвищення активності громадян. Охорона довкілля є в Україні тією сферою, де громадська активність найвища. Постійно зростає кількість громадських формувань екологічного профілю. Україна стала другою державою, яка ратифікувала Орхуську конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (липень 1999 р.). До законодавства України було внесено ряд змін для його приведення у відповідність з вимогами Конвенції. В цілому сьогоднішнє законодавство України дає можливість застосовувати на практиці норми Орхуської

конвенції, гарантує реалізацію екологічних прав громадян та їх захист від можливого порушення. Одночасно послідовний розвиток демократичних принципів у відповідній сфері вимагає подальшого вдосконалення законодавства, що гарантує участь громадськості в екологічно важливій діяльності, її доступ до інформації та правосуддя.

Не можна не відзначити, що до участі громадськості у формуванні і реалізації екологічної політики урядові структури ставляться стримано, а часом – негативно. Участь громадськості сприймається ними в кращому випадку як перешкода, а в гіршому – як загроза. Бракує усвідомлення того, що “дефіцит демократії” ускладнює мобілізацію суспільної підтримки для запровадження фінансово обтяжливої екологічної політики.

Вдосконалення у цьому контексті потребує діяльність громадської інспектури в галузі охорони довкілля. Цей правовий інститут традиційно був достатньо розвиненим в Україні. Ще за радянських часів громадських інспекторів готували народні університети “Природа”, що діяли під егідою Всеукраїнського товариства охорони природи. Починаючи з 90-х років минулого століття, громадських інспекторів почали готувати також інші громадські організації, зокрема, Всеукраїнська асоціація “Зелений світ”. На рахунку громадських інспекторів з охорони довкілля, що функціонували під егідою громадських природоохоронних об’єднань, – тисячі корисних справ, зокрема, виявлення значної кількості екологічних правопорушень і передача протоколів про них органам адміністративної юрисдикції. Це є суттєвою підтримкою природоохоронної справи в країні. Однак останніми роками поняття громадського контролю в галузі охорони довкілля було концептуально звужено за рахунок передачі всієї справи формування, методичного керівництва, координації та організації діяльності громадської екологічної інспектури органам державного екологічного контролю. Громадські інспектори з охорони довкілля сьогодні призначаються державними екологічними інспекторами, працюють спільно з ними або за їх направленнями, звітують перед ними про свою роботу, нарешті, ними ж можуть бути позбавлені повноважень. Таке положення не може бути визнане правомірним з точки зору теорії громадського управління. Носієм громадського контролю повинна бути сама громадськість, інколи слугуючи протиположністю державній діяльності в екологічній сфері, доповнюючи і навіть певною мірою – контролюючи останню. Інститут громадської інспектури при найпотужніших природоохоронних організаціях повинен бути поновлений. Це в сучасних умовах суттєвий резерв кваліфікованої громадської підтримки природоохоронної діяльності. Такий підхід не завадить органам державної

екологічної інспекції мати свій громадський актив – позаштатних помічників державних інспекторів з охорони довкілля.

Україна намагається вступити до ЄС, в той же час Євросоюз вимагає задоволення ряду вимог, в тому числі екологічного характеру.

У лютому 2005 року Рада з питань співпраці між ЄС та Україною ухвалила План дій “Україна-ЄС”.

Розділ “Довкілля” цього Плану дій включає набір кроків, покликаних забезпечити встановлення та впровадження умов розумного управління у сфері довкілля, перелік активних заходів, спрямованих на запобігання погіршенню стану навколишнього середовища, захист здоров’я людини, забезпечення раціонального використання природних ресурсів згідно з зобов’язаннями, взятими на себе під час Йоганнесбурзького самміту, а також заходи, спрямовані на зміцнення співпраці з екологічних питань.

Нижче наведені відповідні основні віхи у стосунках між ЄС та Україною:

- у 1993 році Україна приєдналася до процесу “Довкілля для Європи” і взяла участь у Конференції на рівні міністрів у Люцерні (Швейцарія). Прийнята на конференції Програма охорони довкілля для Центральної та Східної Європи була використана Україною для ухвалення її Національного плану заходів щодо навколишнього середовища (НПЗНС);
- у 1998 році UNECE вирішила скликати 5-ту Пан-європейську конференцію міністрів з охорони навколишнього середовища в 2003 році у Києві. За допомогою ПРООН та інших донорських агенцій український уряд підготував цю конференцію та продемонстрував свою роль в охороні довкілля. З цієї нагоди Уряд підготував Національну доповідь України з гармонізації життя суспільства та навколишнього природного середовища, яка включає огляд стану довкілля в Україні, в тому числі рамкову екологічну політику та стратегії переходу до сталого розвитку;
- у 1999 році Україна взяла участь у 6-й сесії Комітету Європейської Комісії з питань екологічної політики, присвяченій подальшому розвитку процесу “Довкілля для Європи” через оцінку поточного стану довкілля у Європі, розбудову політичної підтримки екологічних цілей серед держав ЄС, сприяння інтеграції екологічних політик країн СНД та надання допомоги останнім у вирішенні екологічних проблем;
- у 1999 році Уряд України та Комітет UNECE з питань екологічної політики прийняли рекомендації, представлені в Огляді ефективності заходів щодо охорони довкілля в Україні. Цей Огляд містив

Главу 1 “Правові інструменти та інституційні засоби захисту природного навколишнього середовища”, яка являла собою огляд правових та політичних засад діяльності в екологічній сфері, існуючих засобів управління захистом довкілля, а також існуючі партнерські процеси та відповідні рекомендації.

Проблеми, які постають перед Україною на шляху до ЄС в екологічному плані, мають різний характер, зокрема:

1) забруднення повітря – відбувається здебільшого через стаціонарні джерела забруднення (теплоелектростанції та районні ТЕЦ). Першим кроком є визначення зон та осередків, де перевищуються ліміти ЄС. Також важливо модернізувати очисні споруди, щоб вони відповідали європейським стандартам;

2) управління відходами – заходи із наближення законодавства у деяких країнах, починаючи з 1997 р., прискорилися (національні інвестиційні програми, модернізація сміттєспалювальних заводів);

3) забруднення води – в більшості країн впроваджуються програми основного інвестування у покращення якості та управління відходами води, однак ще досягнуто надто мало успіхів у запровадженні та застосуванні Директиви щодо нітратів;

4) контроль за промисловим забрудненням та управління ризиками – ця сфера вимагає особливої уваги з боку країн-кандидатів, оскільки у них є багато промислових підприємств та електростанцій, що забруднюють довкілля промисловими відходами;

5) ядерна безпека та захист від радіації – всі країни нещодавно прийняли основні закони, які мають бути доповнені підзаконними актами для повного їх виконання.

Як бачимо, в Україні ще й досі залишається багато проблем на шляху до сталого розвитку нашої держави. Це і недостатня ефективність адміністративних заходів з боку держави, недостатній рівень соціальної відповідальності більшості підприємств, відсутність поінформованості населення. Перспективним економічним інструментом, що з одного боку є цілком ринковим, а з іншого може виступати як інструмент державного регулювання сфери екології, на нашу думку, є екологічне страхування. Аналіз, проведений вище, показав, що даний напрямок не тільки активно не використовується в Україні, але і не дуже розповсюджений у світі. Тому ми вважаємо за необхідне детально вивчити цю проблематику та створити механізм з впровадження даного інструмента у державну регуляторну політику та економічний механізм підприємств.

РОЗДІЛ 4

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СТРАХУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ РИЗИКІВ

4.1. Деякі аспекти організації екологічного страхування в Україні

Страховий ринок в Україні до цього часу розвинений дуже фрагментарно, на що було вказано у попередніх розділах. Питання страхування екологічних і катастрофічних ризиків навіть в умовах сформованої ринкової системи є проблематичними. В умовах України на все зазначене накладаються ще й труднощі трансформаційної економіки. Також додатково ускладнює ситуацію те, що реалізація основних принципів охорони навколишнього природного середовища, закладених у рішеннях міжнародних угод і конференцій, у вітчизняних законах і законодавчих актах найчастіше неможлива через надзвичайну обмеженість ресурсів. Завдання ще більше ускладнюється, коли справа стосується катастрофічних подій, а ресурси, необхідні для запобігання їх розвитку, ліквідації наслідків і компенсації понесених збитків, потрібні в терміновому порядку і у досить великих розмірах. Катастрофічні й екологічні ризики для України – сувора реальність не тільки через аварію на Чорнобильській АЕС, але і тому, що в зонах можливого зараження сильнодіючими отруйними речовинами проживають 15 млн. чоловік, у зонах сейсмічної активності – 11 млн., у зонах можливого катастрофічного затоплення – 7,4 млн., а рівень зносу основних фондів складає в середньому по економіці близько 60-70 % [183].

Прямі втрати, пов'язані з техногенними аваріями і хронічними захворюваннями від забруднення навколишнього середовища, складають в Україні 4-6 % валового національного продукту. На частку цих чинників припадає 15-25 % випадків передчасної смертності. Щорічно спостерігається значна кількість аварійних забруднень. Наприклад, у 1993 р. було зафіксовано більше 250 таких випадків. Близько 90 % з них склали аварійні скиди забруднених стоків у водоймища. В результаті був нанесений збиток на суму 1,3 млрд. крб.

Негативні наслідки погіршення якості середовища виявляються, зокрема, у нанесенні шкоди здоров'ю людей (передчасна смерть, фізичні і психічні розлади, обмеження, спричинені хворобами), майну фізичних і юридичних осіб, а також в руйнуванні природних ресурсів.

Слід відмітити, що процес формування ринкових стосунків супроводжується зниженням відповідальності суб'єктів господарювання за аварійне забруднення навколишнього середовища, частка якого у загальному обсязі забруднення складає від 20 до 30 %. В той же час приватизація господарських об'єктів здійснювалась та продовжує здійснюватись без урахування вартості забруднення повітря, землі, водних, лісових та інших видів природних ресурсів, що, з одного боку, істотно підвищує ступінь екологічного ризику в країні (з погляду подальшого погіршення якості навколишнього середовища) і, з іншого, – фактично робить неможливим забезпечення соціальної захищеності і рівних прав громадян в процесі приватизації, які зафіксовані у ст. 2 Закону України “Про приватизацію майна державних підприємств”.

Особливу тривогу викликає відсутність екологічної експертизи приватизаційних проектів, що за відсутності врахування екологічних витрат виробництва у внутрішньонаціональному обороті та зовнішньоекономічній діяльності призводить до зниження вартості приватизованих об'єктів і створює умови для експорту до України екологічно небезпечних виробництв, технологій, екологічно брудної продукції. У таких умовах розробка довгострокової структурної політики і механізму її реалізації неможлива без урахування екологічної ситуації, що реально склалася, а також екологічно небезпечних тенденцій у розвитку приватної підприємницької діяльності.

Як правило, екологічному страхуванню підлягають ризики заподіяння шкоди. Під ними розуміють події, які є раптовими і непередбачуваними. До них належать техногенні аварії та катастрофи.

Такий підхід до визначення сфери екологічного страхування є невинуватим. Сучасні технології не мають стовідсоткової гарантії своєї безпечності. Тому визнано, що якщо виробник ужив усі необхідні заходи щодо гарантування безпеки, то було б невинуватим ставити його у скрутне фінансове становище, доводити до банкрутства у випадках заподіяння шкоди, яку неможливо було передбачити.

Страховій компенсації підлягають будь-які збитки, завдані екологічним інцидентом. Сума такого відшкодування визначається експертним шляхом на основі аналізу технологічного стану об'єкта, ефективності заходів щодо забезпечення техногенної та екологічної безпеки, потенційної небезпечності установок, видів речовин, що використо-

вуються у виробництві, загальної чисельності небезпечних речовин, що знаходяться в обігу чи зберігаються на об'єкті. Залежно від ступеня екологічної ризиковості виробництва визначається розмір страхового внеску: чим вищий ризик, тим більші страхові внески, оскільки і розмір страхової компенсації значно підвищується.

В окремих випадках розмір страхового відшкодування екологічної шкоди може мати обмеження, викликані лімітуванням цивільної відповідальності за заподіяння такої шкоди за чинним національним законодавством чи міжнародно-правовими актами. Відповідальність за компенсацію частини екологічної шкоди, що перевищує ліміт цивільної відповідальності і відповідно її страхове відшкодування, бере на себе держава. Лімітування цивільної відповідальності стосується тих видів ризикової діяльності, негативні наслідки яких характеризуються масштабністю і особливо значною шкодою.

Слід також зауважити, що при впровадженні обов'язкового екологічного страхування може виникнути питання про джерела надходження відповідних страхових внесків. Безумовно, це мають бути кошти власників об'єктів підвищеної екологічної небезпеки. Але з цих коштів зараз вже стягуються обов'язкові платежі за забруднення довкілля. Отже, фінансовий тиск на тих, хто підпадатиме під обов'язкове екологічне страхування, значно посилиться, що може зробити не вигідним заняття певним видом виробництва, в якому зацікавлене суспільство.

Відносини, пов'язані зі здійсненням екологічного страхування, повинні регулюватися законом "Про екологічне страхування", у якому слід визначити екологічні ризики, встановити порядок здійснення обов'язкового екологічного страхування, передбачити добровільне екологічне страхування, встановити мінімальні розміри страхової компенсації цивільної відповідальності за екологічну шкоду, визначити особливості економічного регулювання діяльності, на яку поширюється обов'язкове екологічне страхування, визначити організаційні засади екологічного страхування, порядок отримання ліцензій на його здійснення, вирішити інші питання, пов'язані з організацією страхування цивільної відповідальності за екологічну шкоду.

На сьогодні у науковій практиці прийнято розуміти під еколого-економічними збитками оцінку у грошовому вираженні негативних змін навколишнього природного середовища у результаті забруднення природних ресурсів, а також наслідків таких змін. При їх визначенні виявляються зміни (погіршення) в натуральних показниках, а потім дається їх економічна оцінка залежно від розміру завданої шкоди. Зокрема, пофакторні збитки відображають: збитки від забруднення ат-

мосфери, поверхневих і підземних вод, поверхні землі і ґрунту; пореципієнтні містять такі збитки: від втрати життя і здоров'я населенням, ушкодження і руйнації основних виробничих фондів, майна та споруджень, вилучення або порушення сільськогосподарських угідь, від втрат у рибному господарстві та втрат деревини й інших лісових ресурсів, від знищення і погіршення якості рекреаційних зон, а також збиток, заподіяний природно-заповідному фонду.

На основі проведеного аналізу нормативно-правового та інструктивно-методичного забезпечення процесу використання, охорони та відтворення природних ресурсів України можна зробити висновок, що основним джерелом компенсації збитків від негативного впливу суб'єктів господарювання в Україні залишаються фонди природоохоронного призначення, обсяги яких значно скоротилися, що призвело до виснаження природних ресурсів, старіння об'єктів природоохоронного призначення. Так, у 2000 р. аварійними забрудненнями навколишнього середовища і надзвичайними екологічними ситуаціями завдано шкоди доквіллю на загальну суму 74,8 млн. грн. (в 1999 р. – 7,7 млн. грн.), з яких відшкодовано лише 21,2 % (в 1999 р. – 51,1 %). Невідшкодована сума збитків пред'являється позовами на винуватців аварій, або покладається на видаткову частину бюджету України, а інколи взагалі не компенсується. Аналіз доходів та видатків зведеного Державного бюджету України за 1998-2000 рр. свідчить, що на охорону навколишнього природного середовища та ядерну безпеку, попередження та ліквідацію надзвичайних ситуацій і наслідків стихійного лиха було спрямовано 11-19 % платежів, які надійшли від підприємств за використання природних ресурсів та збору за забруднення навколишнього середовища. Фактично кошти від екологічних платежів спрямовувалися на покриття інших витрат бюджету, а використання коштів на екологічні заходи в 2000 р. не перевищували 0,2 % від ВВП, що значно менше, ніж у провідних розвинених країнах. Практично не отримують компенсації потерпілі від аварійного забруднення навколишнього природного середовища. Тому існуючий механізм компенсації збитків потребує суттєвого вдосконалення.

У широкому розумінні екологічне страхування являє собою механізм захисту майнових і соціальних інтересів юридичних та фізичних осіб, спрямований на попередження, подолання або зменшення негативного впливу екологічних ризиків.

Створення системи екологічного страхування повинно орієнтуватися на реальні економічні можливості відшкодування наслідків реалізації екологічних ризиків без порушення сталого соціально-економічного розвитку регіонів і галузевих комплексів. Головна про-

блема полягає не тільки в тому, що підприємства, які несуть відповідальність перед третіми сторонами за тілесні ушкодження чи збиток їх майну в результаті ненавмисного забруднення навколишнього середовища, не мають достатніх коштів для укладання договорів страхування, але і в тому, що страхові компанії не можуть надати страхове забезпечення в розмірі, необхідному потенційним забруднювачам.

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку України немає можливостей для повномасштабного відшкодування наслідків реалізації екологічних ризиків в рамках системи екологічного страхування, однак основним завданням системи екологічного страхування повинно стати забезпечення гарантованості (невідворотності) такого відшкодування, навіть за умови його недостатнього обсягу [184-186].

Потреба у послугах екологічного страхування у потенційних страхувальників може виникнути при ймовірності забруднення навколишнього природного середовища внаслідок їх господарської діяльності виробничими, побутовими й іншими відходами, транспортними засобами, а також шляхом:

- будівництва, реконструкції, запровадження в дію й експлуатації підприємств, споруд та інших об'єктів;
- застосування засобів захисту рослин, мінеральних добрив, токсичних хімічних речовин та інших препаратів;
- використання і створення нових біологічно активних речовин і предметів біотехнології;
- дії акустичних, електромагнітних, іонізуючих та інших шкідливих фізичних факторів;
- викидів радіоактивних речовин;
- транзитного транспортування і розміщення на території України екологічно небезпечних матеріалів як вітчизняного, так і імпортного виробництва;
- проведення фундаментальних і прикладних наукових розробок, впровадження імпортного устаткування з підвищеною екологічною безпекою.

У системі екологічного страхування використовується добре відомий у страховій справі ефект розосередження ризику в часі і просторі. Сплачуючи страхові премії, величина яких відносно необтяжлива для страхувальника, останній перекладає гарантію відшкодування збитків третім особам на страховика, причому збиток, що відшкодується, може багаторазово перевищувати премії страхувальника. Страховикові теж вигідно проводити страхування екологічних ризиків з огляду на те, що аварії носять імовірнісний характер і, як правило, не відбуваються одночасно у всіх страхувальників.

Залежно від об'єкта страхового захисту можна виділити такі види екологічного страхування:

1. Страхування відповідальності власників джерел підвищеної екологічної небезпеки на випадок забруднення навколишнього природного середовища, нанесення шкоди життю і здоров'ю фізичних осіб.
2. Страхування природних об'єктів і комплексів на випадок настання надзвичайних екологічних ситуацій, обумовлених стихійними лихами.
3. Страхування життя і здоров'я фізичних осіб на випадок настання надзвичайних екологічних ситуацій, обумовлених стихійними лихами і техногенними аваріями.

Підставою виникнення страхових відносин є договір страхування, що укладається між страхувальником і страховиком. Такий договір укладається на підставі письмової заяви страхувальника й анкети, що містить його реквізити.

На підставі пред'явлених даних вирішується питання про прийняття ризику на страхування і розраховуються страхові платежі. На підставі даних про сплату платежів страхувальникові видається страхове посвідчення (поліс). З цього моменту договір екологічного страхування набирає сили, він укладається, як правило, терміном на один рік з наступною пролонгацією. При укладанні договору екологічного страхування страховик здійснює безпосередній огляд підприємства (екологічний аудит).

Умови страхування екологічної відповідальності передбачають встановлення граничних сум виплат страхового відшкодування (ліміти відповідальності) і власної участі страхувальника в оплаті збитків (франшизи). Ліміти відповідальності можуть бути встановлені для виплат за одним позовом та за серією позовів, що впливають з одного страхового випадку.

Страхове відшкодування при страхуванні екологічної відповідальності виплачується в розмірах, передбачених законодавством, обумовлених у результаті розгляду справ у судовому порядку. Страхове відшкодування, як правило, містить у собі компенсацію:

- збитків, викликаних пошкодженням або загибеллю майна;
- збитків, пов'язаних з нанесенням шкоди життю, здоров'ю третіх осіб та об'єктам навколишнього середовища;
- витрат на очищення забрудненої території і приведення її в стан, що відповідає нормативам, за умови, що на ці витрати отримано попередню згоду страховика;

- витрат, пов'язаних з попереднім розслідуванням, проведенням судових процесів та інших витрат щодо задоволення будь-яких позовів, висунутих до страхувальника, що можуть бути предметом відшкодування за договором, за умови, що на ці витрати отримано попередню згоду страховика.

У страхуванні екологічної відповідальності можна виокремити також перелік збитків, які страховиком частіше за все не відшкодовуються. До складу таких збитків відносять збитки:

- пов'язані з генетичними наслідками забруднення навколишнього природного середовища;
- нанесені працівникам страхувальника під час їх перебування на робочому місці;
- пов'язані з дією факторів, про які страхувальникові було відомо до початку дії договору;
- викликані штрафами, неустойками;
- нанесені майну на території, що належить, використовується, знаходиться під охороною або під контролем страхувальника.

До подій, за умови настання яких страховик не несе відповідальності в рамках екологічного страхування, відносять такі:

- прямо або опосередковано пов'язані з наслідками військових дій, повстань, путчів, страйків, внутрішніх безладів, бойових дій;
- викликані радіоактивним забрудненням, опроміненням та іншими наслідками діяльності, пов'язаної з використанням ядерного палива;
- пов'язані з навмисними діями страхувальника за умови, що він знав про шкідливі наслідки цієї діяльності;
- викликані порушенням законодавчо-нормативних актів;
- пов'язані із здійсненням управління виробництвом персоналом, не уповноваженим на це або таким, що не пройшов вчасно інструктаж та перепідготовку, а також особами, які страждають захворюваннями, що обмежують їх дієздатність.

Страхувальниками в екологічному страхуванні виступають юридичні і фізичні особи. До перших належать екологічно небезпечні підприємства, органи державного і територіального управління, у чиєму віданні або на чий території знаходяться об'єкти, що становлять підвищену небезпеку для навколишнього середовища.

Фізичні особи, які перебувають у зоні можливого післяаварійного впливу (включаючи працівників страхувальника), представляють другу групу страхувальників. Якщо для першої групи страхувальників екологічне страхування може здійснюватися як у добровільній, так і в обов'язковій формах, то для другої групи екологічне страхування здійснюється лише в добровільній формі.

При добровільному страхуванні юридичних осіб страхові платежі не відносяться на собівартість виготовленої страхувальником продукції, однак при цьому страхові суми (ліміти відповідальності) не регулюються нічим іншим, крім договору екологічного страхування (з урахуванням діючого законодавства).

При добровільному страхуванні фізичних осіб страховик приймає на себе зобов'язання сплатити страхове відшкодування або частину його у випадку впливу на страхувальника страхової події (присутності в момент аварії на робочому місці, або в зоні наслідків аварії тощо).

Одержувачем страхового відшкодування може виступати не тільки сам страхувальник, але і третя особа, наприклад, власник майна, який здав його в оренду і отримав збитки в результаті екологічної аварії, якщо він включив в орендну плату відрахування на екологічне страхування.

При обов'язковому екологічному страхуванні підставою взаємин між страховиком і страхувальником служить закон, на основі якого визначається перелік екологічно небезпечних підприємств і виробництв, шкідливих речовин і потенційних реципієнтів післяаварійного впливу.

Обов'язкове страхування екологічної відповідальності припускає включення страхових платежів у собівартість продукції страхувальника, і відшкодування страховиком збитку, понесеного третьою особою при настанні страхового випадку, передбаченого умовами договору екологічного страхування.

Екологічне страхування створює економічну зацікавленість страхувальників і страховиків у зниженні ризику аварійного забруднення навколишнього середовища.

Страховальник зацікавлений у підвищенні своєї екологічної безпеки крім всіх інших факторів ще і тому, що із зростанням імовірності аварій зростають і ставки страхових премій. Крім того, у вигляді заохочення безаварійності страхувальник одержує ряд економічних пільг. Страхувальнику можуть бути запропоновані пільгові умови продовження страхового договору, у договорі страхування може бути передбачена можливість зменшення страхових премій у випадку здійснення страхувальником природоохоронних заходів, що знижують імовірність або очікувану величину екологічного збитку, а також участь страхової компанії у фінансуванні зазначених заходів. Частина страхових премій за певних умов (ненастання страхової події після закінчення визначеного періоду часу, зниження екологічного ризику в діяльності страхувальника й ін.) може бути повернута страхувальникові.

Тим більше зацікавлений у зниженні екологічного ризику страховик, який з цією метою здійснює превентивні заходи, наприклад, проводить екологічну ревізію (аудит) стану страхувальника. Екологічний аудит має стати головним інструментом при оцінці екологічної небезпеки підприємств і виробництв, оскільки дає можливість відповісти на два важливі питання стосовно:

1) імовірності екологічної аварії на конкретному об'єкті, включеному до системи екологічних ризиків;

2) розміру збитків, що можуть бути викликані екологічною аварією.

Страховику може бути поставлено в обов'язок витратити частину різниці між сумою зібраних страхових премій і виплачених страхових відшкодувань на екологічний аудит страхувальників, поліпшення служби моніторингу навколишнього середовища.

Виходячи із цільової настанови екологічного страхування, можна визначити такі його основні функції:

1. Формування екологічної відповідальності фізичних і юридичних осіб за результати антропогенної діяльності як найважливішої складової екологічної культури.
2. Стимулювання проведення страхувальником протиаварійних (превентивних) заходів шляхом диференціації страхових тарифів і грошових виплат за умови безаварійної роботи.
3. Забезпечення компенсаційних гарантій третім особам незалежно від фінансового стану підприємства – винуватця аварійного забруднення навколишнього середовища.
4. Забезпечення стійкості фінансового стану підприємства у випадку необхідності відшкодування збитку потерпілим від аварійного забруднення навколишнього середовища і витрат на відновлення власного виробництва.
5. Забезпечення реалізації правових гарантій екологічного захисту фізичних і юридичних осіб за рахунок сформованих страхових резервів.

Сучасний стан екологічного страхування в Україні є незадовільним, причому проблеми, що спостерігаються в цій сфері, мають як теоретичний, так і практичний характер.

Вивчення практичного досвіду страховиків дозволяє виявити ряд недоліків тієї системи екологічного страхування, що склалася на сьогоднішній день в Україні.

По-перше, практично відсутній страховий захист об'єктів навколишнього природного середовища. Такий захист здійснюється декларативно в рамках договорів страхового захисту майна, життя і здоров'я. Зазначена декларативність страхового захисту об'єктів навко-

лишнього природного середовища спричинюється конкуренцією позовів, яка при настанні страхового випадку виникає між позовами про відшкодування шкоди, нанесеної навколишньому природному середовищу, і позовами про відшкодування шкоди, нанесеної майну, життю і здоров'ю третіх осіб. З огляду на методологічну складність та неоднозначність визначення розміру збитку, нанесеного навколишньому природному середовищу, та відносно незначні розміри страхових сум, характерні для укладених вітчизняними страхувальниками договорів екологічного страхування, вся величина страхової суми, як правило, спрямовується на виплату страхових відшкодувань третім особам за шкоду, нанесену їх життю, здоров'ю і майну.

По-друге, перелік ризиків, що покриваються видами обов'язкового страхування, які можна вважати екологічними, достатньо обмежений, а добровільне екологічне страхування в Україні не розвинуте. Це не дозволяє відшкодувати збиток, заподіяний навколишньому природному середовищу у цілому ряді випадків.

По-третє, обмеженим є коло суб'єктів господарювання, залучених до формування страхових фондів, призначених для покриття збитку, нанесеного навколишньому природному середовищу. До страхування залучаються практично тільки ті підприємства, які експлуатують об'єкти підвищеної небезпеки.

По-четверте, застосовуються винятково судові форми визначення розміру збитку навколишньому природному середовищу, що підлягає відшкодуванню в рамках страхових правовідносин. Це ускладнює процедуру відшкодування збитку, нанесеного навколишньому природному середовищу, і призводить до значних додаткових матеріальних витрат та витрат часу.

По-п'яте, відсутня можливість створення системи цільового використання на природоохоронні заходи коштів із резервів попереджувальних заходів, сформованих страховими організаціями зі страхових премій, отриманих в рамках екологічного страхування, оскільки страхові премії, виплачувані страхувальниками в рамках існуючої на сьогоднішній день системи екологічного страхування, не відокремлюються із загальної величини страхових премій, сплачуваних страхувальниками за всіма договорами обов'язкового страхування своєї відповідальності.

4.2. Розвиток теорії екологічного страхування за кордоном

Загроза екологічній безпеці населення нашої планети вперше почала обговорюватися у наукових колах після оприлюднення досліджень так званого Римського клубу в 1970-х роках. Економіко-математичні моделі Форрестора і Медоуза показували, що стихійний розвиток приводить до вичерпання запасів корисних копалини, різкого спаду промисловості, перетворення величезних територій у звалища та потенційно катастрофічного зменшення чисельності населення.

У 1992 р. ООН організувала конференцію в Ріо-де-Жанейро, в якій брали участь керівники 150 країн. Конференція проголосила необхідність переходу до “стійкого розвитку”, гаслом якого було проголошено: “Залишимо нашим дітям не менше того, що отримали від попереднього покоління”.

Наслідком даного процесу став, по суті, кінець приватного підприємництва в класичному його розумінні. Держави і ООН ставлять приватні підприємства у все більш жорсткі рамки, пов’язані, перш за все, з екологією. Окрім цього, класична економічна теорія приводить до висновку про експоненціальне зростання основних макроекономічних показників, яке неможливе при стійкому розвитку. Виявляється і різне майбутнє “золотого мільярда” (США, Європа, Японія і інші розвинені країни) і решти країн, що “розвиваються”. Ресурсів Землі не вистачить на те, щоб підняти життєвий рівень країн, що розвиваються, до рівня країн “золотого мільярда”, очікується жорстка боротьба за ресурси між цими двома групами країн.

У таких умовах більшість розвинених країн усвідомили необхідність здійснення комплексу програм в економічній, екологічній, соціальній, політичній, військовій, технологічній та інших сферах. І особливе значення має саме забезпечення екологічної безпеки країни [187].

У міжнародному законодавстві широко використовується інститут відповідальності за екологічну шкоду, який передбачає її фінансове відшкодування, екологічне страхування. Зокрема, він міститься в Конвенції Ради Європи 1993 р. про цивільну відповідальність за шкоду, заподіяну небезпечною для довкілля діяльністю. У ній встановлено, що кожна сторона страхує себе так, щоб у відповідних випадках ті, хто здійснює на власній території діяльність, пов’язану з ризиком, брали участь у встановленні режиму фінансового забезпечення екологічної безпеки, або ж мали і підтримували інші фінансові гарантії з метою відшкодування відповідальності, передбаченої Конвенцією.

Таке страхування не призначене для компенсації витрат на ліквідацію наслідків шкоди від техногенних впливів на довкілля, заподіяної власним землям чи майну страхувальника.

Розглянемо досвід екологічного страхування в окремих країнах світу і розпочнемо із США. Докладний та детальний аналіз страхування екологічних ризиків в Сполучених Штатах був проведений І. Л. Абалкіною [188].

Страхування цивільної відповідальності – один з найбільш поширених в США видів страхування суб'єктів господарської діяльності. Його витрати знаходяться в загальному праві, що визначає відповідальність за нанесення тілесного і майнового збитку третім особам.

Для підприємців цей вид страхування має важливе значення з цілого ряду причин. По-перше, законодавством не встановлені граничні суми збитку, що підлягають компенсації, тобто позов про відшкодування збитку може бути пред'явлений на будь-яку суму. Таким чином, можливі втрати буває достатньо складно оцінити, на відміну, наприклад, від втрат майна, що має певну вартість. По-друге, перед підприємцем виникає ризик втрати не тільки коштів, що є у нього, але і майбутніх доходів, які можуть бути затребувані судом для компенсаційних виплат. Альтернативою є оголошення про банкрутство і неминуча внаслідок цього втрата ділової репутації, складнощі з отриманням кредиту та ін. І останнє, у разі пред'явлення позову витрати на ведення справи в суді можуть бути занадто великими.

Значення цього виду страхування різко зросло у зв'язку з розширенням меж відповідальності, яка витікає зі статутного права. У 60–70-ті рр. в США були прийняті численні законодавчі акти в галузі охорони навколишнього середовища, захисту споживачів, контролю за продукцією і умовами праці на виробництві. Як результат законодавчої активності суттєво зросла кількість цивільних позовів, поданих судами різних інстанцій.

Так, якщо у 1984 р. лише до федеральних судів було подано 206 тис. цивільних позовів (600 % зростання у порівнянні із 1940 р.), суди штатів розглядали 12 млн. справ, тобто на кожних 15 чоловік припала одна позовна заява. У 1985 р. нових справ стало в два рази більше, ніж в 1979 р. За ці ж роки число позовів, пов'язаних з відповідальністю виробників за власну продукцію, зросла у федеральних судах більш ніж вдвічі – із 6,1 тис. до 13,6 тис. справ.

Іншою характерною рисою стало значне збільшення розмірів компенсаційних виплат, що присуджуються за рішенням суду – у за 70-ті рр. вони в середньому подвоїлися. В деяких випадках зростання було навіть більш значним: середній розмір судових вердиктів у справах

про відповідальність за продукцію, що випускається, збільшився з 237,5 тис. дол. в 1973 р. до 1,2 млн. дол. в 1984 р. (зростання 525 %), у справах про професійну відповідальність лікарів – з 166,2 тис. дол. в 1974 р. до 954,9 тис. дол. в 1984 р. (зростання 575 %).

Таким чином, збільшення обсягу відповідальності щодо норм загального і статутного права об'єктивно викликало зростання попиту на страхові послуги за основними видами страхування відповідальності: страхування генеральної відповідальності підприємців; страхування відповідальності виробника за продукцію; страхування від нещасних випадків і захворювань на виробництві; страхування професійної відповідальності; страхування автоперевезень; страхування відповідальності державних службовців; страхування керівників від упущень у роботі та ін.

Коли відбувається забруднення навколишнього середовища, його винуватець згідно з нормами загального права завжди несе відповідальність за майновий і тілесний збиток, нанесений третім особам. Природоохоронне законодавство США і ті його положення, які стосуються екологічної відповідальності, базуються на принципі “забруднювач платить”. Цей принцип якнайповніше реалізований у прийнятому в 1980 р. Федеральному законі про всебічну відповідальність за відновлення і збереження навколишнього середовища, який відомий під назвою “Суперфонд” (далі – Суперфонд).

Цілями Суперфонду було встановлення вимог щодо проведення очистки старих і покинутих звалищ, на яких виявлені найбільші витокі небезпечних відходів, що становлять небезпеку для здоров'я людей, а також регулювання питань відповідальності у зв'язку з попаданням небезпечних речовин у навколишнє середовище. Для фінансування очисних робіт був створений спеціальний фонд, від якого і пішла назва закону. Передбачалося, що прямі витрати платників податків будуть мінімальними, оскільки фонд повинен формуватись за рахунок податків з компаній нафтової і хімічної промисловості, а витрати на очищення – компенсуватися за рахунок коштів, що стягуються з винуватців витоків.

Суперфонд значно розширив масштаби відповідальності за забруднення навколишнього середовища: компенсації підлягає не лише майновий і тілесний збиток, нанесений третім особам, але і витрати по очищенню місць забруднення, які можуть становити небезпеку для населених пунктів, а також потенційні втрати суспільства в результаті нанесення шкоди природним ресурсам. До відповідачів – власників і керівників підприємств з переробки і захоронення відходів, виробників і транспортувальників небезпечних речовин і певних видів відходів – за-

стосовувалася сувора, така, що має зворотну силу, і солідарна відповідальність за фактичні і потенційні витрати небезпечних відходів.

Сувору відповідальність, встановлювана Суперфондом, означає, що відповідач зобов'язаний відшкодувати збиток незалежно від того, винен він у витокі чи ні. Всі ті заходи, які відповідач застосував для того, щоб запобігти події, не враховуються. Інакше кажучи, до уваги не береться, діяв відповідач відповідально і з дотриманням правил або ж недбало. Норми Суперфонду мають зворотну силу, оскільки встановлюють відповідальність за дії, які відбулися за багато років до його ухвалення, тобто до того, як стали відомі вимоги нового законодавства.

Страховий ринок відреагував на введення даного закону наступним чином.

По-перше, страхові компанії опинилися затягнутими у чисельні і недешеві судові процеси, пов'язані з компенсацією збитку. Так, відповідачі прагнули відшкодувати нинішні витрати по очищенню за рахунок договорів страхування, які були укладені ще в 50-60-ті рр. Страхові компанії категорично відмовлялись відшкодувати збиток, який, на їх думку, не був обумовлений у відповідних полісах. Враховуючи, що кожна з відповідальних сторін, а їх чисельність, за деякими свідченнями, вимірювалася десятками і навіть сотнями, була за ці роки зв'язана багатьма договорами страхування, кількість і розміри судових позовів перевищували всі розумні межі. Наприклад, компанія "Westinghouse Electric" пред'явила позовні претензії 140 страховим компаніям з приводу відшкодування витрат на очищення 74 звалищ і на сотні позовів про компенсацію тілесного збитку від осіб, які зазнали впливу небезпечних речовин; компанія "United Technologies" вела процеси з 240 страховиками з приводу відшкодування судових витрат і витрат по очищенню 138 звалищ.

По-друге, Суперфонд встановлював такі ж принципи визначення відповідальності для можливих подій в майбутньому.

Нарешті, розгляд у судах значної кількості справ створив небезпечні, з погляду страхових компаній, прецеденти тлумачення використовуваної в договорах страхування термінології.

У цих умовах страхові компанії прийняли рішення про виключення екологічних ризиків з усіх видів договорів страхування, що укладаються. Ринок страхування екологічних ризиків опинився в середині 80-х рр. фактично паралізованим, що у свою чергу поставило під загрозу виконання вимог обов'язкового страхування, які були в інших законодавчих актах.

Що стосується інших розвинених країн, то Г. А. Моткін вказує на те, що його там достатньо небагато [189]. Згідно з матеріалами науково-

дослідної групи “Gerling-Consalting” (підрозділ “Gerling-konzern”), що надає консультації страховим компаніям, страхування відповідальності за забруднення середовища здійснюється, наприклад, у Німеччині в рамках чинного природоохоронного законодавства. При цьому величина збитку визначається стороною, що подала позовну вимогу, а суд має право прийняти або переглянути цю величину. Ні розрахункових, ні експериментальних оцінок величини збитку не наводиться.

Удаватися ж до страхування відповідальності потенційних порушників примушує, перш за все, жорсткість судових рішень. Так, в 1992 р. було проведено 25882 судові процеси за порушення природоохоронного законодавства, по кожному з яких прийнято і виконано рішення про компенсацію збитків.

Аналіз доступних матеріалів [Environmental Policy..., 1989; Nelson J.P., 1982; Pommerechne W., 1986; Freeman A.M., 1979; Anderson, 1974; Varam, 1982; Baumann, 1978; Martin T. Katzman, 1986; Stephen P. D’Arcy, 1989] дозволив скласти деяке уявлення про зміни, які відбулися в законодавстві і практичній діяльності в Німеччині та інших країнах у сфері страхування втрат від забруднення навколишнього середовища.

У цих країнах є невеликий досвід добровільного страхування відповідальності з відшкодування збитку від аварійного забруднення навколишнього середовища в рамках загального страхування цивільної відповідальності підприємств.

Обов’язкове страхування відповідальності існує в Бельгії; прийняте, але не впроваджене в практику у Португалії; обговорюється в Німеччині. До речі, обов’язкове страхування в Бельгії, наприклад, здійснюється приватними страховими компаніями.

У деяких країнах з розвинутою ринковою економікою існує і останнім часом суттєво змінюється багаторівнева система страхування відповідальності.

Майнова відповідальність за збиток, що заподіюється третім особам забрудненням навколишнього середовища виробничими аваріями, передбачається нормами цивільного права і забезпечується системою страхових фондів. З метою розширення меж такого страхування і підвищення максимальних розмірів страхових сум, починаючи з 1979 р. почали створюватися спеціальні пули. Подібні пули створені в Японії, Франції, Голландії, Швеції та Англії.

Разом із страхуванням в рамках загальної цивільної відповідальності за збитки від забруднення навколишнього середовища і наявністю спеціальних пулів, резервування коштів з метою відшкодування збитку здійснюється в економічно розвинених країнах шляхом взаєм-

ного страхування промислових компаній (створення ними об'єднаних страхових фондів) або шляхом створення власних резервних фондів (з відповідною відмовою від послуг страхових компаній і від сумісного страхування). Останній вид резервування коштів на відшкодування збитку від забруднення середовища застосовується зазвичай великими компаніями із належним фінансовим становищем.

На власників і підприємства, які допустили забруднення, судом відповідно до закону накладаються вимоги фінансової відповідальності. Окрім цього, подібне страхування гарантує доступність страхових фондів як для компенсації збитків від забруднення навколишнього середовища постраждалій третій стороні, так і для вирішення існуючих проблем. Проте, щоб добитися такого страхування, страхувальник повинен сказати, що це – “добрий ризик”. Існує думка, що процес страхування сам по собі винагороджує тих, хто мінімізує майбутні ризики і суспільні витрати, зменшуючи витрати суспільства на забезпечення екологічної безпеки. В результаті ринкові механізми стають інструментом регулювання і управління ризиком з можливістю значного зниження збитку від забруднення навколишнього середовища.

Страхування майнової відповідальності, пов'язане із збитком від забруднення навколишнього середовища, виникло в 60-х роках, коли страхові договори були направлені на забезпечення покриття аварійних і не передбачених випадків, точно зафіксованих у часі і прив'язаних до певної території. Страховою подією в них визначається випадок, що включає тривалу дію на об'єкти, наслідком яких є особистий або майновий збиток, і які є несподіваними і ненавмисними з боку страхувальника. У Німеччині пройшло декілька процесів, коли крупним корпораціям довелося нести відповідальність за істотну шкоду, заподіяну їх діяльністю навколишньому середовищу, що було забезпечено умовами укладених страхових договорів.

На початкових стадіях розвитку екологічного страхування страховики розглядали забруднення навколишнього середовища як результат будь-якої господарської діяльності, а не як випадковість. Виходило, що постійне надходження шкідливих речовин в атмосферу або у водні ресурси автоматично підпадає під умови страхування ризиків забруднення навколишнього середовища. Складалось враження, що страхування є, всупереч суспільній політиці, своєрідною ліцензією на забруднення.

У зв'язку з цим в 1973 р. умови страхового договору були змінені – з нього була виключена відповідальність за забруднення, якщо воно не було “раптовим або аварійним”. Метою цього виключення було уникнення відповідальності у разі постійного забруднення, але

все-таки забезпечення покриття при несподіваному аварійному забрудненні. При цьому страхувальники виходили з, так би мовити, класичного постулату: раптові втрати фіксовані в часі і просторі, і, отже, про них є більше “історичної” інформації, тому ймовірність цих втрат підрахувати легко, ніж обумовлених нераптовим походженням.

Виключення відповідальності за “раптове або неаварійне” забруднення створило прогалину в потенційному ринку страхування відповідальності за надходження шкідливих речовин у навколишнє середовище. Хоча страхування на той час вже могло б забезпечити покриття збитків, наприклад, випадкового розливу нафти, воно не передбачало забезпечення страхового захисту по більш складних типах забруднення, шкідливі наслідки яких стали особливо гостро відчуватися з середини 70-х років.

Іноді страхувальники задовольняли вимоги покриття збитків, викликаних постійним забрудненням навколишнього середовища, але на підставі того, що настання збитків було неочікуваним, тобто хоча забруднення передбачалося страхувальником, у багатьох випадках збиток виявився непередбаченим і, отже, випадковим.

Проведення операцій зі страхування відповідальності на випадок забруднення навколишнього середовища, як і інших видів страхування, вимагає, на думку зарубіжних експертів, дотримання ряду умов.

У перелік загальних умов входить: наявність великої кількості об'єктів страхування (широке страхове поле), випадковість збитків, які до того ж мають бути точно визначені за часом і місцем утворення і обчислені в грошовому вираженні. Практика визначення розміру збитку повинна ґрунтуватися на досвіді минулих років.

Крім того, страхувальник оцінює ризик, що підлягає страхуванню з метою обчислення максимально можливого збитку і правильного встановлення тарифної ставки страхового внеску.

І останнє. Розмір одного збитку або декількох збитків по кожному страховому випадку не повинен перевищувати наявний у страхувальника резервний фонд.

Страховик повинен діяти відповідно до закону і враховувати можливі обмеження, які впливають із законодавчих актів. При цьому страхування не повинно впливати на дії страхувальника так, щоб збільшилася ймовірність або розмір збитку.

Правові обмеження пов'язані, з одного боку, із законодавством про страховий нагляд і, з іншого, – із законом про контроль за забрудненням навколишнього середовища.

Так, у більшості країн для підтвердження платоспроможності страховиків від них вимагається створення відповідних резервів

і прийняття необхідних угод про перестраховування, щоб забезпечити виплату страхового відшкодування по позовах, що пред'являються. Якщо страховик не в змозі визначити обсяг своєї відповідальності по одиниці індивідуального ризику або групі однорідних ризиків і встановити суму можливого максимального збитку в такому розмірі, який не поставить під удар його платоспроможність, то можливість прийняття на страхування даних ризиків вирішують відповідні державні органи.

Що стосується законодавства про охорону навколишнього середовища, то наскільки відомо, в жодній із західних країн не запроваджували ніяких пов'язаних з ним обмежень за умовами страхування. Але слід мати на увазі, що у багатьох країнах закони про охорону навколишнього середовища в основному складені виходячи з кримінального права, проте відповідно до деяких з них постраждалі треті особи, вимагаючи виплату ним компенсації, мали право пред'являти і цивільні позови.

У більшості країн страхування відповідальності за ризик погіршення якості навколишнього середовища спеціально призначалося для вирішення проблем, що виникають в результаті постійного забруднення. Не дивлячись на те, що договори страхування відповідальності за забруднення навколишнього середовища загалом не передбачали проведення відновних робіт, визначалося, що вони зможуть підтримувати процес ліквідації існуючого забруднення і уникнути в майбутньому позовів третьої сторони, а також мінімізувати вже виставлені позови.

Щодо методичних підходів до страхування відповідальності за забруднення навколишнього середовища, то в цілісній формі вони в закордонній літературі не зустрічаються. Але існуючі джерела дозволяють сформулювати загальне уявлення про організацію страхування екологічних ризиків.

Почнемо з того, що розуміють зарубіжні страховики під забрудненням навколишнього середовища і що, на їх думку, слід і можна приймати на страхування.

Страховики пропонують свою, досить жорстку декларативну, але в практичному відношенні розпливчасту концепцію забруднюючих речовин. Вони визначають їх як такі елементи і сполучення, які під час потрапляння в будь-якій кількості в навколишнє середовище становлять безпосередню і реальну небезпеку здоров'ю і благополуччю населення, а також іншим живим істотам. По цій концепції навіть мінімальна кількість шкідливих речовин, що потрапили в навколишнє середовище, вважається за небезпечну, проте кількісного визначення небезпеки для здоров'я і благополуччя населення не наводиться

(відмітимо, що відсутність кількісних характеристик в оцінці антропогенної дії на навколишнє середовище є особливістю в спеціальній зарубіжній літературі).

Особливо виділяються в забрудненні навколишнього середовища небезпечні відходи (тверді відходи), або комбінація твердих відходів, які завдяки їх кількості, концентрації або фізичним, хімічним або інфекційним характеристикам можуть:

1) спричиняти або сприяти значною мірою зростанню смертності або зростанню серйозних захворювань;

2) становити реальну загрозу або потенційну небезпеку здоров'ю людини або навколишньому середовищу унаслідок неправильного використання, зберігання, транспортування або розміщення, а також управління.

Попередні або нинішні виробники або транспортувальники небезпечних відходів, або, інакше кажучи, попередні або нинішні власники, або керівники виробництвами з обробки і розміщення небезпечних відходів можуть бути визначені як потенційно відповідальні сторони. Вони і повинні нести витрати по ліквідації забруднень, в яких вони винні. Більше того, відповідальність може накладатися на будь-якого власника або керуючого підприємством, з якого небезпечні матеріали потрапили в навколишнє середовище; відповідальність може накладатися також на будь-яку особу, реально існуюче або функціонує підприємство, яке виробляє і транспортує небезпечні відходи.

Власники і керівники підприємств у Німеччині, що використовують водні, земельні ресурси і ресурси надр, повинні, наприклад, справно забезпечувати сплату страхових платежів по договорах страхування на випадок раптового або аварійного забруднення в розмірі не меншому 1,4 млн. євро за подію з щорічною страховою сумою до 6,0 млн. євро (виключаючи при цьому витрати на судовий захист). За очікувані і неаварійні випадки забруднення платежі складають не менше 4,2 млн. євро за подію з щорічною страховою сумою до 12 млн. євро (при цьому також виключаючи витрати на судовий захист).

Якщо бути досить коректним, то слід відмітити, що такі тяжкі умови виплати страхових внесків, причому без диференціювання за ступенем нанесеного збитку, а спираючись лише на величину страхової суми, мають мало спільного з класикою страхування відповідальності.

Своєрідним є підхід західних спеціалістів до організації заходів щодо ліквідації вже нанесеного збитку.

Якщо збиток від забруднення навколишнього середовища завдає необхідні довготривалі відновні заходи, відповідальні сторони

можуть бути проінформовані, що за їх рахунок мають бути проведені дослідження для визначення існуючої небезпеки і складання плану ліквідації забруднення. Якщо вони відмовляються проводити ці дослідження, уряд може організувати їх проведення за рахунок бюджету і потім звернутися до відповідачів за компенсацією. Суди зазвичай визнають сторону відповідальною після присвоєння потенційному забруднювачу статусу відповідача. При цьому справжні та минулі власники і керівники можуть бути відповідальними за витрати по очистці незалежно від того, чи сприяли вони цьому забрудненню. Аналогічним чином виробники, що розміщують відходи, можуть бути відповідальними навіть якщо вони не вибирали або не були в місці, вибраному для цих цілей. Транспортувальники, які вибирають місце розміщення і везуть туди небезпечні відходи, також визнаються відповідальними, навіть якщо розміщенням відходів займаються інші.

Цікавим є досвід класифікації збитків зарубіжними страхувальниками.

Збитки, що відшкодовуються по страхуванню відповідальності на випадок забруднення навколишнього середовища, як правило, поділяються закордонними страхувальниками на дві групи.

Перша група включає прямі збитки, до яких належать тілесні ушкодження, хвороби і психічні розлади. Сюди ж входить і збиток, заподіяний сільськогосподарським і водним культурам, лісам і нерухомій власності.

При виникненні позовів про відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю третіх осіб, у свою чергу виникає складність з інтерпретацією поняття “здоров'я”. Воно розглядається або просто як пристосованість людського організму до навколишнього середовища і відсутність хвороби або фізичного недоліку, або відповідно до визначення Всесвітньої організації охорони здоров'я як “стан повного фізичного, розумового і соціального благополуччя”.

До другої групи входять непрямі збитки. До них належать збільшення витрат і втрата доходів, викликаних простоем виробництва, збиток від забруднення територій, призначених для відпочинку і розваг. Непрямі збитки включають також витрати на очищення і видалення відходів.

Для страховиків у даному випадку найбільш важливим питанням є процес відшкодування збитків від забруднення навколишнього середовища. Воно здійснюється на основі документа “позови пред'явлені”, що означає: відшкодування проводиться за будь-якими позовами, зробленими протягом періоду дії страхового договору, незважаючи на те, коли трапилася подія, на якій базується позов.

У договорах зазвичай записується вимога, щоб страховик був ознайомлений із умовами, коли відповідальність з приводу забруднення навколишнього середовища не настає, а це в більшості ситуацій пов'язано з наслідками аварії, що передбачається.

Останнім часом все частіше остаточні умови відшкодування визначаються після завершення оцінки ризику. Страховик може також зажадати перегляду початкової оцінки ризику при продовженні страхового договору, або додатковій його переоцінці. І, нарешті, страховик може зажадати від клієнта проведення програм контролю за дією на середовище з метою скорочення високоймовірних ризиків, визначених при початковій оцінці.

Проте слід зазначити, що нечисленні договори страхування повної відповідальності зазвичай не покривають позови за збиток, що є результатом поступового витоку або постійних викидів шкідливих речовин. Договори такого типу страхування обов'язково містять пункт, що передбачає виключення відповідальності за забруднення, якщо буде доведено, що воно могло бути передбачено. У більшості випадків страховики наполягають, щоб проблеми так званого довготривалого забруднення були виключені з розгляду.

Також треба відмітити, що економічне регулювання екологічної безпеки, як показує досвід країн з розвинутою ринковою економікою, може здійснюватися у двох формах [190]. Перша – воно є невід'ємною складовою (примусового і централізованого) регулювання природокористування, тобто централізованого встановлення і використання таких економічних інструментів, як податкова, кредитна, амортизаційна і страхова політика. Мета – створити економічні стимули екологічно безпечного господарювання, сприятливий “економічний клімат” для екологізації економічного розвитку. Централізовано введені економічні інструменти мають грошову форму і впливають на процес ринкового саморегулювання, але не є результатом такого саморегулювання, тобто вільної ринкової конкуренції. Тому їх треба відрізнити від іншого виду економічного регулювання, коли закладаються (знову-таки шляхом централізованих адміністративних рішень) інституційні основи для ринкового саморегулювання використання асиміляційного потенціалу навколишнього середовища. В цьому випадку виникає особливий ринок – прав на використання обмеженої можливості середовища асимілювати (знешкоджувати) шкідливі відходи людської діяльності. Пропозиція на такому ринку – максимально можливий обсяг надходження відходів – адміністративно задається органами державної влади. У цьому його головна відмінність від “звичайних”, де пропозиція формується самими ринковими механізмами під непрямою

дією централізованих економічних регуляторів (податків тощо). Рівновага ж попиту і пропозиції на ринку досягається унаслідок вільної конкуренції покупців, в рамках якої встановлюється ринкова ціна відповідних прав.

Все вищевикладене дозволяє сформулювати висновок, що страхування ризиків забруднення середовища в рамках страхування відповідальності навіть при великій кількості обмежень на виплату страхового відшкодування все-таки турбує багато представників світового страхового бізнесу (особливо в США і Англії), які після деякої ейфорії 70-80-х років виступають проти проведення страхування відповідальності на випадок шкоди навколишньому середовищу. Тому сьогодні більшість договорів страхування цивільної відповідальності містять застереження про виключення ризиків забруднення навколишнього середовища. Цей опір страховиків викликаний не тільки величезними розмірами можливих страхових виплат і вимогами покриття збитку через тривалий час після закінчення терміну дії договору, але і рядом інших складних проблем, які досі не вирішені.

Складнощі, що виникають при спробі впровадити екологічне страхування, не залежать як правило від бажання або небажання страховиків. Проблеми реалізації принципів страхування ризиків забруднення навколишнього середовища можна згрупувати за ступенем важливості і необхідності вирішення в декілька ключових позицій.

По-перше, це труднощі формулювань при складанні умов договорів, пов'язані із відсутністю навіть елементарної термінологічної бази. Наприклад, відсутність єдиного поняття екологічної аварії і збитків від забруднення середовища, аварійного забруднення і ризиків безперервного надходження шкідливих речовин у навколишнє середовище.

По-друге, невпевненість страховика в дотриманні умов договору при проходженні позову в суді, де можливе суттєве збільшення обсягу відповідальності через інтерпретацію умов договору (ці побоювання прямо пов'язані із попереднім пунктом про відсутність точних формулювань в екологічному страхуванні).

По-третє, велика і важковирішувана проблема відшкодування витрат по усуненню наслідків забруднення, пов'язаних із потраплянням шкідливих речовин у попередньому періоді, наприклад, гонадотропні ефекти, що несподівано виявилися.

По-четверте, відсутність методик, що задовольняють і страховика і страхувальника за оцінкою імовірнісних збитків від аварійного забруднення середовища і обумовлених цим тарифних ставок.

По-п'яте, немає відповідного повноцінного законодавства (це звичайно в повній мірі стосується і України).

І останнє, громадська думка поки недостатньо підтримує ідею використання економічних методів у забезпеченні екологічної безпеки.

Таким чином, можна стверджувати, що екологічне страхування в тому вигляді, в якому ми його розуміємо, у західних країнах дотепер знаходиться у стадії формування. З окремих напрямів, наприклад, щодо розробки розрахункових методик оцінки дії шкідливих речовин на елементи екосистеми українські фахівці мають набагато більший досвід, а кількісні оцінки екологічних ризиків проводяться за кордоном так само, як і в Україні.

4.3. Перспективи розвитку страхового ринку у напрямку організації екологічного страхування

Запровадження обов'язкового екологічного страхування може розглядатися як суспільно необхідне, оскільки наслідки екологічних катастроф торкаються інтересів багатьох підприємств і організацій, населення і держави в цілому. В той же час на сьогоднішній день для запровадження екологічного страхування в обов'язковій формі в Україні відсутні економічні та політичні передумови. Доцільно організувати систему обов'язкового екологічного страхування таким чином, щоб даний вид страхування не створював базу для запровадження ще одного, у даному випадку екологічного, податку, тобто не збільшував і так достатньо значне навантаження на суб'єктів господарювання, а відрахування на обов'язкове екологічне страхування (страхові внески) включалися у вже діючі платежі або ставки податків. У першому випадку страхові платежі можливо сплачувати за рахунок коштів екологічних фондів пропорційно розрахованим тарифним ставкам за кожним з підприємств, включеним у перелік об'єктів, що підлягають обов'язковому екологічному страхуванню. Інший варіант – сплата страхових внесків за рахунок коштів, що відраховуються на соціальне страхування, використання яких не в останню чергу пов'язано з ліквідацією наслідків забруднення середовища, що виражаються в підвищеній захворюваності населення і погіршенні умов проживання. Зменшення надходжень у фонди соціального страхування компенсується зниженням витрат від захворюваності.

Разом з тим, необхідно зазначити, що запровадження і розвиток екологічного страхування на сучасному етапі розвитку економіки

України значно ускладнені. Проблеми запровадження екологічного страхування спричинюються такими факторами:

1. Складність формулювання умов договорів екологічного страхування через відсутність термінологічної усталеності в цій сфері, адже на сьогоднішній день немає єдиної точки зору на поняття “екологічна аварія”, “збитки від забруднення навколишнього середовища”, “ризик аварійного забруднення” і “ризик поступового (перманентного) надходження шкідливих речовин у навколишнє середовище” тощо.
2. Невпевненість страховика в дотриманні умов договору при розгляді позову в суді, де можливе збільшення обсягу відповідальності через багатоваріантну інтерпретацію умов договору (дана проблема є прямим наслідком відсутності єдності тлумачення понять екологічного страхування).
3. Проблема відшкодування витрат щодо усунення відкладених у часі наслідків забруднення, наприклад, гонадотропних ефектів.
4. Відсутність відповідної нормативно-правової бази екологічного страхування.
5. Відсутність методик оцінки імовірнісних збитків від аварійного забруднення середовища й обумовлених цим тарифних ставок, які задовольняють інтереси і страховика і страхувальника.
6. Недостатній рівень сприйняття суспільною свідомістю ідеї використання економічних методів для вирішення екологічних проблем.
7. Низький рівень капіталізації вітчизняного страхового ринку, що не дозволяє страховим компаніям брати на відповідальність екологічні ризики, які характеризуються достатньо високою імовірністю настання та масштабністю наслідків.
8. Низький платоспроможний попит потенційних страхувальників (як юридичних, так і фізичних осіб) на послуги екологічного страхування.

Всі вищенаведені проблеми розвитку екологічного страхування в Україні можна поділити на три групи:

1. Проблеми, пов’язані із сучасним станом та перспективами вдосконалення нормативно-правової і методичної бази екологічного страхування та інструментарію екологічної політики в Україні.
2. Проблеми, пов’язані із сучасним станом та перспективами розвитку страхового ринку в Україні.
3. Проблеми, пов’язані із характером економічного розвитку України.

Розглянемо першу і другу групу проблем більш детально та проаналізуємо можливі шляхи їх вирішення.

Яскравим прикладом відсутності термінологічної усталеності у сфері екологічного страхування є наявність кількох можливих підходів до інтерпретації терміна “забруднення”. Поняття “забруднення” у вузькому розумінні означає викид забруднюючих речовин, що стають небезпечними, тому що не можуть більше поглинатися навколишнім середовищем. Воно є наслідком урбанізації, індустріалізації, широкого використання хімікатів у промисловому виробництві і сільському господарстві, розвитку ядерної енергетики [191]. Поняття “забруднення” можна тлумачити й у більш широкому значенні, оскільки будь-який викид токсичних, корозійних, іонізуючих, термічних та інших шкідливих речовин, незалежно від того, є вони відходами чи дорогим проміжним, кінцевим або ж побічним продуктом, забруднює навколишнє середовище. Більше того, нешкідливі за своїми природними властивостями речовини в контакті з іншими речовинами, що знаходяться в ґрунті чи воді, також можуть виділяти шкідливі для навколишнього середовища сполуки. При цьому не враховується характер забруднень – навмисне скидання відходів чи нещасний випадок, пов’язаний зі зберіганням матеріалів, з функціонуванням виробничого устаткування чи контейнером під час перевезення. У будь-якому випадку природі наноситься шкода. Характер же викиду забруднюючих речовин має велике значення для страховиків під час визначення умов виплати страхового відшкодування, які у більшості випадків схильні надавати страховий захист тільки від випадкових збитків.

Різниця між навмисним і випадковим забрудненням не завжди відчувається, особливо у випадку постійних і повторних викидів. Постійні чи повторні викиди шкідливих речовин, що часто допускаються правилами й умовами наявної у підприємства ліцензії, можуть спричинити шкоду здоров’ю третіх сторін в результаті поступового накопичення в організмі отруйних речовин. Однак з позиції підприємства цей збиток буде вважатися випадковим, оскільки, наприклад, концентрація пару, що випускається, не була вчасно визнана небезпечною.

Проблеми визначення характеру забруднення багато в чому залежать від тривалості часу до настання страхової події. Багато збитків від забруднення є результатом як постійних і повторних викидів, так і викидів, що продовжуються тривалий час – іноді тижні, місяці і, навіть, роки. Захворювання, викликані таким тривалим впливом отруйних і шкідливих речовин, а також збиток майну можуть проявитися не відразу, а після 10, 20 і більше років. Більше того, генетичні дефекти можуть виявитися у новонароджених дітей. У цих випадках важко пересвідчитися у навмисності чи випадковості заподіяного збитку, оскільки не завжди можливо встановити причинний зв’язок між викидами

забруднюючих речовин і захворюваннями, що залишаються прихованими протягом багатьох років чи викликають генетичні зміни.

При подачі позовів щодо відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю третіх сторін, у свою чергу, виникає складність із тлумаченням поняття “здоров'я”. Можна розглядати його просто як пристосованість людського організму до навколишнього середовища і відсутність хвороби чи фізичного недоліку, а з іншого боку, за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, “здоров'я – це стан повного фізичного, розумового і соціального благополуччя” [191].

Необхідно відзначити, що до сьогодні не сформовано нормативно-правове забезпечення системи екологічного страхування. Нормативно-правові акти, що регулюють діяльність більшості екологічно небезпечних суб'єктів господарювання, не передбачають надання гарантій на випадок нанесення шкоди природному середовищу. Окремі нормативно-правові акти містять положення про використання страхування для відшкодування шкоди навколишньому природному середовищу, але в цих документах відсутні механізми реалізації зазначених положень. Жоден із діючих нормативно-правових актів не забезпечує правове регулювання в обсязі, достатньому для практичного впровадження екологічного страхування.

Значні проблеми у визначенні механізму екологічного страхування, його нормативно-методичного забезпечення викликає відсутність повної статистичної інформації, що не дозволяє з достатньою достовірністю оцінити імовірність настання страхового випадку і визначити величину страхового тарифу, враховуючи високий ступінь деталізації та різноманітність інформації, необхідної для страховика (рис. 4.1). До того ж, окремі відомства не здійснюють моніторинг нанесення збитку навколишньому середовищу.

Розробка системи страхових тарифів при екологічному страхуванні може стати стимулюючим фактором для впровадження на підприємствах кращих технологій і проведення попереджувальних природоохоронних заходів. Тарифні ставки з екологічного страхування не можуть бути встановлені єдиними не тільки для цілих галузей, але і для групи схожих підприємств. Те ж саме стосується і лімітів відповідальності щодо прийнятих страховиком ризиків забруднення навколишнього середовища. Використання підвищувальних і понижуючих коефіцієнтів залежно від рівня небезпеки підприємства, ступеня його готовності до попередження випадків заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу, локалізації нанесеного збитку, відсутності або наявності страхових випадків, що відбулися в період дії по-

переднього договору страхування, також може стимулювати розвиток страхування у сфері природокористування.

Рис. 4.1. Інформаційне забезпечення діяльності страховика [116]

Доцільно закріпити диференційований підхід до страхувальників при визначенні страхової суми, виходячи з якої встановлюється розмір страхових внесків і страхових виплат при настанні страхового випадку. Причому тут необхідно враховувати не тільки специфіку й обсяг виробництва, але і найважливіше з точки зору охорони навколишнього середовища – діяльність страхувальника щодо зниження ризику нанесення збитку природі. В іншому випадку страхувальникові, що здійснює природоохоронні заходи, впроваджує ресурсозберігаючі технології, безвідходне виробництво, встановлює сучасні очисні споруди, буде не вигідно страхувати своє підприємство від екологічних ризиків, тому що його витрати щодо зниження екологічного ризику будуть вищими, ніж у подібного за обсягом і характером діяльності підприємства, яке не реалізовує заходи щодо зниження екологічного ризику.

Одним з найважливіших невирішених питань є питання нормативно-методичного забезпечення оцінки шкоди навколишньому середовищу. Існуюча методична база оцінки збитку слабо пов'язана з проведеними ринковими реформами і відносинами власності, що склалися. Відсутність у більшості документів правового статусу, комплекс-

ності в розрахунках збитків не дозволяє використовувати існуючі на даний момент часу методичні документи.

У зв'язку з процесом адміністративної реформи одні методичні документи були скасовані, правовий статус інших не забезпечує належної доказовості щодо достовірності розрахунків збитку, здійснених на їх основі. Зазначена обставина є перешкодою для їх використання як доказової бази в позовній і судовій практиці. Відсутні методики, приведені у відповідність з міжнародним законодавством, що ускладнює визнання результатів оцінки збитку природним ресурсам відповідно до українського законодавства в міжнародних арбітражних судах.

Діючі нормативно-методичні документи з розрахунку збитку від забруднення водних об'єктів, атмосферного повітря, знищення водних біоресурсів застаріли і не відповідають сучасним вимогам. Немає затвердженої методики визначення сукупного екологічного збитку, що містить принципи його розрахунку для всіх компонентів навколишнього середовища. Це приводить до того, що цивільно-правова відповідальність, пов'язана з відшкодуванням екологічного збитку, залишається декларативною. Тому ризик цивільної відповідальності, передбачений екологічним страхуванням, не може бути обґрунтований.

Таким чином, процедури оцінки збитку для екологічного страхування повинні забезпечувати всебічну й адекватну оцінку збитку. У першу чергу повинна враховуватися вартість відновлювальних робіт, заснована на ринкових підходах до оцінки вартості ліквідаційних і відновлювальних заходів. Необхідно також використовувати методи математичного і статистичного моделювання оцінки і прогнозування розвитку екологічної ситуації.

Методичні документи щодо оцінки збитку, нанесеного природному середовищу і його компонентам, повинні мати відповідний правовий статус, щоб забезпечувати в ході судових розглядів доказовість отриманих даних. Вони повинні гарантувати прозорість процедур оцінки для всіх зацікавлених сторін, виключаючи вплив суб'єктивного фактора на результати такої.

На нинішньому етапі реалізації механізму екологічного страхування було б доцільно приймати нормативні акти щодо оцінки нанесеного збитку у вигляді національних стандартів. Процедура їх розробки і прийняття через технічні комітети зі стандартизації дозволяє максимально можливо врахувати законні інтереси всіх учасників. Дотримання вимог стандартів при розробці галузевого законодавства і технічних регламентів при укладанні договорів страхування дозволить

зміцнити юридичну основу нормативно-методичної документації щодо оцінки екологічного збитку.

Основною умовою страхування цивільної відповідальності власників джерел підвищеної екологічної небезпеки має бути страхування вод, ґрунтів, атмосферного повітря і т.д. Така умова може забезпечуватися окремими договорами, пункт про пріоритетність і обов'язковість укладання яких необхідно включати в правила страховиків при страхуванні цивільної відповідальності власників джерел підвищеної екологічної небезпеки. Дана обставина пояснюється тим, що при настанні страхового випадку ціль екологічного страхування втрачається, виходячи з того, що збитки відшкодовуються в першу чергу фізичним і юридичним особам (на захист їх майнових інтересів), а при незначному обсязі страхових фондів страховиків на відшкодування збитку, заподіяного водам, ґрунтам й атмосфері, коштів не залишається.

Необхідність зазначеного вище вдосконалення нормативно-правової та методичної баз екологічного страхування ілюструє і зарубіжний досвід. Досить розвинутою є індустрія екологічного страхування в Європі, чому сприяли створення відповідної законодавчої бази, ефективної системи судового переслідування за екологічні правопорушення і формування екологічно орієнтованої суспільної свідомості. Екологічне страхування постійно удосконалюється, вносяться зміни в законодавчу базу, страхові компанії поступово зменшують число виключень із страхового покриття і одночасно підвищують ліміт відповідальності. Все більше країн стають на шлях створення системи обов'язкового екологічного страхування, запровадження механізму спільної відповідальності за збиток, нанесений у результаті забруднення навколишнього середовища.

У європейських країнах система страхування екологічних ризиків містить у собі кілька видів страхового захисту:

1. Страхування відповідальності за аварійне (раптове) і поступове забруднення навколишнього середовища в рамках страхування загальної відповідальності.
2. Страхування відповідальності тільки за аварійне (раптове) забруднення навколишнього середовища в рамках страхування загальної відповідальності.
3. Страхування відповідальності тільки за аварійне (раптове) і поступове забруднення навколишнього середовища в рамках екологічного страхування.

На сучасному етапі у багатьох європейських країнах спостерігається тенденція до виключення страхування екологічних ризиків з до-

говорів страхування загальної відповідальності і перехід до страхування всіх ризиків, пов'язаних із забрудненням навколишнього середовища, тільки в рамках договорів екологічного страхування.

Виділення страхування відповідальності за збиток природному середовищу зі страхування загальної цивільної відповідальності є вираженою тенденцією в міжнародному природоохоронному законодавстві. Ні закон “Про комплексне реагування, компенсацію і відповідальність за збиток навколишньому середовищу” (один з основних законів США у сфері охорони навколишнього середовища), ні Директива Європейського союзу 2004/35/CE “Про екологічну відповідальність у відношенні запобігання і ліквідації шкоди навколишньому середовищу” не передбачає права фізичних і юридичних осіб на компенсацію збитку. Метою цих законодавчих документів є запобігання шкоди навколишньому середовищу і забезпечення ліквідації нанесеної шкоди. У випадку нанесення збитку фізичним і юридичним особам, їх здоров'ю і власності потерпілі можуть вимагати відшкодування збитку відповідно до національних законодавств про цивільну відповідальність.

Зазначена тенденція пояснюється тим, що у випадку відшкодування збитку всім постраждалим сторонам в рамках одного поліса, відповідно до прийнятих правил страхування, відшкодування заподіяної природі шкоди здійснюється в останню чергу. Тому у випадку страхової події виникає конкуренція позовів про відшкодування збитку, заподіяного навколишньому середовищу, з позовами про відшкодування збитку, заподіяного майну, життя і здоров'ю третіх осіб. У зв'язку із, як правило, недостатніми розмірами страхових сум за договорами екологічного страхування страхові виплати в основному спрямовуються на відшкодування збитку, заподіяного життю, здоров'ю і майну третіх осіб. Природні ж об'єкти фактично випадають зі сфери дії страхового захисту.

Підводячи підсумок аналізу шляхів вдосконалення нормативно-правової та методичної баз екологічного страхування, можна зазначити, що ефективний розвиток страхування у сфері природокористування й охорони навколишнього середовища є можливим лише за наявності сучасної методичної бази. Такі методичні документи повинні включати:

1. Прийнятні для сфери екологічного страхування методики оцінки збитку, нанесеного природному середовищу.
2. Перелік видів діяльності, що становлять небезпеку для природного середовища, при здійсненні яких відповідальність за нанесення

збитку навколишньому природному середовищу рекомендується застрахувати.

3. Правила страхування саме для сфери екологічного страхування.
4. Порядок створення і використання резервів страхових компаній на превентивні природоохоронні заходи.
5. Договір про план превентивних природоохоронних заходів страховика і страхувальника.

Розпочинаючи аналіз другої групи проблем розвитку вітчизняного екологічного страхування, слід зазначити, що для України на сучасному етапі розвитку характерним є надзвичайно низький попит на страхові продукти і послуги як з боку суб'єктів господарювання, так і з боку населення.

Саме формування попиту на страхові послуги може надати потужний імпульс для інтенсифікації розвитку страхового ринку України. На початковому етапі становлення фінансового ринку України довіра громадян та суб'єктів господарювання до фінансових інститутів була істотно підірвана численними обвалами так званих "фінансових пірамід" та іншими фактами недобросовісної поведінки суб'єктів фінансового ринку. Для пострадянських країн взагалі та України зокрема, характерною є відсутність страхової культури, формування якої у провідних країнах світу відбувалося протягом не одного століття. Саме на ліквідацію недовіри до страхових компаній та на формування страхової культури і необхідно спрямувати основні зусилля щодо формування попиту на страхові послуги (рис. 4.2).

Низька капіталізація вітчизняного страхового ринку являє собою серйозну перешкоду для його подальшого розвитку, оскільки страхові компанії просто не в змозі утримати на відповідальності великі ризики, до яких, безперечно, належать і екологічні ризики.

На сьогоднішній день не забезпечується повноцінне виконання страхуванням всіх його специфічних функцій. Теоретично страхування виконує такі функції: ризикову, створення і використання страхових резервів (фондів), заощадження коштів, превентивну.

Найбільш повно на сьогоднішній день страхування виконує функцію створення і використання страхових резервів та функцію заощадження коштів. Функція створення і використання страхових резервів (фондів) обумовлюється тим фактом, що страхування стає можливим лише за наявності у страховика певного капіталу, достатнього для забезпечення покриття збитків (у разі їх виникнення), заподіяних страхувальникові стихійним лихом, нещасним випадком чи іншою страховою подією. Тому кожний страховик створює систему страхових резервів. Нагромадження й використання таких резервів характерні

для страхової діяльності. У формуванні й використанні страхових резервів виявляється перерозподіл коштів між страхувальниками. Ті з них, для яких у певному періоді не настала страхова подія, сплативши страхові внески, не отримують жодних виплат. І навпаки: страхувальникам, які зазнали серйозних збитків від страхового випадку, виплачується відшкодування в сумах, значно більших за внесені страхові платежі. Формування страхових резервів – це спосіб концентрації та використання коштів, необхідних не лише для розподілу між усіма страхувальниками збитків, зумовлених страховими випадками поточного періоду, а й для відповідного покриття можливих більш масштабних збитків, що можуть припасти на окремі роки наступних періодів.

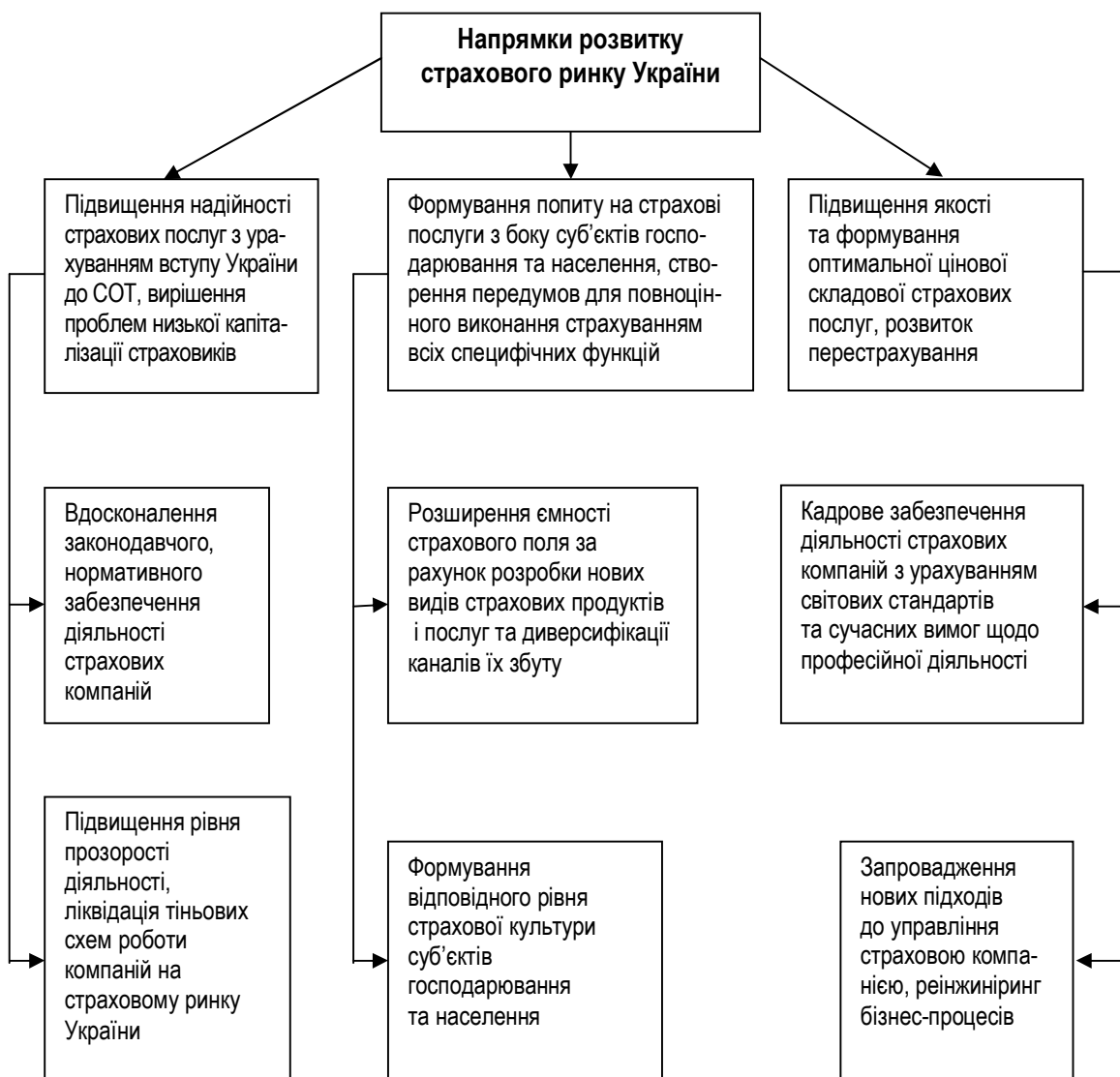

Рис. 4.2. Напрямки розвитку страхового ринку України з урахуванням необхідності підвищення попиту на страхові послуги [192]

Функція заощадження коштів лежить в основі того, що у більшості країн світу першість за обсягами страхових премій посідає особисте страхування (на дожиття, пенсій, ренти тощо). Проте виплати, пов'язані із втратою життя і здоров'я внаслідок нещасного випадку, становлять менше 10 %. Решта припадає на заощадження. Вони виплачуються з урахуванням інвестиційного доходу в разі дожиття застрахованого до певного віку або події.

Населенню часто більш вигідно заощаджувати кошти у страховій системі, ніж у банках. Сприяючи розвитку заощаджувальних видів страхування, держава має змогу активно впливати на вирішення соціальних проблем, поживлявати грошовий обіг, підвищувати купівельну спроможність національної валюти, збільшувати інвестиційні можливості країни.

Ризикова функція страхування полягає в передачі за певну плату страховикові матеріальної відповідальності за наслідки ризику, зумовленого подіями, перелік яких передбачено чинним законодавством або договором. У разі настання страхового випадку страхувальник висуває страховикові вимогу щодо відшкодування збитків (виплати страхових сум). Ризикова функція відбиває процес купівлі-продажу страхової послуги. Однак ризикова функція страхування на сьогоднішній день виконується недостатньо ефективно.

Виходячи із природи страхування як найефективнішого інструмента системи управління ризиками, ринок страхових послуг призначений надавати якісний страховий захист від ризиків. Аналіз сутності страхування дозволяє обґрунтувати висновок, згідно з яким ризикова функція є його основною функцією. Сутність її виконання характеризує рівень виплат як основний показник ефективності страхового захисту. Ще одним показником ефективності функціонування ринку страхових послуг є пропорційна і врівноважена структура страхових премій у розрізі як суб'єктів, так і об'єктів страхування. Тому ефективність функціонування ринку страхових послуг характеризує система саме цих показників, а не номінальні обсяги страхових премій.

Ефективність страхового захисту всебічно і повно характеризує система показників, що базуються на принципах загальності (поширеності у розрізі страхувальників та видів ризиків), повноти (рівня фінансового покриття ризиків) і реальності (платоспроможності страховика) страхування та враховує рівень страхових виплат, тому за обсягом страхових премій, залучених ринком страхових послуг, не можна об'єктивно оцінити результати його діяльності [193].

Превентивна функція страхування полягає в тому, що учасники страхування, і насамперед страховики та страхувальники, зацікавлені

зменшити наслідки страхових подій. З цією метою вдаються до правової та фінансової превенції.

До правової превенції належать передбачені чинним законодавством або договорами страхування застереження, згідно з якими страхувальник повністю або частково позбавляється страхових відшкодувань. Вони охоплюють випадки протиправних дій або бездіяльності з боку страхувальника щодо застрахованих об'єктів.

Перелік ризикованих об'єктів, які не приймаються на добровільне страхування, та можливих відмов щодо виплати відшкодування може бути складений у разі страхування як фізичних, так і юридичних осіб.

Фінансова превенція полягає в тому, що частина страхових премій спрямовується на фінансування превентивних заходів. На сьогодні не передбачено обов'язкового створення фонду запобіжних заходів. Через це значно ускладнюється виконання страхуванням превентивної функції. Можливості страхування істотно звужуються, коли виникають суперечності між функціями, що характеризують сутність категорії страхування, і чинним правовим забезпеченням їх нормального виявлення. Слід зазначити, що серед всіх функцій страхування найменше виконується саме превентивна функція, що особливо негативно може відобразитися саме на сфері екологічного страхування.

Розвиток ринку перестраховальних послуг дає можливість нівелювати ризики й забезпечити відповідальність страховика згідно з його фінансовими можливостями. Перестраховання разом з передачею частини ризику та відповідальності, що забезпечує вирівнювання портфеля цедента, приводить його у відповідність із нетто-преміями, акумульованими у страховика, дає змогу підтримувати співвідношення прийнятих зобов'язань і власних коштів цедента як з окремого ризику, так і по всьому страховому портфелю [130].

Аналіз динаміки операцій з перестраховання ризиків показав, що вона змінювалась при змінах податкової політики. Так, при оподаткуванні перестраховання у нерезидентів за нульовою ставкою за чотири роки (2000-2003 рр.) його обсяги зросли більш ніж у шість разів (з 518,9 до 3175,6 млн. грн.), а після її скасування протягом наступних трьох років (2004-2006 рр.) так само вшестеро впали до 561 млн. грн. [193].

Враховуючи високу ризикогенність та масштабність прояву та впливу екологічних ризиків на елементи довкілля, доцільним уявляється застосування непропорційної форми для перестраховання потенційних джерел підвищеної екологічної небезпеки. Процес передачі

екологічних ризиків у страхування (перестраховання) здійснюється за схемою, представленою на рис. 4.3.

Рис. 4.3. Механізм непропорційного перестраховання екологічних ризиків [130]

Підсумовуючи розглянуті вище проблеми і перспективи використання інституту страхування для вирішення екологічних проблем, можна виділити такі основні напрямки розвитку екологічного страхування в Україні:

1. Створення реальних економічних стимулів для розвитку екологічного страхування через зміни у податковій політиці.
2. Вирішення проблем низької капіталізації страховиків, розвиток перестраховання, створення передумов для повноцінного виконання страхуванням всіх специфічних функцій.
3. Посилення контролю за діяльністю суб'єктів господарювання, які є потенційно небезпечними для навколишнього середовища, як з боку державних органів, так і з боку громадськості, включаючи профспілкові організації.

4. Удосконалення нормативної правової бази у сфері відповідальності щодо заподіяння шкоди навколишньому середовищу і страхування екологічних ризиків.
5. Удосконалення методології оцінки екологічних ризиків і збитків, практичне застосування вже розробленого інструментарію.
6. Поліпшення координації роботи органів державної влади, які займаються питаннями екологічної безпеки населення і територій, щодо розвитку оцінки і страхування екологічних ризиків.
7. Зміцнення співтовариства професіоналів у сфері екологічного страхування із залученням представників страховальників.
8. Розвиток екологічної культури всіх зацікавлених сторін.
9. Підвищення поінформованості про вигоди екологічного страхування як інструмента забезпечення екологічної безпеки всіх зацікавлених сторін, при цьому основну увагу варто приділити популяризації екологічного страхування серед потенційно небезпечних суб'єктів господарювання та широких верств громадськості.

4.4. Проблеми і досвід страхування ризиків глобальних катастроф на прикладі проблем зміни клімату

Сьогодні досить поширеною є думка про те, що фінансовий сектор тісно пов'язаний з економічним розвитком країн в цілому [194]. У ринкових економіках фінансова система відіграє специфічну роль – він мобілізує фінансові ресурси і перетворює їх у інвестиції, що стимулює до роботи щодо отримання якомога більшої віддачі від капіталу. І чим краще фінансова система справляється з цим головним завданням, тим кращими є показники національної економіки в довгостроковому періоді [195].

Поряд із усім перерахованим вище, проблема зміни клімату та його глобального впливу на економічний розвиток суспільства існує вже більше півстоліття. Щороку актуальність теоретичних та практичних наукових розробок у цій сфері зростає. Наявні розробки є частковими, не є вичерпними і потребують значної уваги науковців, особливо у світлі сьогоденної складної та напруженої глобальної економічної ситуації.

Останні події у світовій економіці значно активізували наукову діяльність у різних напрямках. І одним з найбільш актуальних серед них залишається зв'язок економіки (особливо фінансового сектора) з екологією.

Серед науковців розробки даної проблематики не набули ще досить широкого поширення. Ґрунтовною працею є доповідь голови

економічної служби уряду Великобританії, радника з питань екології, сера Н. Стерна “Економіка зміни клімату”, який раніше був головним економістом Світового банку. Ця доповідь була підготовлена на замовлення британського уряду у липні 2005 року для того, щоб здійснити детальну оцінку економічних, а не екологічних наслідків глобального потепління.

Спеціалісти ООН, Світового банку, міжурядових та західних урядових організацій давно займаються різними аспектами цієї проблеми. На базі європейських та Північно-Американських університетів створюються школи по вивченню даного явища.

Проте дослідження охоплюють обмежене коло питань і не є достатньо глибокими. Динамізм економіки та клімату зумовлює необхідність постійного систематичного та різнобічного аналізу та досліджень у цій сфері.

Згідно з висновками міжурядової групи експертів по зміні клімату глобальне потепління значно вплине на усі сфери людської діяльності уже найближчим часом. Деякими загальними наслідками підвищення температури поверхні землі, як передбачається, стануть:

- зниження запасів та погіршення якості води у багатьох посушливих територіях;
- зниження надійності роботи електростанцій, використання рослинної біомаси у тих регіонах, де вже сьогодні існують проблеми енергопостачання;
- підвищення частоти нових випадків трансмісивних захворювань (наприклад, малярії), захворювань, що передаються з водою (наприклад, холери), а також поява проблеми недоїдання серед населення, що проживає в зонах тропіків та субтропіків, де кожного року від перерахованих хвороб гинуть мільйони людей;
- зниження врожайності у сільському господарстві в зонах тропіків та субтропіків;
- прискорене вимирання тварин та зникнення рослин, руйнування таких ключових екосистем (наприклад, коралових рифів), які відіграють важливу роль в економіках деяких країн, що розвиваються;
- міграція десятків мільйонів людей, що проживають у низинах. Для низинних районів світу зміни клімату ставлять питання виживання [196]. Кількість біженців може зрости до 200 мільйонів [197];
- деякі країни можуть припинити своє існування [197];
- підвищення загрози національній та регіональній безпеці у зв'язку з втратою природних ресурсів і потенційним потоком екологічних біженців [196].

Довгостроковий вплив зміни клімату на різні сфери навколишнього середовища узагальнено представлений у табл. 4.1 [198].

Глобальні наслідки зміни клімату [198]

Зростання температури	Водні ресурси	Продовольство	Здоров'я	Суша	Оточуюче середовище	Різні великомасштабні впливи
1°C	Повністю зникають великі льодовики в Андах, що викликає проблеми водозабезпечення 50 млн. чол.	Незначне зростання врожайності зернових у середніх широтах	Як мінімум 300 тис. чол. щорічно помирають від хвороб, викликаних зміною клімату (діарея, малярія, недоїдання). Скорочується смертність населення, яке проживає у невисоких широтах, в зимовий період (Північна Європа, США)	Розставання вічної мерзлоти провокує пошкодження будівель та доріг на частині територій Канади та Росії	Як мінімум 10 % наземних видів погрожує вимирання. 80 % коралових рифів, включаючи Великий бар'єр, потрапляють під вплив підвищення температури	Починається послаблення термохалінної циркуляції вод Атлантичного океану
2°C	На 20-30 % скорочуються водні ресурси у деяких особливо чутливих регіонах, наприклад в Південній Африці та Середземномор'ї	Різне скорочення врожайності сільськогосподарських культур у тропічних регіонах (5-10 % – в Африці)	40-60 млн. чол. піддаються ризику захворюти на малярію в Африці	До 10 млн. чол., що проживають на узбережжі, щорічно піддані ризику повені	15-40 % наземних видів погрожує вимирання. Високий ризик зникнення арктичних видів тварин, включаючи білого ведмеда та північного оленя	Починається незворотне розставання Гренландського льодового щита, прискорюється ріст рівня моря, що ставить світ перед ймовірністю підвищення рівня моря на 7 м.
3°C	Кожні 10 років в Південній Європі відбуваються серйозні засухи. 1-4 млрд. чол. вимушені скоротити споживання води, при цьому 1-5 млрд. чол. проживають у зонах з ризиком повеней	Під загрозою голоду додатково опиняються 150-550 млн. чол. Врожаї сільськогосподарських культур у високих широтах досягають максимуму	Від 1 до 3 млн. чол. помирають від недоїдання	Від 1 до 170 млн. чол., які проживають на узбережжі, щорічно піддаються ризику повені	20-50 % наземних видів погрожує вимирання: в Південній Африці – 25-60 % ссавців, 30-40 % птахів та 15-70 % метеликів. Починають зникати Амазонські ліси (за модельними розрахунками)	Підвищення ризику різких змін у циркуляції атмосфери, наприклад змін у мусонах. Зростання ризику зникнення Західного Антарктичного льодового щита

Продовж. табл. 4.1

Зростання температури	Водні ресурси	Продовольство	Здоров'я	Суша	Оточуюче середовище	Різні великомасштабні впливи
4°C	Потенційне скорочення водних ресурсів у Південній Африці та Середземномор'ї на 30-50 %	На 15-38 % скорочуються врожаї в Африці. Із сільсько-господарського виробництва виключаються цілі регіони (наприклад, частина Австралії)	В Африці до 80 млн. чол. піддаються ризику захворюти на малярію	Від 7 до 300 млн. чол., що проживають на узбережжі, щорічно піддаються ризику повені	Загибель половини арктичної тундри. Близько половини заповідних територій не зможуть виконувати свої функції	Зростання ризику колапсу циркуляції вод Атлантичного океану
5°C	Можливе зникнення великих льодовиків в Гімалаях, що тягне за собою проблеми у водопостачанні ¼ населення Китаю і сотень мільйонів людей в Індії	Продовжується зростання кислотності океанів, що серйозно загрожує морським екосистемам і, можливо, рибним ресурсам	-	Невеликі острови та прибережні низини (Флорида в США), а також найбільші міста світу (Нью-Йорк, Лондон, Токіо) піддаються ризику затоплення	-	-
Більше 5°C	Вчені стверджують, що середня глобальна температура у випадку продовження викидів парникових газів такими ж темпами, як сьогодні, зросте на величину навіть більшу, ніж 5 або 6°C. Це зростання буде підсилюватися за рахунок спровокованої потеплінням емісії вуглекислого газу з ґрунтів та метану з вічної мерзлоти. Таке підвищення температури призведе до значних руйнувань і необхідності великомасштабного переселення людей. Ці соціальні ефекти можуть виявитися катастрофічними, проте моделі не можуть з достатньою точністю їх описати, оскільки у людства немає досвіду життя в таких температурних умовах					

Зокрема, вплив кліматичних змін безпосередньо на населення у 2007 році можна проілюструвати за допомогою показників, наведених у табл. 4.2 [199].

Таблиця 4.2

Вплив природних катастроф на населення у 2007 році за регіонами [199]

Регіон	Кількість природних катастроф, од.	Кількість померлих, з розрахунку на 100 тис. населення, чол.	Кількість постраждалих, з розрахунку на 100 тис. населення, чол.
Африка	861	2,61	1453
Азія	2352	0,74	4303
Америка	1626	0,59	564
Європа	863	0,60	206
Океанія	324	0,46	2363

Консалтингова фірма Goldman Sachs провела конференцію і за її підсумками опублікувала список 10 небезпек для стабільності та розвитку світової економіки. Серед них виділили і зміну клімату і глобальне потепління. Експерти розійшлися в оцінках наслідків – для сільськогосподарства та сфери туристичних послуг США воно може принести позитивні результати, але для більшості інших країн наслідки можуть мати негативний характер [200].

Якщо розглядати вплив глобального потепління на економіку, то його можна порівняти з наслідками двох світових війн та Великої депресії першої половини ХХ ст. [201].

Фінансово-економічними наслідками кліматичних змін є наступні:

- 1) скорочення глобального ВВП до 20 % [202];
- 2) можлива боротьба за енергетичні ресурси в світі [203];
- 3) підвищення до 50 % витрат на боротьбу з пожежами, не враховуючи втраченої вартості деревини [204];
- 4) витрати на збереження водних ресурсів будуть зростати (наприклад, цей показник у Сіетлі (США) у 2020 році за прогнозами може досягти 8 млн. дол. на рік, а до 2040 року цей показник може подвоїтися до 16 млн.) [204];
- 5) підвищення витрат на охорону здоров'я (в основному за рахунок хвороб, пов'язаних із дихальними шляхами – астма тощо) [204];
- 6) скорочення прибутків у туристичній та рекреаційній галузях у зв'язку з природними катастрофами (пожежі, повені тощо) тощо [204];
- 7) для гідроенергетики – втрати до 5 % доходів щорічно у зв'язку з новими підходами до управління водними ресурсами [204];

- 8) споживачі можуть зіткнутися зі зростанням ціни на воду. Аналогічна ситуація може спостерігатися для сільськогосподарських продуктів тощо [204].
- 9) скорочення виробництва у сільському господарстві, не тільки у рослинництві, а й у тваринництві (наприклад, дійні корови при підвищенні температури дають менше молока) [204];
- 10) прогнозоване підвищення рівня моря потребує перебудови інфраструктури прибережних районів [204];
- 11) повені вплинуть на рибне господарство, призведуть до поширення деяких хвороб [204];
- 12) сукупні економічні витрати, очевидно, будуть вищими за прогнозовані, що пов'язано з інтеграційними процесами між секторами економіки та національними господарствами [204];
- 13) погіршення умов життя найбідніших прошарків населення, оскільки саме вони не мають достатньо ресурсів та можливостей для адаптації до змін кліматичних умов [205].

Існує багато оцінок, направлених на виявлення впливу зміни клімату на економіку. Однією з таких оцінок є модель інтегрованої оцінки (Integrated Assessment Model), розроблена Ніколасом Стерном (Nicholas Stern) у рамках роботи над доповіддю “Економіка змін клімату” (“The Economics of Climate Change”). Модель за своєю структурою є двовимірною: з одного боку – клімат, з іншого – категорії економічного впливу [198].

Кліматичні умови, у свою чергу, можуть набувати двох значень:

- Baseline climate, що означає стабільність кліматичних умов, варіант підходу, що сьогодні є найбільш поширеним;
- High climate, або сценарій “Погіршення клімату” – новий крок в економічному моделюванні, описаний у вищезазначеній доповіді, передбачає погіршення кліматичних умов.

Щодо категорій економічного впливу, то таких виділяють три:

- ринкові впливи (Market impacts) – моделювання розвитку та наслідків для секторів економіки, в яких уже існують сформовані ціни, ринки тощо (наприклад, енергетика, сільське та лісове господарство);
- позаринкові впливи (Non Market impacts) – пряий вплив на оточуюче середовище і здоров'я людини, відсутні розроблені методи оцінки та ринкові ціни. Розрахунок таких впливів завжди пов'язаний з оцінкою вартості людського життя, вартості вимирання окремих видів тварин тощо (детально етичні аспекти таких оцінок докладно розглянуто у доповіді; показано, що у даній моделі все виконано максимально коректно з гуманітарної та етичної точок зору);

- соціальні катастрофи (Socially contingent responses – risk of catastrophe) – великомасштабні ефекти стихійних лих: різноманітні конфлікти між державами, міграція населення, втрата капіталовкладень тощо.

У результаті даного аналізу було отримано дані, відображені в табл. 4.3.

Таблиця 4.3

**Зіставлення розрахунків втрат ВВП на душу населення.
Різні сценарії розрахунків за моделлю інтегрованої оцінки [198]**

Кліматичний сценарій	Економічний вплив	Середнє значення, % зниження ВВП на душу населення	Мінімальне значення, рівень 5% найменших результатів прогнозу моделі	Максимальне значення, рівень 95% найбільших результатів прогнозу моделі
“Базовий клімат”	Ринкові впливи	2,1	0,3	5,9
	Неринкові впливи	5,0	0,6	12,3
	Соціальні катастрофи	10,9	2,2	27,4
“Погіршений клімат”	Ринкові впливи	2,5	0,3	7,5
	Неринкові впливи	6,9	0,9	16,5
	Соціальні катастрофи	14,4	2,7	32,6

Сьогодні у світі виникають нові інструменти хеджування ризиків, пов’язаних з непередбачуваними погодними явищами. Серед них можна виділити бонди страхування природних катастроф. Динаміка зростання оборотів цього ринку відображена на рис. 4.4.

Над питанням зупинення катастрофи сьогодні працюють тисячі вчених, аналітиків, політиків, громадських діячів. Наприклад, згідно з доповіддю Н. Стерна, для того, щоб запобігти катастрофі, необхідно, щоб провідні країни світу витрачали щороку на екологію не менше 350 млрд. доларів [197]. А у 2006 році прем’єр-міністр Великобританії Тоні Блер заявив про необхідність введення екологічного податку, який у розрахунку на одну звичайну британську сім’ю з двома дітьми може сягати 4600 доларів на рік.

Хоча, на думку експертів консалтингової фірми Goldman Sachs, Кіотський протокол є занадто політизованим документом, що ставить під сумнів його ефективність, проте на сьогодні це єдиний документ подібної спрямованості такого рівня. Обсяги скорочення емісії парникових газів (ПГ) за Кіотським протоколом у деяких країнах проілюстровано даними таблиці 4.4.

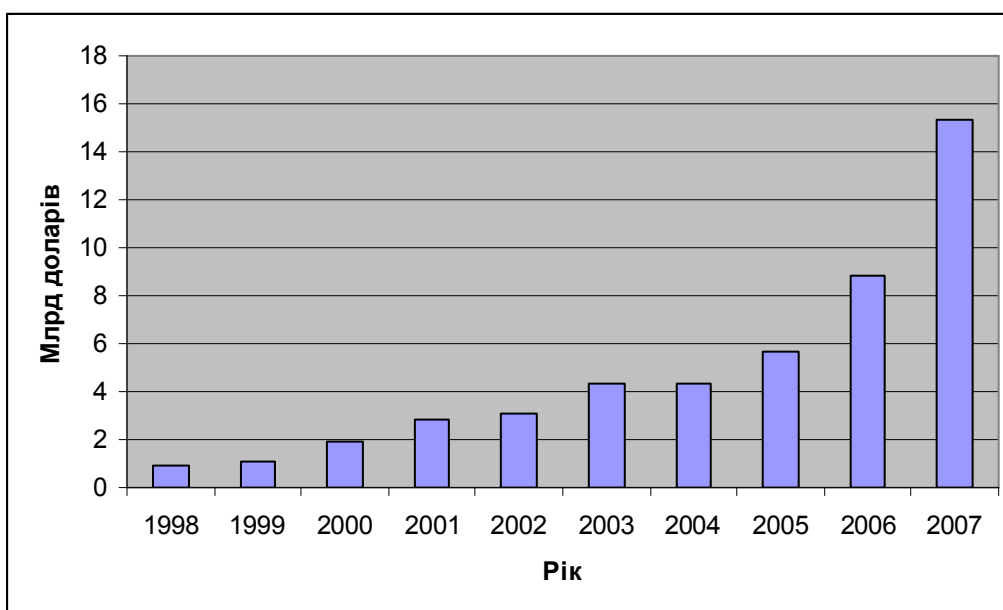

Рис. 4.4. Обсяг ринку бондів страхування катастроф у 1998-2007 роках, млрд. дол. [199]

Таблиця 4.4

Скорочення емісії парникових газів у деяких країнах світу за Кіотською угодою, % [198]

Країна	За 2008-2010 роки до рівня 1990 року	До 2020 року до рівня 1990 року	До 2050 року до рівня 2000 року
Великобританія	12,5	20	60
Німеччина	21,0	40	–
Італія	6,5	–	–
Росія	Не вище рівня 1990 року	–	–
Франція	Не вище рівня 1990 року	25	75-80
Японія	6,0	–	–

Політика деяких країн також зосереджена на відновлюваних джерелах енергії (ВДЕ). Наприклад, у Бразилії до 2030 року планується використовувати до 30 % ВДЕ, у Німеччині до 2020 року – 20 % енергії з ВДЕ. Китай планує збільшити частку ВДЕ до 15 у 2005-2015 роках. Італія до 2010 року використовуватиме енергію з ВДЕ у розмірі 20 % від загальної кількості [198].

Ці та інші заходи країн можна відобразити представленою схемою на рис. 4.5.

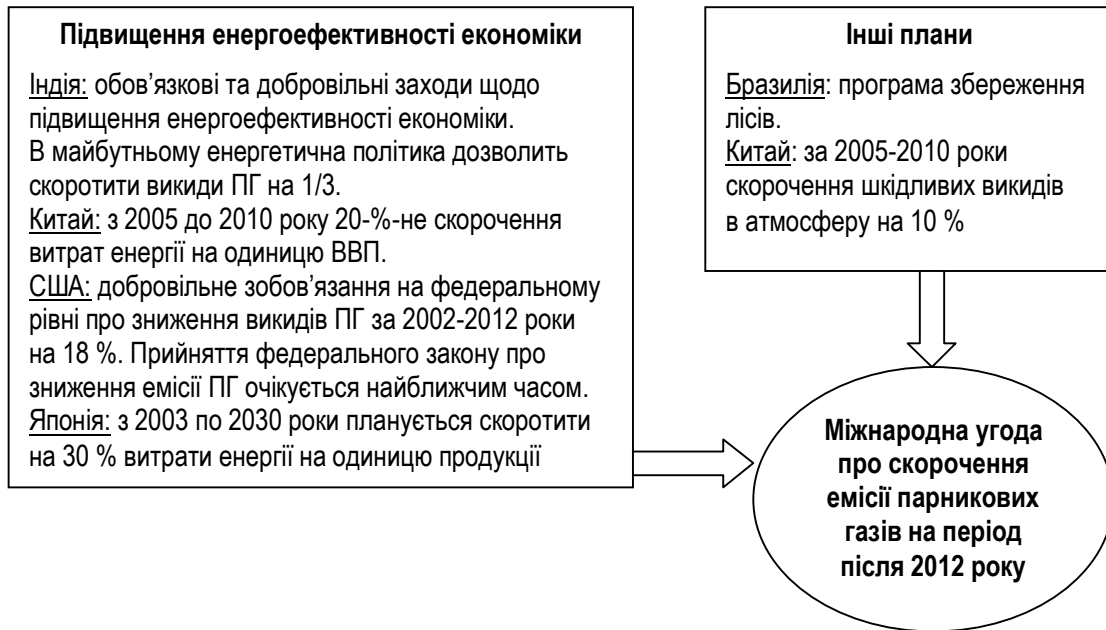

Рис. 4.5. Політика окремих країн у сфері ВДЕ щодо зниження емісії парникових газів

Киотський протокол є своєрідним варіантом вирішення проблеми на глобальному рівні, але за рахунок визначених дій з боку окремих держав, що його підписали.

Глобальний, міжнародний та регіональний рівні пошуку адекватної політики у галузі екології та її впливу на усі сфери життя суспільства є предметом діяльності багатьох світових та міжнародних організацій. Наприклад, Світовий банк активно переймається проблемами вуглецевого фінансування. І Киотський протокол, за яким створені спеціальні фонди вуглецевих фондів, є проявом конкретних дій Світового банку в цьому напрямі.

Місія Світового банку у сфері вуглецевого фінансування визначена наступними тезами:

- основна місія Світового банку полягає у зниженні рівня бідності;
- банк – ключовий учасник глобальної діяльності по боротьбі зі зміною клімату;
- вуглецеве фінансування. Бідні країни отримують користь від міжнародних зусиль, спрямованих на запобігання змінам клімату, і в тому числі можуть використовувати новий вуглецевий ринок торгівлі одиницями скорочення викидів парникових газів в своїх інтересах;

- пов'язані з цією метою конкретні завдання Банку полягають у забезпеченні прискореного розвитку глобального вуглецевого ринку, завдяки чому:
 - знижуються операційні витрати;
 - підтримується сталий розвиток;
 - створюються вигоди для населення країн, що розвиваються [206].

Стратегічні цілі Світового банку в галузі вуглецевого фінансування наступні:

- розширення підтримки розвитку основних вуглецевих ринків на основі використання коштів країн ОЕСР;
- надання вигод від вуглецевого фінансування найменш розвиненим країнам, а також бідним групам населення у всіх країнах, що розвиваються;
- представлення вуглецевого фінансування з метою досягнення сталого використання природних ресурсів, охорони природи та сталих умов для проживання сільського населення;
- зміцнення і розширення ініціатив щодо створення потенціалу для пом'якшення впливу на реципієнтів та їхньої адаптації [206].

Зараз створено вуглецеві фонди, керовані Світовим банком, а саме:

- спеціалізовані фонди:
 - експериментальний вуглецевий фонд;
 - вуглецевий фонд місцевого розвитку;
 - біовуглецевий фонд;
- вуглецеві фонди, створені країнами ОЕСР:
 - Італійський вуглецевий фонд;
 - Нідерландський фонд чистого розвитку;
 - Нідерландський європейський вуглецевий фонд;
 - Датський вуглецевий фонд;
 - Іспанський вуглецевий фонд;
- Зонтичний вуглецевий фонд (UCF).

Загальний обсяг вуглецевих фондів, керованих Світовим банком, перевищив 1,8 млрд. дол. (підписано 36 контрактів на передачу скорочених викидів на суму більше 1,1 млрд. дол.).

Особливості діяльності деяких з перерахованих вище фондів запропоновані у таблиці 4.5 [206].

Особливості діяльності вуглецевих фондів

Найменування фонду	Характеристика діяльності
Експериментальний вуглецевий фонд	<ol style="list-style-type: none"> 1. Перший вуглецевий фонд, місія якого полягала в тому, щоб прокласти шлях на ринку торгівлі одиницями скорочення викидів парникових газів на основі проектів. 2. Партнерство, учасниками якого є 17 країн і 6 урядів. 3. Почав функціонувати в квітні 2000 року. 4. Обсяг коштів: 180 млн. дол. 5. Основні стратегічні цілі: <ul style="list-style-type: none"> - якісні скорочення викидів; - поширення знань; - державно-приватні партнерства. 6. 21 підписана угода на передачу скорочень (обсягом 114,3 млн. дол.). 7. 7 угод на стадії переговорів (обсягом 84.7 млн. дол.)
Біовуглецевий фонд	<ol style="list-style-type: none"> 1. Державно-приватна ініціатива, став функціонувати в травні 2004 року. 2. Реалізує проекти з поглинання або збереження вуглецю в лісах і агро-екосистемах. 3. Перший транш: <ul style="list-style-type: none"> - капіталізація завершена 31 серпня 2005 р.; - беруть участь уряди 14 країн і компанії з Японії, Європи та Канади; - капіталізація – 53,8 млн. дол. (44 % від урядів і 56 % від приватних компаній); - зі 150 отриманих проектних пропозицій 20 були відібрані для підготовки угод про передачу скорочень викидів 4. Другий транш: <ul style="list-style-type: none"> - відкрито для внесків з вересня 2005 р.; - почне функціонувати після того, як буде капіталізований в обсязі 10 млн. дол.
Вуглецевий фонд місцевого розвитку (УФМР)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Державно-приватна ініціатива, став функціонувати в липні 2003 року. 2. Створено за сприяння Міжнародної асоціації торгівлі викидами і РКЗК. 3. Надає вуглецеве фінансування для малобюджетних проектів у найбільш вразливих регіонах світу, які створюють значні вигоди для розвитку. 4. Перший транш капіталізований на рівні 128,6 млн. дол. за участю 9 урядів і 15 компаній (організацій). 5. 41 % ресурсів УФМР в даний час припадає на проекти в пріоритетні країни (Гайана, Гондурас, Молдова, Непал) 6. Фокус на Африку: 13 з 33 проектів портфеля припадає на Ефіопію, Нігерію, Руанду, Танзанію, Уганду і Замбію
Нідерландський фонд чистого розвитку	<ol style="list-style-type: none"> 1. Створений у травні 2002 року. 2. Підтримка проектів у країнах, що розвиваються, в рамках яких можливе скорочення викидів при використанні МЧР. 3. Початковий розмір фонду – 70 млн. євро. 4. Сумарна капіталізація на сьогоднішній момент – 136 млн. євро. 5. Проекти: <ul style="list-style-type: none"> - поновлювані джерела енергії; - підвищення енергоефективності; - перехід від традиційного палива на більш чисті види; - утилізація метану; - поглинання вуглецю

Продовж. табл. 4.5

Найменування фонду	Характеристика діяльності
Нідерландський європейський вуглецевий фонд	<ol style="list-style-type: none"> 1. Створено: у серпні 2004 року за участю Міністерства економічних справ. 2. Довірені особи фонду: Світовий банк і Міжнародна фінансова корпорація. 3. Тільки Проекти Спільного Впровадження. 4. Планований обсяг купівлі обсягів скорочення викидів: 10 млн. тонн парникових газів. 5. Фонд підтримує діяльність Світового банку в країнах Центральної та Східної Європи у напрямках: <ul style="list-style-type: none"> - розвитку та поширення чистих енергетичних технологій; - інноваційного фінансування; - обліку витрат, пов'язаних з екологічними збитками; - використання процедур оцінки впливу на ОС
Італійський вуглецевий фонд	<ol style="list-style-type: none"> 1. Фонд МЧР / СВ. 2. Створений на початку 2004 року. 3. Початковий внесок Уряду Італії: 15 млн. дол. Фонд буде поповнюватися, цільовий обсяг – 80 млн. дол. 4. Пріоритетні країни: Китай, Індія, країни Центральної та Південної Америки, Середземномор'я, Балканського п-ова, Східної Азії, Близького Сходу. 5. Відкрито для участі італійських підприємств державного та приватного секторів. 6. Основні сектори: вироблення електроенергії із с.-г. відходів, газ зі звалищ, використання метану з вугільних пластів, використання нафтового попутного газу. 7. Портфель: <ul style="list-style-type: none"> - один досить великий проект з утилізації ГФУ-23 в Китаї (обсяг купівлі 48 млн. дол.); - два проекти (в Єгипті та Тунісі) на початковій стадії підготовки (обсяг купівлі близько 20 млн. дол); - кілька проектів на стадії розгляду
Датський вуглецевий фонд	<ol style="list-style-type: none"> 1. Створений у січні 2005 року. 2. Відкритий для участі датських підприємств державного та приватного секторів. 3. Учасники фонду на даному етапі: <ul style="list-style-type: none"> - Міністерство навколишнього середовища Данії; - Міністерство закордонних справ Данії; - п'ять провідних компаній. 4. Мета Датського вуглецевого фонду – розмістити 70 млн. дол. у першому портфелі з 10-12 проектів, які забезпечать сумарне скорочення викидів на 10-12 млн. тонн CO₂ в еквіваленті. 5. Близько 5 млн. дол. виділяється для УФМР. 6. Основні сектори: вітроенергоустановки, комбіноване виробництво тепла та електроенергії, гідроенергетика, використання біомаси для вироблення енергії, газ зі звалищ
Іспанський вуглецевий фонд	<ol style="list-style-type: none"> 1. Створений у 2004 році. 2. Передбачається закупити не менше 34 млн. тонн CO₂ в еквіваленті. 3. Відкрито для участі іспанських приватних / державних підприємств. 4. Основні галузі: <ul style="list-style-type: none"> - поновлювані джерела енергії; - біомаса та с.-г. відходи виробництва; - організація збору та утилізації міських відходів; - промислові процеси

Найменування фонду	Характеристика діяльності
	5. Пріоритетні регіони: - Латинська Америка; - Північна Африка; - Східна Азія; - Південна Азія; - Східна Європа; - Російська Федерація
Зонтичний вуглецевий фонд (UCF)	1. Існуючі вуглецеві фонди Світового банку: - мають обмеження за розміром проєктів, а також по портфелях проєктів, які були реалізовані в одній країні і одному секторі; - обмежена можливість реалізовувати великомасштабні проєкти ПСО і МЧР (до 50 млн. тонн CO ₂). 2. Зонтичний вуглецевий фонд: - агрегований фонд для мобілізації коштів для придбання скорочень викидів від великомасштабних проєктів; - придбання від імені зацікавлених державних організацій і приватних компаній (більше 75 % ресурсів ЗУФ представлено приватним капіталом); - дозволяє агрегувати декількох покупців для придбання великих обсягів скорочень викидів; - агрегування коштів індивідуальних вуглецевих фондів Світового банку; - мобілізація інших покупців, якщо це необхідно для реалізації проєкту; - скорочення викидів від проєктів МЧР та ПСО; - реалізується у вигляді траншів, в кожен з яких входять один або кілька проєктів; - єдина для всіх покупців угода про придбання скорочень викидів за проєктом

На наднаціональному рівні можна виділити співпрацю між міжнародними організаціями та окремими країнами.

Розглянемо приклад Росії у цій сфері. Загалом виділяють три основні напрями такої діяльності у Російській Федерації:

- довгострокові позики та гарантії уряду суб'єктам РФ, компаніям;
- гранти Глобального Екологічного Фонду;
- вуглецеве фінансування в рамках механізмів Кіотського протоколу:
 - вуглецеві фонди;
 - технічна допомога країнам щодо торгівлі правами на викиди парникових газів;
 - схеми “зелених інвестицій”.

Окреме місце посідає створення схем цільових екологічних інвестицій (ЦЕІ). Якщо говорити про країни Центральної та Східної Європи, то ситуація у них наступна:

1) Угорщина:

- Угорщина є лідером у сфері розвитку схеми зелених інвестицій; ця країна прийняла окремі закони, спрямовані на створення схеми “зелених інвестицій”;

- в кінці 2007 року Японія підписала з Угорщиною Меморандум про взаєморозуміння щодо передачі прав на невизначену кількість умовних одиниць викидів в рамках схеми “зелених інвестицій”;
- на початку 2008 року ЄБРР оголосив про бажання придбати до 10-15 млн. умовних одиниць викидів у Угорщини.

2) Болгарія:

- Болгарія спочатку виступила мотором процесу розробки схем “зелених інвестицій”, однак просування вперед було припинено.

3) Румунія:

- Румунія має намір здійснити угоду в рамках схеми ЦЕІ до 2008 року;
- існуюча організація (Адміністрація екологічного фонду) може відповідати за грошові кошти в рамках схеми “зелених інвестицій”.

4) Україна:

- Україна зробила ряд важливих кроків у напрямку створення схеми ЦЕД, включаючи створення національного агентства екологічних інвестицій;
- ЄБРР надає Україні допомогу у розробці конкретних пропозицій за схемою “зелених інвестицій”.

5) *інші країни*, що знаходяться на різних стадіях підготовки ЦЕІ: Польща, Естонія, Латвія, Словаччина та Чеська Республіка.

На законодавчому рівні в окремих країнах також відбуваються регуляторні процеси, в рамках яких використовуються поняття “екологічна відповідальність” та “екологічне страхування”.

Поняття екологічної відповідальності зазвичай широко використовується в роботах з екологічної політики і економіки, і, очевидно, в екологічних законах (також у законах, що стосуються захисту навколишнього середовища).

Екологічна відповідальність – свого роду цивільно-правова відповідальність економічних суб’єктів, фізичних осіб та родин, результати діяльності яких (виробництво, обмін, розподіл або споживання) можуть бути небезпечні і шкідливі для навколишнього середовища.

Екологічна відповідальність в представленому визначенні не може вважатися виключно сучасним поняттям. Цей термін функціонував в різних формулюваннях в законодавчих системах багатьох країн. У законах США та Великобританії дане поняття з’явилося у ХІХ ст. і його головною метою було запобігання збиткам, пов’язаним з виробництвом, транспортуванням продукції та іншими катастрофами. Сучасні суперечки щодо екологічної відповідальності підприємств за екологічність результатів їх дій (за умов нормального функціонування і при форс-мажорних ситуаціях) посилюються у зв’язку з екологічними

лихами, які викликали великі втрати для екології, навколишнього середовища і стали причиною економічних збитків.

З іншого боку, суттєвим фактором для інтенсифікації законодавчих і політичних дебатів щодо екологічної відповідальності суб'єктів підприємництва є зростання екологічної свідомості суспільства у високорозвинених країнах, що постійно знаходить своє вираження в програмах політичних партій (і не тільки “зелених”, але й традиційних).

Екологічна відповідальність так само, як і будь-який вид відповідальності за результати господарської діяльності, зберігає виключно теоретичний характер до тих пір, поки не знаходить відображення в законодавстві. Ця проблема набула великого значення у зв'язку з витратами на екологічний захист, розвитком екологічного страхового ринку тощо.

У юридичній літературі, виділяють наступні види екологічної відповідальності: адміністративна, цивільна, кримінальна, професійна (пов'язана зі специфічною професією або роботою), управлінська, конституційна, інтернаціонально-правова. Ми наголошуємо саме на цивільно-правовій відповідальності, оскільки це єдиний вид відповідальності, що підлягає страхуванню. До певної міри, однак, необхідно також обговорювати й інші види відповідальності, зокрема адміністративну.

У більшості країн екологічна відповідальність витікає із загальних правил і норм цивільних кодексів. Як і будь-який вид юридичної відповідальності вона має відношення до двох видів ушкоджень (втрат):

1. Покриття витрат, які пов'язані із заподіянням шкоди (*damnum emergens*).
2. Покриття недоотриманих вигод у випадку, коли пошкодження не було б нанесено (*lucrum cessans*).

Класичний приклад – Цивільний Кодекс Франції. Відповідно до його статті 1382 юридична відповідальність передбачає не тільки відповідальність за прямі збитки третіх сторін, але і за збиток, викликаний необережною поведінкою. Кодекс також визначає як збиток негативний вплив на оточення (*anormaux de voisinage*, стаття 534) або наслідки халатної поведінки по відношенню до чужої власності (об'єктів, побутових приладів тощо), що привело до збитку для третьої сторони.

Нова тенденція в юридичній практиці багатьох країн полягає у включенні в категорію шкоди витрат або витрат, які доведеться здійснити потерпілій стороні для зменшення її матеріальних збитків.

Дуже важливо ідентифікувати причину, яка стала підставою для екологічної відповідальності, та наслідки, пов'язані з цією проблемою. Не вдаючись в подробиці складних юридичних процесів, дотримуючись формальної точки зору, можна виділити два види відповідальності, в тому числі екологічну. Ними є:

1. Відповідальність за заподіяну шкоду (або *guilt liability, fault-based liability*).
2. Відповідальність за потенційну загрозу для навколишнього середовища (або *strict liability*).

Відповідальність за заподіяну шкоду – класичний приклад відповідальності, на який посилаються цивільні кодекси більшості країн. Вона передбачає необхідність процедури, щоб довести причинний зв'язок між екологічно шкідливими діями порушника і збитком третіх сторін. У більшості країн це – основна підстава для притягнення до екологічної відповідальності. Засновувати екологічну відповідальність на принципі потенційної екологічної загрози означає, що ця відповідальність з'являється не лише в тому випадку, коли специфічне пошкодження фактично відбувається, але й у випадку існування небезпеки цього випадку. Це призводить до необхідності для економічних суб'єктів вжити дії, які повинні мінімізувати ризик екологічних втрат. Юридична практика багатьох країн доводить, що в законодавстві, де екологічна відповідальність ґрунтується на принципі екологічної загрози, у порівнянні з *guilt liability*, процес доказування існування причинних зв'язків між екологічно шкідливими діями порушника і збитком третьої сторони стає простішим.

Поняття *strict liability* істотно розширює часові та просторові можливості відповідальності за пов'язаний з погіршенням екологічної ситуації збиток, нанесений третім особам, через облік, перш за все, так званих довгострокових збитків. Це розширення відповідальності було пов'язано з тим, що в багатьох країнах протягом минулих 20-30 років були прийняті і набули чинності спеціальні юридичні інструкції, які встановили додатковий щодо цивільних кодексів базис для відповідальності за екологічні втрати і збитки. Серед відомих нормативних актів:

- American (US) Comprehensive Environmental Response, Compensation and Liability Act of 1980 and Resource Conservation and Recovery Act of 1974;
- Japanese law on compensation of health damages caused by environmental pollution from the year 1974, with an essential amendment in 1988;
- German law on liability for environmental influences (*Umwelthaftspflichtsgesetz*,) 1991.

Вищезгадані юридичні акти розширюють відповідальність бізнесу за обробку небезпечних матеріалів і сприяють розвитку ефективного менеджменту.

Не дивно, що закони, у яких екологічна відповідальність ґрунтується на потенційній екологічній загрозі, в Німеччині, США та багатьох інших країнах викликали опір і критику з боку бізнесу. Аргументами проти розширення екологічної відповідальності приватного бізнесу були такі:

- допомога для потерпілих сторін у доступі до інформації, яка є важливою для передбачуваного злочинця, створює небезпеку індустріального шпигунства;
- закон не може обтяжувати підприємства витратами, пов'язаними з так званим прихованим екологічним ризиком (оскільки це впливає з принципу екологічної загрози), тобто ризиком, який не може бути знівельований поточним станом науки і технічних знань.

Принцип екологічної загрози може викликати таке збільшення загального економічного ризику, яке потенційно призведе до негативних наслідків розробок нових продуктів і технологічних нововведень.

Таблиця 4.6 показує зв'язок між загальними принципами політики захисту навколишнього середовища, видом екологічної відповідальності та законодавчим регулюванням.

Таблиця 4.6

Залежність політики захисту навколишнього середовища та законодавчого регулювання

Загальний принцип політики захисту навколишнього середовища	Вид екологічної відповідальності	Вид юридичного регулювання
Принцип "забруднювач платить"	Guilt Liability	Цивільний кодекс
Потенційна загроза (як окремий принцип або як компонент принципу запобігання)	Strict Liability	Спеціальні закони, що визначають або розширюють (у порівнянні з Цивільним кодексом) екологічну відповідальність

Звичайно, питання екологічної відповідальності є актуальним та важливим, тому потребує детального та всебічного висвітлення в окремій роботі.

З поняттям екологічної відповідальності тісно пов'язується поняття страхування екологічної відповідальності.

З формально-юридичної точки зору, страхування екологічної відповідальності означає фактично страхування цивільної відповідальності за екологічно шкідливі або небезпечні результати виробництва,

постачання і споживання або інших дій, що впливають на навколишнє природне середовище.

Екологічне страхування – законодавчий інструмент, характер, функція і мета якого – суворе обмеження екологічної відповідальності економічних суб'єктів (включаючи споживачів або домашні господарства). Інакше кажучи, екологічне страхування можна вважати страхуванням відповідальності за екологічні збитки. Вище говорилося, що екологічна відповідальність економічних суб'єктів може мати різний юридичний характер: адміністративний, кримінальний, цивільний, міжнародний (приватний і громадський) і так далі.

Екологічне страхування має відношення тільки й виключно до цивільної екологічної відповідальності.

Екологічна відповідальність розуміється як економічний інструмент для захисту навколишнього середовища, означає передачу цивільної відповідальності за фактичні або потенційні екологічні збитки від забруднювача страховій установі за регулярний страховий внесок. Відповідальність страховика зазвичай обмежена певною фінансовою межею, так званою страховою сумою.

Проблема страхових критеріїв для різних видів екологічного ризику існувала протягом багатьох років, викликаючи жваве обговорення в теоретичній літературі з фінансів та страхування.

Надання страхового захисту для певного ризику завжди викликає питання, на яке страховик повинен відповісти: чи варто страхувати і що є страховим випадком. До певної міри це питання стосується екологічного ризику, який є відносно новою категорією в роботі страхових компаній навіть у високорозвинутих країнах.

При цьому слід мати на увазі наступні страхові критерії, які зазвичай позначаються у страховій літературі:

1. Причинний зв'язок.
2. Непередбачувана обставина (випадковий характер).
3. Певний характер і вимірність майбутньої (потенційної) шкоди.
4. Моральна (суб'єктивна) небезпека.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. 18 том. – С.-Петербург, Типо-литография Книгоиздательского Т-ва “Просвещение”, 7 тома, 20. – С.62-66.
2. Филипповичъ Е. Основания политической экономии / Е. Филипповичъ. – М., 1898. – 396 с.
3. Советский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия. – 1988.
4. Про страхування : закон України від 7 березня 1996 року № 85/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
5. Страхування : підручник / керівник авт. колективу і наук. ред. С. С. Осадець. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2002. – 599 с.
6. Шахов В. В. Введение в страхование: экономический аспект / В. В. Шахов. – М. : Финансы и статистика, 1992. – 192 с.
7. Приходько В. С. Методологія обліку страхової діяльності та аналіз платоспроможності страховика : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / В. С. Приходько. – К.: КНЕУ, 2000. – 16 с.
8. Страхование дело : учебник / под ред. проф. Рейтмана Л. И. – М. : Банковский и биржевой научно-консультационный центр, 1992. – 528 с.
9. Страхование от А до Я / под ред. Л. И. Корчесвской, К. Е. Турбиной. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 624 с.
10. Навроцький Д. А. Формування страхового ринку України : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. – К. : Інститут економічного прогнозування НАНУ, 2005. – 16 с.
11. Гвозденко А. А. Основы страхования : учебник / А. А. Гвозденко. – М. : Финансы и статистика, 1998. – 304 с.
12. Євченко Ю. В. Страхування в країнах з ринковою економікою (використання світового досвіду в умовах України) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / Ю. В. Євченко. – К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин, 2000. – 21 с.
13. Салин В. Н. Математико-экономическая методология анализа рисков видов страхования / В. Н. Салин, Л. В. Абламская, О. Н. Ковалев. – М. : Анкил. – 1997. – 128 с.
14. Хавтур О. В. Фінансові потоки страхових компаній в умовах трансформації економіки України : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / О. В. Хавтур. – Тернопіль : Тернопільська академія народного господарства, 2004. – 25 с.
15. Фурман В. М. Страховий ринок в Україні: проблеми становлення та стратегія розвитку : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук / В. М. Фурман. – К. : Державна установа “Інститут економіки та прогнозування НАНУ”, 2006. – 36 с.

16. Говорушко Т. А. Страхові послуги : навчальний посібник / Т. А. Говорушко. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 400 с.
17. Словарь страховых терминов / под ред. Е. В. Коломина, В. В. Шахова – М. : Финансы и статистика, 1992. – 333 с.
18. Заруба О. Д. Основи страхування : посібник / О. Д. Заруба. – К. : Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1995. – 180 с.
19. Базилевич В. Д. Страхова справа / В. Д. Базилевич, К. С. Базилевич. – К. : Товариство “Знання”, КОО, 1997. – 216 с.
20. Воблый К. Г. Основы экономики страхования / К. Г. Воблый. – М. : Изд. центр “Анkil”, 1993. – 226 с.
21. Ефимов С. А. Экономика и страхование : энциклопедический словарь / С. А. Ефимов. – М. : Церих-ПЕЛ, 1996. – 528 с.
22. Журавлев Ю. М. Словарь-справочник терминов по страхованию и перестрахованию / Ю. М. Журавлев. – 2-е изд. – К. : Анkil, 1997. – 180 с.
23. Манэс А. Основы страхового дела / А. Манэс. – М. : Анkil, 1992. – 112 с.
24. Рудницкий В. В. Экономика и организация страхового дела / В. В. Рудницкий. – СПб. : Изд. СПбУЭФ, 1993. – 136 с.
25. Страховой портфель / отв. ред. Ю. Б. Рубин, В. М. Солдаткин. – М. : СОМИНТЭК, 1994. – 640 с.
26. Федоров Т. А. Страхование в условиях рыночной экономики: принципы и практика / Т. А. Федоров. – СПб. : Изд. СПбУЭФ, 1995. – 112 с.
27. Шахов В. В. Страхование / В. В. Шахов. – М. : Страховой полис, ЮНИТИ, 1997. – 311 с.
28. Экономика страхования и перестрахования. – М. : Анkil, 1996. – 218 с.
29. Друга Директива Ради Європейських Співтовариств 88/357/ЄС “Щодо узгодження законів, підзаконних та адміністративних положень стосовно прямого страхування, іншого, ніж страхування життя, і визначає положення для спрощення ефективного користування свободою надання послуг та про внесення змін до Директиви 73/239/ЄС” від 22 червня 1988 року.
30. Козьменко О. В. Система страхования экологических и катастрофических рисков: диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / О. В. Козьменко. – Специальность 08.08.01 – Экономика природопользования и охраны окружающей среды. – Сумы : Сумский государственный университет, 1998. – 184 с.
31. Класифікація видів економічної діяльності. Прийнято наказом Держспоживстандарту України № 375 від 26 грудня 2005 р.
32. Шумелда Я. П. Навчально-методичні матеріали з дисципліни “Страхування” / Я. П. Шумелда. – Тернопіль : ТАНГ, 2000. – 84 с.
33. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. 15 том. – С.-Петербург : Типо-литография Книгоиздательского Т-ва “Просвещение”, 7 тома, 20.
34. Басаков М. И. Страховое дело в вопросах и ответах / М. И. Басаков. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 572 с.

35. Найт Ф. Понятие риска и неопределенности / Ф. Найт // Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – М., 1994, вып. 5. – С. 12-28.
36. Что такое риск? / Горский В. Г., Моткин Г. А., Швецова-Шилова Т. Н., Курочкин В. К. // Труды Первой Всероссийской конференции “Теория и практика экологического страхования”. – М., 1995. – С.23-30.
37. Потехин Г. С. Управление риском в химической промышленности / Г. С. Потехин, Н. С. Прохоров, Г. Ф. Терещенко // Журнал Всес. хим. общества им. Менделеева, 1990, т. 35, № 4. – С. 421-424.
38. Научно-технический прогресс, безопасность и устойчивое развитие цивилизации / Гидаспов Б. В., Кузьмин И. И., Ласкин Б. М., Фзиев Р. Г. // Журнал Всес. хим. общ-ва им. Менделеева, 1990, т. 35, № 4. – С. 409-414.
39. Романченко О. В. До питання теорії економічного ризику // Фінанси України. – 1997. – № 7. – С. 113-117.
40. Клейнер Г. Риски промышленных предприятий (как их уменьшить и компенсировать) / Г. Клейнер // Российский экономический журнал. – 1994. – № 5-6. – С. 85-92.
41. Филин С. Неопределенность и риск. Место инновационного риска в классификации рисков / С. Филин // Управление риском. – 2000. – № 4. – С. 25-30.
42. Стрельцов А. Оценка риска при обновлении производственного аппарата / А. Стрельцов, О. Цамутали // Управление риском. – 2000. – № 2. – С. 12-14.
43. Кривов В. Проблема рисков при принятии управленческих решений / В. Кривов // Управление риском. – 2000. – № 4. – С. 15-17.
44. Кинев Ю. Ю. Оценка рисков финансово-хозяйственной деятельности предприятий на этапе принятия решений / Ю. Ю. Кинев // Менеджмент в России и за рубежом. – 2000. – № 5. – С. 73-83.
45. Жованников В. Н. Риск-менеджмент в коммерческом банке в условиях переходной экономики / В. Н. Жованников // Деньги и кредит. – 2002. – № 5. – С. 60-65.
46. Сердюкова И. Д. Управление финансовыми рисками / И. Д. Сердюкова // Финансы. – 1995. – № 12. – С. 6-9.
47. Ендовицкий Д. Систематизация методов анализа и оценка инвестиционного риска / Д. Ендовицкий, С. Коменденко // Инвестиции в России. – 2001. – № 3. – С. 39-46.
48. Риск-анализ инвестиционного проекта : учебник для вузов / под ред. М. В. Грачевой. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 351 с.
49. Риски в современном бизнесе / Грабовий П. Г., Петрова С. Н., Полтавцев С. И. и др. – М. : Аланс, 1994. – 200 с.
50. Ілляшенко С. М. Економічний ризик : навчальний посібник. 2-ге вид., доп. і перероб. / С. М. Ілляшенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 220 с.

51. Вітлінський В. В. Моделі оцінки ризику неплатежу операцій фінансового лізингу / В. В. Вітлінський, Є. Б. Долинська // Фінанси України. – 2005. – № 6. – С. 62-68.
52. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни / А. П. Альгин. – М. : Мысль. – 1989.
53. Балабанов И. Т. Риск-менеджмент / И. Т. Балабанов. – М. : Финансы и статистика, 1996. – 192 с.
54. Вітлінський В. В. Модель вибору інвестиційного проекту / В. В. Вітлінський, В. О. Макаренко // Фінанси України. – 2002. – № 4. – С. 63-72.
55. Масленчиков Ю. С. Системное и ситуационное управление банковской деятельностью / Ю. С. Масленчиков, Ю. Н. Тронин // Бизнес и банки. – 1998. – № 3. – С. 2.
56. Серегин Е. В. Предпринимательские риски / Е. В. Серегин. – М. : Финансовая академия, 1994. – 40 с.
57. Ивасенко А. Г. Банковские риски / А. Г. Ивасенко. – М. : “Вузовская книга”, 1998. – 142 с.
58. Егорова Е. Е. Еще раз о сущности риска и системном подходе / Е. Е. Егорова // Управление риском. – 2002. – № 2. – С. 9-12.
59. Тронин Ю. Н. Можно ли управлять рисками? / Ю. Н. Тронин // Банковские технологии. – 2000. – № 3. – С. 60-63.
60. Хохлов Н. В. Управление риском : учебное пособие для вузов / Н. В. Хохлов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 239 с.
61. Ротова Т. А. Управління прийнятими на страхування ризиками : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / Т. А. Ротова. – Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2002. – 16 с.
62. Реймерс Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.
63. Дєєва Н. Е. Організаційно-економічний механізм управління екологічними ризиками : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / Н. Е. Дєєва. – Дніпропетровськ, 2004. – 18 с.
64. Ізотов С. О. Організаційно-економічні основи інструменти ризик-менеджменту екологічних небезпек : автореферат дисертації на здобуття наукового-ступеня кандидата економічних наук / С. О. Ізотов. – Одеса, 2002.
65. Безпечність промислових підприємств. Терміни і визначення. ДСТУ 2156-93. – К. : Держстандарт України, 1993. – 25 с.
66. Баранов О. В. Методы оценки и управления эколого-экономическими рисками на предприятиях строительной индустрии / О. В. Баранов // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – М. : РЭА, 2006. – 24 с.

67. Сааджан І. А. Страхування в системі економічних механізмів забезпечення екологічної безпеки : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / І. А. Сааджан. – Одеса : Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень, 2002. – 22 с.
68. Позднякова Л. О. Страхові процеси в умовах ринкової трансформації економіки : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / Л. О. Позднякова. – Ірпінь : Національна академія Державної податкової служби України, 2004. – 19 с.
69. Перша Директива Ради Європейських співтовариств 73/239/ЄЕС “Щодо узгодження законів, підзаконних та адміністративних положень стосовно започаткування та ведення діяльності прямого страхування, іншого, ніж страхування життя” від 24 липня 1973 року.
70. Грищенко Н. Б. Основы страховой деятельности : учебное пособие / Н. Б. Грищенко. – Барнаул : Изд-во Алтайского университета, 2001. – 274 с.
71. Риск-менеджмент инноваций / Васильева Т. А., Диденко О. Н., Епифанов А. А., Козьменко О. В. и др. – Сумы : “Деловые перспективы”, 2005. – 260 с.
72. Смирнова Е. Производственный риск: сущность и управление / Е. Смирнова // Управление риском. – 2001. – № 2. – С. 20-23.
73. Адамова Н. Принятие проектных решений через управление рисками / Н. Адамова [Электронный ресурс] // Мир управления проектами. – Режим доступа : <http://www.Projectmanagement.ru>.
74. Адамчук Н. Управление риском на предприятии и страхование / Н. Адамчук // Управление риском. – 2001. – № 1. – С. 32-39.
75. Асамбаев Н. Оценка, анализ, измерение и управление рисками / Н. Асамбаев // Управление риском. – 2002. – № 1. – С. 9-18.
76. Балика С. Моделирование и прогнозирование хозяйственного риска / С. Балика // Бизнес-информ. – 1997. – № 22. – С. 53-59.
77. Лапуста М. Г. Риски в предпринимательской деятельности / М. Г. Лапуста, Л. Г. Шаршукова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 224 с.
78. Сердюкова И. Д. Методы анализа финансовых рисков / И. Д. Сердюкова // Бухгалтерский учет. – 1996. – № 6. – С. 54-57.
79. Смирнов В. В. Страховая защита от рисков при реализации продукции по договорам купли-продажи по базисам поставки / В. В. Смирнов. – М. : Издательский центр “Анкил”, 1997. – 232 с.
80. Любанов А. Риск-менеджмент / А. Любанов, С. Филин, А. Чугунов // Ресурсы, Информация, Снабжение, Конкуренция. – № 5-6, 1999. – С. 45-56.
81. Артеменко В. Б. Комплексная оценка инновационного риска / В. Б. Артеменко, Ю. В. Журавлев // Управление риском. – 2003. – № 1. – С. 5-9.
82. Балашова Н. Е. Построение системы риск-менеджмента в финансовой компании / Н. Е. Балашова // Менеджмент в России и за рубежом. – 2002. – № 4. – С. 104-111.

83. Плиса В. Й. Управління ризиком фінансової стійкості підприємства / В. Й. Плиса // Фінанси України. – 2001. – № 1. – С. 67-72.
84. Бузько С. Совершенствование управления экономическим риском на предприятии / С. Бузько // Бизнес Информ. – 1998. – № 6. – С. 83-85.
85. Харко А. Ю. Ризики в управлінні фінансовою діяльністю / А. Ю. Харко В. Ю. Харко // Фінанси України. – 2002. – № 7. – С. 79-84.
86. Гольдштейн Г. Я. Стратегический инновационный менеджмент: тенденции, технологии, практика / Г. Я. Гольдштейн. – Таганрог : Изд-во ТРТУ, 2002.
87. Козьменко О. В. Традиционные методы управления риском / О. В. Козьменко // Риск-менеджмент инноваций / Т. А. Васильева, О. Н. Диденко, А. А. Епифанов, О. В. Козьменко [и др.]. – Сумы: “Деловые перспективы”, 2005. – С. 84-97.
88. Боков В. В. Предпринимательские риски и хеджирование в отечественной и зарубежной экономике : учебное пособие / академия русских предпринимателей / В. В. Боков, П. В. Забелин, В. Г. Федотов. – М. : ПРИОР, 1999. – 128 с.
89. Современный бизнес : учебник в 2 т. Т. 2 / пер. с англ. Д. Дж. Речмен, М. Х. Мескон, К. Л. Боуви, Дж. В. Тилл. – М. : Республика, 1995. – 479 с.
90. Вітлінський В. В. Ризик у менеджменті / В. В. Вітлінський, С. І. Наконечний. – К. : “Борисфен-М”, 1996. – 336 с.
91. Филин С. Преодоление рискозависимости (часть 1) / С. Филин, М. Брук, А. Федорова // Ресурсы, Информация, Снабжение, Конкуренция. – 2002. – № 1. – С. 56-65.
92. Филин С. Преодоление рискозависимости (часть 2) / С. Филин, М. Брук, А. Федорова // Ресурсы, Информация, Снабжение, Конкуренция. – 2002. – № 2. – С. 24-32.
93. Филин С. Преодоление рискозависимости (часть 3) / С. Филин, М. Брук, А. Федорова // Ресурсы, Информация, Снабжение, Конкуренция. – 2002. – № 3. – С. 39-47.
94. Загорий Е. Оптимизация выбора способов снижения риска в аспекте инвестирования природоохранной деятельности предприятий / Е. Загорий // Економіст. – 2002. – № 11. – С. 32-34.
95. Опарін В. М. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. – К. : КНЕУ. – 2006.
96. Ходаківська В. П. Ринок фінансових послуг: теорія і практика : навчальний посібник / В. П. Ходаківська, В. В. Беляєв. – К. : ЦУЛ, 2002. – 616 с.
97. Романенко О. Р. Фінанси : підручник / О. Р. Романенко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 312 с.
98. Леоненко П. М. Теорія фінансів : навчальний посібник / за загальною ред. О. Д. Василика / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко, А. А. Ільєнко та ін. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 480 с.

99. Финансы : учебник для вузов / под ред. проф. М. В. Романовского, проф. О. В. Врублевской, проф. Б. М. Сабанти. – М. : Издательство “Перспектива”; Издательство “Юрайт”, 2000. – 520 с.
100. Райзберг Б. А. Курс экономики : учебник / под ред. Б. А. Райзберга / Б. А. Райзберг. – М. : ИНФРА–М, 1997. – 720 с.
101. Иванов В. М. Финансовый рынок : конспект лекций / В. М. Иванов. – К. : МАУП, 1999. – 112 с.
102. Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія) : навчальний посібник / В. М. Опарін. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : КНЕУ, 2001. – 240 с.
103. Іваницька О. М. Фінансові ринки : навч. посібник / О. М. Іваницька. – К. : Вид.-во УАДУ, 1999. – 96 с.
104. Андрушків Т. І. Роль банків у розвитку фінансового ринку України : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук.
105. Ходаківська В. П. Територіальна організація фінансового ринку України : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / В. П. Ходаківська. – Київ, 2000.
106. Шелудько В. М. Фінансовий ринок : навчальний посібник / В. М. Шелудько. – К. : Знання-прес, 2002. – 535 с.
107. Смолянська О. Ю. Фінансовий ринок : навчальний посібник / О. Ю. Смолянська. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 384 с.
108. Гармаш Д. В. Страхование защиты профессиональных участников финансового рынка в Российской Федерации : диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – М. : Финансовая академия при правительстве РФ, 2005.
109. Школьник І. О. Фінансовий ринок України: сучасний стан і стратегія розвитку : монографія / І. О. Школьник. – Суми : Мрія, УАБС НБУ, 2008. – 348 с.
110. Shkolnyk I. The peculiarities of the financial market development in Ukraine / I. Shkolnyk, O. Kozmenko // Investment Management and Financial Innovations. International Research Journal. Volume 5, Issue 1. – 2008. – P. 104–112.
111. Маслова С. О. Фінансовий ринок : навчальний посібник / С. О. Маслова, О. А. Опалов. Друге видання, виправлене. – К. : Каравела, 2003. – 344 с.
112. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг : закон України від 12 липня 2001 року № 2664-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
113. Краснова И. Маркетинг ждать не может / И. Краснова // Страхование ревью. – 1996. – № 5.
114. Сербиновский Б. Ю. Страхование дело : учебное пособие для вузов / Б. Ю. Сербиновский, В. Н. Гарькуша. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000.
115. Гомелля В. Б. Основы страхового дела : учебное пособие / В. Б. Гомелля. – М. : СИМИНТЕК. – 1998.

116. Феоктистова Н. А. Формирование системы методов диагностики региональных страховых рынков : диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Н. А. Феоктистова. – Хабаровская государственная академия экономики и права. – 2005. – 190 с.
117. Цыганов А. А. Институциональное развитие страхового рынка Российской Федерации : автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук / А. А. Цыганов. – М. : РАГС при президенте РФ. – 2007.
118. Турбина К. Е. Тенденции развития мирового рынка страхования / К. Е. Турбина. – М. : Анкил, 2000.
119. Юргенс И. Системный подход к определению понятия “национальная система страхования” / И. Юргенс // Страховое дело. – 2000. – № 8.
120. Мамедов А. А. Категория “финансы” в финансово-правовом регулировании в сфере страхования / А. А. Мамедов // Страховое дело. – 2004. – № 5.
121. Концепція розвитку страхового ринку в Україні на період 2005-2010 років : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України № 369-р від 23 серпня 2005 року.
122. Фурман В. М. Страховий ринок України: стан, проблеми розвитку та шляхи їх розв’язання / В. М. Фурман // Фінанси України. – 2004. – № 12. – С. 131–139.
123. Силласте Г. Рынок страховых услуг и его потребитель / Г. Силласте // Финансы. – 1997. – № 10. – С. 44–47.
124. <http://www.moody.com>.
125. <http://www.dfp.gov.ua> – офіційний сайт Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг
126. Хорін Л. Страхування: інституціональна риторика на фоні системного хаосу / Л. Хорін // Фінансовий ринок України. – 2004. – № 6–7.
127. <http://insurancetop.com>.
128. Василенко А. Інвестиційна діяльність страхових компаній: стратегія та пріоритети / А. Василенко, В. Тринчук // Страхова справа. – 2006. – № 3. – С. 42-59
129. Власенко О. О. Розвиток страхового ринку України / О. О. Власенко // Фінанси України. – 2005. – № 8. – С. 140-144.
130. Віленчук О. М. Перестраховання екологічних ризиків: стан та перспективи розвитку в Україні / О. М. Віленчук // Фінанси України. – 2006. – № 11. – С. 90-97.
131. <http://www.ueic.com.ua> – офіційний сайт ЗАТ “Українська екологічна страхова компанія”.
132. <http://www.ingo.com.ua> – офіційний сайт Акціонерної страхової компанії “ІНГО Україна”.
133. <http://www.credo-classic.com> – офіційний сайт страхової компанії “Кредо-Класік”.

134. <http://www.guarantee.com.ua> – офіційний сайт страхової компанії “Гарантія”.
135. Про перевезення небезпечних вантажів : закон України від 6 квітня 2000 року № 1644-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
136. Про затвердження “Порядку і правил проведення обов’язкового страхування відповідальності суб’єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків під час перевезення небезпечних вантажів” : постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2002 року № 733.
137. Про заходи щодо запобігання надзвичайним ситуаціям під час перевезення небезпечних вантажів автомобільним транспортом : постанова Кабінету Міністрів України від 29 січня 1999 року № 104.
138. Про затвердження Порядку і правил проведення обов’язкового страхування відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров’ю людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів : постанова Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2002 року № 1219.
139. Про затвердження Правил дорожнього перевезення небезпечних вантажів : наказ Міністерства Внутрішніх Справ України від 26 липня 2004 року № 822.
140. Про затвердження Положення про здійснення контролю за дотриманням вимог законодавства у сфері страхування при перевезенні небезпечних вантажів залізничним транспортом : наказ Міністерства транспорту України від 19 листопада 2003 року № 898.
141. Про затвердження Інструкції з організації перевезень вантажів повітряним транспортом : Наказ Міністерства транспорту України від 15 липня 2004 року № 630.
142. Про затвердження Порядку і правил проведення обов’язкового страхування цивільної відповідальності суб’єктів господарювання за шкоду, яка може бути заподіяна пожежами та аваріями на об’єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об’єкти та об’єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварій екологічного і санітарно-епідеміологічного характеру : постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 року № 1788.
143. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : закон України від 8 лютого 1995 року № 35/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
144. Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення : закон України від 13 грудня 2001 року № 2893-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.

145. Про обов'язкове страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду : постанова Кабінету Міністрів України від 23 червня 2003 року № 953.
146. Про затвердження Порядку і правил формування, розміщення та обліку страхових резервів з обов'язкового страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду : розпорядження Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України від 13 листопада 2003 року № 123.
147. Про угоди про розподіл продукції : закон України від 14 вересня 1999 р. № 1039-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
148. Про екологічну експертизу : закон України від 9 лютого 1995 року № 45/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
149. Про охорону навколишнього природного середовища : закон України від 25 червня 1991 року № 1264-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
150. Про екологічний аудит : закон України від 24 червня 2004 року № 1862-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
151. Про утворення Національного агентства екологічних інвестицій України : постанова Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2007 року № 612.
152. Про відходи : закон України від 5 березня 1998 року № 189/98-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
153. Про пестициди і агрохімікати : закон України від 2 березня 1995 року № 86/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
154. Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю : закон України від 19 червня 2003 року № 978-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
155. Про природно-заповідний фонд України : закон України від 16 червня 1992 року № 2456-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
156. Про оподаткування прибутку підприємств : закон України від 28 грудня 1994 року № 334/94-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
157. Проект Закону України “Про екологічне страхування” від 21 травня 2002 року № 1046 та Проект Закону України “Про екологічне страхування” 1046/П від 6 вересня.2002 року.
158. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : постанова Верховної Ради України від 5 березня 1998 року № 188/98-ВР.

159. Воронин А. А. Устойчивое развитие – миф или реальность / А. А. Воронин // Математическое образование. – 2005. – № 1(12). – С. 59–68.
160. Ганкевич Т. В. Формирование концепции устойчивого развития экономики с учетом экологического фактора : дисс. ... канд. экон. наук : 08.00.01, 08.00.05 / Т. В. Ганкевич. – СПб. : РГБ, 2006. – (Из фондов Российской Государственной Библиотеки).
161. Марков Ю. Г. Социальные факторы экологически устойчивого развития / Ю. Г. Марков // Закономерности социального развития: ориентиры и критерии моделей будущего". Ч. II. – Новосибирск : РАН СО, 1994. – С. 29–33.
162. Опшор Й. Экономические инструменты устойчивого развития / Й. Опшор. – М. : Мир науки, 1991. – Т. 35. – № 1. – С. 9–14.
163. Мажаров М. Управление устойчивым развитием / М. Мажаров // Электронная библиотека “Наука и техника” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // [http://www. N-T.ru](http://www.N-T.ru).
164. Основи стійкого розвитку : навч. посібник / за заг. ред. д.е.н., проф. Л. Г. Мельника. – Суми : Університетська книга, 2005. – 654 с.
165. Онищенко А. М. Економіко-математичне моделювання екологічно збалансованого розвитку економіки : дис. ... канд. экон. наук : 08.03.02 / А. М. Онищенко. – Київ, 2003.
166. Герасимчук З. В. Еколого-економічні основи формування та реалізації регіональної політики сталого розвитку (питання методології та методики) : дис. ... д-ра экон. наук : 08.10.01 / З. В. Герасимчук – Львів, 2002.
167. Economic Instrument of Sustainable Development. ECOTEC Research and Consulting [Електронний ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.europer.eu.int>.
168. Яковец Ю. В. О разработке глобальной многомерной межцивилизационной модели и геоцивилизационного атласа / Ю. В. Яковец [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.rags.ru>
169. Шаров С. Ю. Учет экологического фактора в рамках системы макроэкономической информации (на примере водных ресурсов) : автореф. дисс... канд. экон. наук / С. Ю. Шаров. – Москва, 2004.
170. Результати прогнозно-аналітичного дослідження за окремими тематичними напрямками Державної програми / керівник тематичного напрямку – член-кореспондент НАН України Данилишин Б. М., матеріал підготували к.е.н. Коваленко А.О., к.е.н. Заєць Р.В.
171. Фофанов В. П. Кризис мировой цивилизации и судьба России: новая реальность и новая онтология // Закономерности социального развития ориентиры и критерии моделей будущего : сборник. Ч. I. – Новосибирск : РАН СО, 1994. – С. 47–58.
172. Башмаков И. Политика, меры и инструменты смягчения последствий изменения климата / И. Башмаков, К. Джебма. Национальный и международный аспекты.

173. О местных и региональных экономических инструментах защиты окружающей среды : материалы Конгресса местных и региональных властей Совета Европы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.coe.int>.
174. Веклич О. Економічний механізм природокористування: аналіз дієвості / О. Веклич // Вісник НАН України. – № 8. – 2001.
175. Герасимов И. П. Методологические проблемы экологизации современной науки / И. П. Герасимов // Вопросы философии. – 1978. – № 11. – С. 61–72.
176. Залунин И. В. Экологизация производства: сущность, содержание, факторы / И. В. Залунин. – Владивосток : ДВГУ, 1989. – 144 с.
177. Краснов Е. В. Теоретико-методологические аспекты экологизации природопользования / Е. В. Краснов // Экологические императивы устойчивого развития России. – (Серия “Россия накануне 21 века”). – Вып. 5. – СПб. : Петрополис, 1996. – С. 23–30.
178. Экология и экономика природопользования : учебник для вузов / под ред. проф. Э. В. Гирусова. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 455 с.
179. Жадан А. А. Саморегулирование и регулирование экстерналий рынка : автореф. дисс. ... канд. экон. наук / А. А. Жадан. – Саратов, 2006.
180. Ендерс А. Економіка навколишнього середовища / А Ендерс. / пер. з нім. – К. : Либідь, 1995. – 168 с.
181. Экологическая доктрина Российской Федерации : распоряжение Правительства Российской Федерации от 31 августа 2002 г. № 1225-р // Сибирское отделение Российской академии наук, Новосибирск. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.sbras.nsc.ru>.
182. Караева Н. В. Основные факторы и экономический механизм экологического управления состоянием ОПС / Н. В. Караева // Актуальные проблемы устойчивого развития / под общей ред. И. В. Недина, Е. И. Сухина. – К. : Знание Украины, 2003. – С. 107–116.
183. Жиденко К. М. Проблеми та перспективи впровадження екологічного страхування в Україні / К. М. Жиденко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://forinsurer.com/public/03/01/01/197>.
184. Азаренков Г. Регіональні чинники розвитку страхової діяльності в Україні / Г. Азаренков // Фінанси України. – 2005. – № 7. – С. 147–154.
185. Білик Р. Деякі аспекти формування та реалізації стратегії сталого природокористування в регіоні / Р. Білик // Регіональна економіка. – 2008. – № 1. – С. 91–98.
186. Васенко В. Механізм страхування у вільній економічній зоні / В. Васенко // Фінанси України. – 2005. – № 10. – С. 136–142.
187. Орлов А. И. Проблемы управления экологической безопасностью / А. И. Орлов, В. Н. Федосеев // Менеджмент в России и за рубежом. – № 6. – 2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cfin.ru/press/management/2000-6/08.shtml>

188. Абалкина И. Л. Страхование экологических рисков (из практики США) / И. Л. Абалкина. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 88 с.
189. Моткин Г. А. Основы экологического страхования / Г. А. Моткин. – М. : Наука, 1996. – 192 с.
190. Голуб А. А. Экономические механизмы управления глобальными природными процессами / А. А. Голуб, К. Г. Гофман // Экономика и математические методы. – Т. 28, вып. 5–6. – С. 687–695.
191. Екологічний менеджмент : навч. посіб. / ред. В. Ф. Семенова, О. Л. Михайлюк. – К. : Знання, 2006. – 366 с.
192. Науменкова С. В. Напрямки розвитку страхового ринку України в контексті міжнародних інтеграційних процесів / С. В. Науменкова, Ю. С. Конопліна // Вісник Української академії банківської справи. – 2005. – № 2 (19). – С. 15–22.
193. Островерхова Р. Е. Податкове регулювання ринку страхових послуг в Україні : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.08 “Гроші, фінанси і кредит” / Р.Е. Островерхова; Нац. ун-т Держ. податкової служби України. – Ірпінь, 2007. – 20, [1] с.
194. Матеріали Світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.worldbank.org>
195. Матеріали Азіатського банку розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.adb.org/financialsector/default.asp>.
196. Матеріали групи Світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://siteresources.worldbank.org>.
197. Доклад: Глобальное потепление приведет к глобальной экономической катастрофе [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.grani.ru/Economy/m.113643.html>.
198. The Economics of Climate Change. The Stern Review. Nicholas Stern. Cabinet Office – HM Treasury, 2006, UK.
199. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2008/01/pdf/c4.pdf>.
200. 10 главных опасностей для мировой экономики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.kf-forex.ru>.
201. Матеріали інформаційного порталу polpred.com [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.britain.polpred.ru>.
202. Галкина М. Климат ударит по экономике / М. Галкина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vz.ru/society/2008/7/8/184907.html>.
203. Баринов А. Глобальное потепление развяжет энергетическую войну / А. Баринов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.utro.ru/articles>.
204. Матеріали екологічного департаменту штату Вашингтон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ecy.wa.gov/climatechange/economic_impacts.htm.
205. Матеріали інформаційного агентства РИА-НОВОСТИ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rian.ru/world>.
206. Мировой банк и углеродное финансирование. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.undp.uglemetan.ru>.

Додаток А

Таблиця А1

Надходження страхових платежів і страхові виплати за видами страхування в цілому по Україні за 2005 рік

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Всього з усіх видів страхування:	13 829 994,9	8 769 444,1	26,5	2 599 596,2
Види страхування інші, ніж страхування життя	13 379 176,7	8 318 833,7	27,8	2 583 552,7
Страхування життя	450 818,2	450 610,4	3,6	16 043,5
Всього з добровільних видів страхування (крім життя):	12 328 643,6	7 350 462,5	27,9	2 321 898,3
Страхування від нещасних випадків	211 884,4	184 561,0	10,8	20 162,2
Медичне страхування (безперервне страхування здоров'я)	362 327,6	353 157,2	64,2	228 343,2
Страхування здоров'я на випадок хвороби	98 175,7	93 659,3	34,8	36 144,5
Страхування залізничного транспорту	5 273,0	4 348,9	0,4	17,0
Страхування наземного транспорту (крім залізничного)	2 129 514,3	1 900 058,7	44,6	943 273,5
Страхування повітряного транспорту	15 354,3	8 222,0	77,0	8 016,9
Страхування водного транспорту (морського внутрішнього та інших видів водного транспорту)	25 930,5	21 509,9	29,3	7 094,1
Страхування вантажів та багажу (вантажобагажу)	1 129 356,0	483 278,9	0,8	4 366,2
Страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ	1 589 783,4	927 128,1	4,6	45 470,4
Страхування іншого майна	2 125 133,6	1 194 267,8	5,6	76 575,5
Страхування цивільної відповідальності власників наземного транспорту (включаючи відповідальність перевізника)	49 476,0	46 898,7	25,2	11 824,5
Страхування відповідальності власників повітряного транспорту (включаючи відповідальність перевізника)	3 061,3	1 453,6	0,0	0,0
Страхування відповідальності власників водного транспорту (включаючи відповідальність перевізника)	7 871,5	7 620,4	1,7	132,1
Страхування іншої відповідальності перед третіми особами	430 311,2	226 778,9	10,1	23 064,1

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страховання кредитів (у тому числі відповідальності позичальника за непогашення кредиту)	513 836,3	336 574,9	29,0	100 512,4
Страховання інвестицій	2 134,5	2 109,0	0,0	0,0
Страховання фінансових ризиків	3 446 396,8	1 494 939,7	43,1	792 158,1
Страховання судових витрат	39,9	39,9	0,0	0,0
Страховання виданих гарантій (порук) та прийнятих гарантій	131 790,9	13 507,3	0,2	23,2
Страховання цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухо-небезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварії екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру	59 114,2	42 409,6	0,0	19,9
Страховання цивільної відповідальності інвестора, в тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей, за угодою про розподіл продукції, якщо інше не передбачено такою угодою	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання майнових ризиків за угодою про розподіл продукції у випадках, передбачених Законом України "Про угоди про розподіл продукції"	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання фінансової відповідальності, життя і здоров'я тимчасового адміністратора та ліквідатора фінансової установи	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання майнових ризиків при промисловій розробці родовищ нафти і газу у випадках, передбачених Законом України "Про нафту і газ"	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання медичних та інших працівників державних і комунальних закладів охорони здоров'я та державних наук. установ (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Держбюджету України) на випадок захворювання на інфекційні хвороби, пов'язаного з виконанням ними проф. обов'язків в умовах підвищеного ризику зараження збудниками інфекційних хвороб	0,0	0,0	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страхування відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров'ю людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів	123,7	91,1	0,0	0,0
Страхування персоналу ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, а також державних інспекторів з нагляду за ядерною та радіаційною безпекою безпосередньо на ядерних установках від ризику негативного впливу іонізуючого випромінювання на їхнє здоров'я за рахунок коштів ліцензіатів	17,8	17,8	0,0	0,0
Страхування об'єктів космічної діяльності (наземна інфраструктура), перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням Національного космічного агентства України	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування цивільної відповідальності суб'єктів космічної діяльності	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування об'єктів космічної діяльності (космічна інфраструктура), які є власністю України, щодо ризиків, пов'язаних з підготовкою до запуску космічної техніки на космодромі, запуском та експлуатацією її у космічному просторі	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування відповідальності щодо ризиків, пов'язаних з підготовкою до запуску космічної техніки на космодромі, запуском та експлуатацією її у космічному просторі	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при перевезенні небезпечних вантажів	37 627,0	33 003,2	0,1	35,8
Страхування професійної відповідальності осіб, діяльність яких може заподіяти шкоду третім особам, за переліком, встановленим Кабінетом Міністрів України	1,0	1,0	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страхування відповідальності власників собак (за переліком порід, визначених Кабінетом Міністрів України) щодо шкоди, яка може бути заподіяна третім особам	15,5	15,5	6,4	1,0
Страхування цивільної відповідальності громадян України, що мають у власності чи іншому законному володінні зброю, за шкоду, яка може бути заподіяна третій особі або її майну внаслідок володіння, зберігання чи використання цієї зброї	8 529,5	8 529,3	0,4	30,1
Страхування тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків у випадках та згідно з переліком тварин, встановленими Кабінетом Міністрів України	158,0	157,0	0,0	0,0
Страхування відповідальності суб'єктів туристичної діяльності за шкоду, заподіяну життю чи здоров'ю туриста або його майну	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування відповідальності морського судновласника	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування медичних витрат	50 992,2	50 348,2	48,7	24 720,4
Добровільне особисте страхування	723 379,9	681 725,8	44,5	309 370,3
Добровільне майнове страхування	11 114 543,7	6 385 985,1	26,9	1 977 507,3
Добровільне страхування відповідальності	490 720,0	282 751,6	12,3	35 020,7
Всього з недержавного обов'язкового страхування:	954 209,4	872 047,5	19,7	176 962,5
Медичне страхування іноземних громадян, які тимчасово перебувають на території України	16 816,9	13 900,9	9,9	1 378,7
Особисте страхування медичних і фармацевтичних працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Держбюджету України) на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини при виконанні ними службових обов'язків	65,1	65,1	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Особисте страхування працівників відомчої (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) та сільської пожежної охорони і членів добровільних пожежних дружин (команд)	48 382,1	39 526,7	0,0	0,0
Страхування спортсменів вищих категорій	627,3	627,3	0,0	0,0
Страхування життя і здоров'я спеціалістів ветеринарної медицини	125,3	125,3	1,0	1,3
Особисте страхування від нещасних випадків на транспорті	85 300,8	72 977,5	2,0	1 489,1
Авіаційне страхування цивільної авіації	104 239,2	92 120,6	11,6	11 836,4
Страхування відповідальності морського перевізника та виконавця робіт, пов'язаних із обслуговуванням морського транспорту, щодо відшкодування збитків, завданих пасажиром, багажу, пошти, вантажу, іншим користувачам морського транспорту та третім особам	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів (за звичайними договорами)	456 835,5	445 242,4	26,0	116 720,2
Страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів (за додатковими договорами)	121 224,7	111 356,3	35,5	42 542,8
Страхування засобів водного транспорту	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування врожаю с.-г. культур і багаторічних насаджень державними с.-г. підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків с.-г. підприємствами всіх форм власності	3 455,9	3 349,2	86,8	2 907,2
Страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту	11 542,6	8 524,3	0,0	0,0
Страхування працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України), які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, в тому числі здійснюють догляд за особами, які страждають на психічні розлади	7,3	7,3	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страхування ліній електропередач та перетворюючого обладнання передавачів електроенергії від пошкодження внаслідок впливу стихійних лих або техногенних катастроф від протиправних дій третіх осіб	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування відповідальності виробників (постачальників) продукції тваринного походження, ветеринарних препаратів, субстанцій за шкоду, заподіяну третім особам	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування предмета іпотеки від ризиків випадкового знищення, випадкового пошкодження або псування	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування фінансової відповідальності управителя майном за збитки при здійсненні управління цим майном	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування від ризиків загибелі або пошкодження нерухомості, набутої в результаті управління майном	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування фінансових ризиків неотримання, невчасного отримання та отримання не у повній сумі платежів за договорами про іпотечні кредити та платежів за іпотечними сертифікатами	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування будівельно-монтажних робіт забудовником відповідно до Закону України "Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю"	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування відповідальності забудовника перед третіми особами відповідно до Закону України "Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю"	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування життя, в тому числі:	450 818,2	450 610,4	3,6	16 043,5
За договорами страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника недержавного пенсійного фонду	4 829,6	4 829,6	0,4	18,1

Продовж. табл. А1

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
За договорами страхування, якими передбачено досягнення застрахованою особою визначеного договором пенсійного віку	40 540,9	40 540,9	2,0	825,6
За іншими договорами накопичувального страхування	356 471,7	356 471,7	2,6	9 473,7
За договорами страхування життя лише на випадок смерті	18 087,0	18 086,8	16,3	2 940,3
За іншими договорами страхування життя	21 889,0	21 681,4	12,8	2 785,8
Державне страхування	96 323,7	96 323,7		84 691,9

Таблиця А2

Надходження страхових платежів і страхові виплати за видами страхування в цілому по Україні за 2006 рік

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Всього з усіх видів страхування:	12 853 498,2	7 482 834,1	20,7	1 894 214,1
Види страхування інші, ніж страхування життя	12 532 243,6	7 161 622,1	21,5	1 884 508,6
Страхування життя	321 254,6	321 212,0	3,0	9 705,5
Всього з добровільних видів страхування (крім життя):	11 518 813,3	6 218 543,8	21,5	1 679 080,3
Страхування від нещасних випадків	151 414,4	111 793,9	24,5	47 260,9
Медичне страхування (безперервне страхування здоров'я)	254 935,4	253 962,4	66,9	169 965,8
Страхування здоров'я на випадок хвороби	83 962,5	81 261,0	44,1	36 026,1
Страхування залізничного транспорту	233 645,0	232 821,7	0,1	184,4
Страхування наземного транспорту (крім залізничного)	1 217 736,0	1 039 177,7	49,2	568 896,8
Страхування повітряного транспорту	10 172,2	5 848,5	31,0	2 076,3

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страхування водного транспорту (морського внутрішнього та інших видів водного транспорту)	20 808,0	18 380,9	24,6	5 343,7
Страхування вантажів та багажу (вантажобагажу)	1 165 652,1	582 942,8	1,5	9 000,2
Страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ	1 215 783,4	759 564,4	2,8	21 460,2
Страхування іншого майна	2 017 035,2	984 700,4	8,5	76 575,5
Страхування цивільної відповідальності власників наземного транспорту (включаючи відповідальність перевізника)	49 262,8	45 715,2	23,8	10 951,5
Страхування відповідальності власників повітряного транспорту (включаючи відповідальність перевізника)	2 420,3	1 954,5	1,8	36,0
Страхування відповідальності власників водного транспорту (включаючи відповідальність перевізника)	6 790,1	6 652,1	5,4	362,3
Страхування іншої відповідальності перед третіми особами	414 145,1	190 157,6	19,6	37 410,0
Страхування кредитів (у тому числі відповідальності позичальника за непогашення кредиту)	516 013,0	371 683,4	5,1	80 981,8
Страхування інвестицій	13 596,1	13 385,3	0,0	0,0
Страхування фінансових ризиків	4 056 140,6	1 473 505,0	26,4	566 879,0
Страхування судових витрат	502,8	45,9	0,0	0,0
Страхування виданих гарантій (порук) та прийнятих гарантій	59 030,9	16 187,4	1,7	281,7
Страхування цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухо-небезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварії екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру	49 031,9	35 209,2	0,2	72,9
Страхування цивільної відповідальності інвестора, в тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей, за угодою про розподіл продукції, якщо інше не передбачено такою угодою	0,0	0,0	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страховання майнових ризиків за угодою про розподіл продукції у випадках, передбачених Законом України "Про угоди про розподіл продукції"	0,2	0,2	0,0	0,0
Страховання фінансової відповідальності, життя і здоров'я тимчасового адміністратора та ліквідатора фінансової установи	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання майнових ризиків при промисловій розробці родовищ нафти і газу у випадках, передбачених Законом України "Про нафту і газ"	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання медичних та інших працівників державних і комунальних закладів охорони здоров'я та державних наук. установ (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Держбюджету України) на випадок захворювання на інфекційні хвороби, пов'язаного з виконанням ними професійних обов'язків в умовах підвищеного ризику зараження збудниками інфекційних хвороб	1,9	1,9	0,0	0,0
Страховання відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров'ю людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів	160,8	126,6	0,0	0,0
Страховання персоналу ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, а також державних інспекторів з нагляду за ядерною та радіаційною безпекою безпосередньо на ядерних установках від ризику негативного впливу іонізуючого випромінювання на їхнє здоров'я за рахунок коштів ліцензіатів	5,9	5,9	0,0	0,0
Страховання об'єктів космічної діяльності (наземна інфраструктура), перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням Національного космічного агентства України	0,0	0,0	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страхування цивільної відповідальності суб'єктів космічної діяльності	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування об'єктів космічної діяльності (космічна інфраструктура), які є власністю України, щодо ризиків, пов'язаних з підготовкою до запуску космічної техніки на космодромі, запуском та експлуатацією її у космічному просторі	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування відповідальності щодо ризиків, пов'язаних з підготовкою до запуску космічної техніки на космодромі, запуском та експлуатацією її у космічному просторі	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при перевезенні небезпечних вантажів	40 336,1	33 208,1	0,3	180,5
Страхування професійної відповідальності осіб, діяльність яких може заподіяти шкоду третім особам, за переліком, встановленим Кабінетом Міністрів України	6,4	6,4	0,0	0,0
Страхування відповідальності власників собак (за переліком порід, визначених Кабінетом Міністрів України) щодо шкоди, яка може бути заподіяна третім особам	24,1	24,1	8,3	2,0
Страхування цивільної відповідальності громадян України, що мають у власності чи іншому законному володінні зброю, за шкоду, яка може бути заподіяна третій особі або її майну внаслідок володіння, зберігання чи використання цієї зброї	4 543,6	4 543,4	0,3	14,3
Страхування тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків у випадках та згідно з переліком тварин, встановленими Кабінетом Міністрів України	148,1	131,1	0,0	0,0
Страхування відповідальності суб'єктів туристичної діяльності за шкоду, заподіяну життю чи здоров'ю туриста або його майну	2,4	1,1	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страхування відповідальності морського судновласника	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування медичних витрат	29 767,6	28 803,8	54,5	16 060,1
Добровільне особисте страхування	520 079,9	475 821,1	52,3	269 313,0
Добровільне майнове страхування	10 526 115,2	5 498 243,4	18,9	1 361 007,7
Добровільне страхування відповідальності	472 618,2	244 479,3	19,9	48 759,7
Всього з недержавного обов'язкового страхування:	931 134,8	860 782,7	14,2	127 253,7
Медичне страхування іноземних громадян, які тимчасово перебувають на території України	10 975,4	9 416,4	11,8	1 108,6
Особисте страхування медичних і фармацевтичних працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Держбюджету України) на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини при виконанні ними службових обов'язків	97,6	96,7	0,0	0,0
Особисте страхування працівників відомчої (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) та сільської пожежної охорони і членів добровільних пожежних дружин (команд)	42 167,1	36 859,1	0,0	17,2
Страхування спортсменів вищих категорій	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування життя і здоров'я спеціалістів ветеринарної медицини	126,9	126,9	7,1	9,0
Особисте страхування від нещасних випадків на транспорті	69 099,3	61 815,1	2,0	1 303,5
Авіаційне страхування цивільної авіації	118 218,2	110 080,0	11,0	13 605,6
Страхування відповідальності морського перевізника та виконавця робіт, пов'язаних із обслуговуванням морського транспорту, щодо відшкодування збитків, завданих пасажиром, багажу, пошти, вантажу, іншим користувачам морського транспорту та третім особам	0,0	0,0	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страховання цивільної відповідальності власників транспортних засобів (за звичайними договорами)	431 446,9	420 326,4	17,7	74 912,1
Страховання цивільної відповідальності власників транспортних засобів (за додатковими договорами)	127 462,6	113 346,4	29,4	35 980,7
Страховання засобів водного транспорту	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання врожаю с.-г. культур і багаторічних насаджень державними с.-г. підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків с.-г. підприємствами всіх форм власності	2 041,2	1 801,7	2,6	47,2
Страховання цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту	35 102,5	33 520,3	0,0	0,0
Страховання працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України), які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, в тому числі здійснюють догляд за особами, які страждають на психічні розлади	22,1	22,1	0,0	0,0
Страховання ліній електропередач та перетворюючого обладнання передавачів електроенергії від пошкодження внаслідок впливу стихійних лих або техногенних катастроф від протиправних дій третіх осіб	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання відповідальності виробників (постачальників) продукції тваринного походження, ветеринарних препаратів, субстанцій за шкоду, заподіяну третім особам	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання предмета іпотеки від ризиків випадкового знищення, випадкового пошкодження або псування	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання фінансової відповідальності управителя майном за збитки при здійсненні управління цим майном	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання від ризиків загибелі або пошкодження нерухомості, набутої в результаті управління майном	0,0	0,0	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страховання фінансових ризиків неотримання, невчасного отримання та отримання не у повній сумі платежів за договорами про іпотечні кредити та платежів за іпотечними сертифікатами	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання будівельно-монтажних робіт забудовником відповідно до Закону України "Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю"	113,6	113,6	0,0	0,0
Страховання відповідальності забудовника перед третіми особами відповідно до Закону України "Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю"	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання життя, в тому числі:	321 254,6	321 212,0	3,0	9 705,5
За договорами страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника недержавного пенсійного фонду	58,2	58,2	1,4	0,8
За договорами страхування, якими передбачено досягнення застрахованою особою визначеного договором пенсійного віку	38 023,9	38 023,9	2,8	1 058,4
За іншими договорами накопичувального страхування	256 683,3	256 683,3	2,5	6 288,9
За договорами страхування життя лише на випадок смерті	10 334,0	10 334,0	10,7	1 110,0
За іншими договорами страхування життя	16 155,2	16 112,6	7,7	1 247,4
Державне страхування	82 295,5	82 295,5		78174,6

**Надходження страхових платежів і страхові виплати за видами страхування
в цілому по Україні за 2007 рік**

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Всього з усіх видів страхування:	18 008 225,5	12 353 783,5	31,4	4 212 971,2
Види страхування інші, ніж страхування життя	17 224 362,9	11 570 376,7	33,4	4 189 004,2
Страхування життя	783 862,6	783 406,8	3,0	23 967,0
Всього з добровільних видів страхування (крім життя):	15 764 753,5	10 217 502,3	34,8	3 876 005,4
Страхування від нещасних випадків	330 722,4	276 146,5	10,4	29 065,9
Медичне страхування (безперервне страхування здоров'я)	485 125,4	452 830,0	71,8	327 520,3
Страхування здоров'я на випадок хвороби	116 534,9	111 264,5	26,6	31 962,4
Страхування залізничного транспорту	18 518,6	13 608,2	0,0	5,2
Страхування наземного транспорту (крім залізничного)	3 889 798,2	3 403 873,0	48,4	1 765 629,6
Страхування повітряного транспорту	10 524,2	7 488,4	10,3	1 067,8
Страхування водного транспорту (морського внутрішнього та інших видів водного транспорту)	43 647,2	34 081,9	7,1	2 647,9
Страхування вантажів та багажу (вантажобагажу)	1 166 967,1	532 950,2	3,6	22 172,9
Страхування від вогневих ризиків та ризиків стихійних явищ	1 851 573,4	1 142 878,7	20,8	239 120,9
Страхування іншого майна	2 525 544,1	1 534 129,7	4,8	75 196,8
Страхування цивільної відповідальності власників наземного транспорту (включаючи відповідальність перевізника)	79 647,5	68 262,2	15,1	10 720,7
Страхування відповідальності власників повітряного транспорту (включаючи відповідальність перевізника)	375,7	-225,3	-119,2	479,8
Страхування відповідальності власників водного транспорту (включаючи відповідальність перевізника)	7 935,3	7 562,2	2,5	186,6
Страхування іншої відповідальності перед третіми особами	504 678,2	283 125,6	12,6	35 736,5

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страховання кредитів (у тому числі відповідальності позичальника за непогашення кредиту)	815 011,2	598 682,6	37,3	223 440,9
Страховання інвестицій	2 434,6	2 141,9	0,0	0,0
Страховання фінансових ризиків	3 798 383,8	1 658 365,6	53,2	1 076 721,0
Страховання судових витрат	7,2	7,2	0,0	0,0
Страховання виданих гарантій (порук) та прийнятих гарантій	28 462,7	5 211,4	0,0	0,0
Страховання цивільної відповідальності суб'єктів господарювання за шкоду, яку може бути заподіяно пожежами та аваріями на об'єктах підвищеної небезпеки, включаючи пожежовибухонебезпечні об'єкти та об'єкти, господарська діяльність на яких може призвести до аварії екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру	38 726,7	22 630,6	0,1	32,7
Страховання цивільної відповідальності інвестора, в тому числі за шкоду, заподіяну довіклю, здоров'ю людей, за угодою про розподіл продукції, якщо інше не передбачено такою угодою	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання майнових ризиків за угодою про розподіл продукції у випадках, передбачених Законом України "Про угоди про розподіл продукції"	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання фінансової відповідальності, життя і здоров'я тимчасового адміністратора та ліквідатора фінансової установи	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання майнових ризиків при промисловій розробці родовищ нафти і газу у випадках, передбачених Законом України "Про нафту і газ"	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання медичних та інших працівників державних і комунальних закладів охорони здоров'я та державних наук. установ (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Держбюджету України) на випадок захворювання на інфекційні хвороби, пов'язаного з виконанням ними проф. обов'язків в умовах підвищеного ризику зараження збудниками інфекційних хвороб	0,0	0,0	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страхування відповідальності експортера та особи, яка відповідає за утилізацію (видалення) небезпечних відходів, щодо відшкодування шкоди, яку може бути заподіяно здоров'ю людини, власності та навколишньому природному середовищу під час транскордонного перевезення та утилізації (видалення) небезпечних відходів	117,1	85,1	0,0	0,0
Страхування персоналу ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, а також державних інспекторів з нагляду за ядерною та радіаційною безпекою безпосередньо на ядерних установках від ризику негативного впливу іонізуючого випромінювання на їхнє здоров'я за рахунок коштів ліцензіатів	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування об'єктів космічної діяльності (наземна інфраструктура), перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням Національного космічного агентства України	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування цивільної відповідальності суб'єктів космічної діяльності	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування об'єктів космічної діяльності (космічна інфраструктура), які є власністю України, щодо ризиків, пов'язаних з підготовкою до запуску космічної техніки на космодромі, запуском та експлуатацією її у космічному просторі	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування відповідальності щодо ризиків, пов'язаних з підготовкою до запуску космічної техніки на космодромі, запуском та експлуатацією її у космічному просторі	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування відповідальності суб'єктів перевезення небезпечних вантажів на випадок настання негативних наслідків при перевезенні небезпечних вантажів	39 459,5	31 671,3	0,0	14,0
Страхування професійної відповідальності осіб, діяльність яких може заподіяти шкоду третім особам, за переліком, встановленим Кабінетом Міністрів України	0,0	0,0	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страховання відповідальності власників собак (за переліком порід, визначених Кабінетом Міністрів України) щодо шкоди, яка може бути заподіяна третім особам	25,9	25,9	6,6	1,7
Страховання цивільної відповідальності громадян України, що мають у власності чи іншому законному володінні зброю, за шкоду, яка може бути заподіяна третій особі або її майну внаслідок володіння, зберігання чи використання цієї зброї	4 967,0	4 792,7	1,0	46,5
Страховання тварин на випадок загибелі, знищення, вимушеного забою, від хвороб, стихійних лих та нещасних випадків у випадках та згідно з переліком тварин, встановленими Кабінетом Міністрів України	40,6	40,6	4,4	1,8
Страховання відповідальності суб'єктів туристичної діяльності за шкоду, заподіяну життю чи здоров'ю туриста або його майну	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання відповідальності морського судновласника	0,0	0,0	0,0	0,0
Страховання медичних витрат	88 861,8	0,0	0,0	34 330,2
Добровільне особисте страхування	1 021 244,5	925 358,9	45,1	422 878,8
Добровільне майнове страхування	14 150 872,3	8 933 418,8	34,6	3 406 003,0
Добровільне страхування відповідальності	592 636,7	358 724,6	13,0	47 123,6
Всього з недержавного обов'язкового страхування:	1 427 170,7	1 320 435,8	20,7	276 907,7
Медичне страхування іноземних громадян, які тимчасово перебувають на території України	17 105,9	9 988,5	18,3	1 829,0
Особисте страхування медичних і фармацевтичних працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Держбюджету України) на випадок інфікування вірусом імунодефіциту людини при виконанні ними службових обов'язків	57,2	57,2	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Особисте страхування працівників відомчої (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України) та сільської пожежної охорони і членів добровільних пожежних дружин (команд)	67 082,8	46 829,4	0,0	9,9
Страхування спортсменів вищих категорій	250,0	250,0	0,0	0,0
Страхування життя і здоров'я спеціалістів ветеринарної медицини	129,5	129,5	8,0	10,4
Особисте страхування від нещасних випадків на транспорті	117 319,2	104 473,9	1,9	1 997,6
Авіаційне страхування цивільної авіації	127 938,3	118 891,2	19,5	23 413,6
Страхування відповідальності морського перевізника та виконавця робіт, пов'язаних із обслуговуванням морського транспорту, щодо відшкодування збитків, завданих пасажиром, багажу, пошті, вантажу, іншим користувачам морського транспорту та третім особам	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів (за звичайними договорами)	824 310,4	802 394,0	25,0	201 278,2
Страхування цивільної відповідальності власників транспортних засобів (за додатковими договорами)	146 255,6	137 127,3	30,4	44 357,6
Страхування засобів водного транспорту	0,0	-4,8	0,0	0,0
Страхування врожаю с.-г. культур і багаторічних насаджень державними с.-г. підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків с.-г. підприємствами всіх форм власності	1 796,2	1 754,1	222,4	3 914,8
Страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту	41 282,8	39 072,3	0,0	0,0
Страхування працівників (крім тих, які працюють в установах і організаціях, що фінансуються з Державного бюджету України), які беруть участь у наданні психіатричної допомоги, в тому числі здійснюють догляд за особами, які страждають на психічні розлади	8,4	8,4	0,0	0,0

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
Страхування ліній електропередач та перетворюючого обладнання передавачів електроенергії від пошкодження внаслідок впливу стихійних лих або техногенних катастроф від протиправних дій третіх осіб	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування відповідальності виробників (постачальників) продукції тваринного походження, ветеринарних препаратів, субстанцій за шкоду, заподіяну третім особам	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування предмета іпотеки від ризиків випадкового знищення, випадкового пошкодження або псування	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування фінансової відповідальності управителя майном за збитки при здійсненні управління цим майном	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування від ризиків загибелі або пошкодження нерухомості, набутої в результаті управління майном	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування фінансових ризиків неотримання, невчасного отримання та отримання не у повній сумі платежів за договорами про іпотечні кредити та платежів за іпотечними сертифікатами	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування будівельно-монтажних робіт забудовником відповідно до Закону України "Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю"	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування відповідальності забудовника перед третіми особами відповідно до Закону України "Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю"	0,0	0,0	0,0	0,0
Страхування життя, в тому числі:	783 862,6	783 406,8	3,0	23 967,0
За договорами страхування довічної пенсії, страхування ризику настання інвалідності або смерті учасника недержавного пенсійного фонду	35 440,5	35 440,5	0,1	35,3

Продовж. табл. А3

Види страхування	Основні показники			
	Валові надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Чисті надходження страхових платежів (премій, внесків), тис. грн.	Рівень чистих страхових виплат, %	Страхові виплати (валові), тис. грн.
За договорами страхування, якими передбачено досягнення застрахованою особою визначеного договором пенсійного віку	45 423,4	45 423,4	8,0	3 620,1
За іншими договорами накопичувального страхування	561 895,5	561 895,5	2,4	13 398,8
За договорами страхування життя лише на випадок смерті	33 790,1	33 790,1	9,4	3 184,9
За іншими договорами страхування життя	107 313,1	106 857,4	3,4	3 727,9
Державне страхування	32 438,6	32 438,6	111,3	36 091,1

**УМОВИ ДОБРОВІЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ
ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ
ЗАТ “Українська екологічна страхова компанія”**

1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1.1. Договори страхування укладаються на підставі Закону України “Про страхування”, ліцензій серії АА № 239396 і № 239397 від 31.01.2002, виданих Міністерством фінансів України та Правил страхування відповідальності перед третіми особами за шкоду, заподіяну забрудненням підприємствами навколишнього середовища № 14-4 в редакції від 14.02.2000 (далі – Правила).

1.2. Згідно з даними Умовами ЗАТ “Українська екологічна страхова компанія” (далі – Страховик) зобов’язується за обумовлену в Договорі плату (страховий платіж) при настанні передбаченої в Договорі страхування події (страхового випадку) відшкодувати Страхувальнику або потерпілим третім особам заподіяні внаслідок цієї події збитки майну та/або шкоду життю та здоров’ю (сплатити страхове відшкодування) в межах обумовленої договором страхової суми.

1.3. Страховик надає страховий захист на випадок пред’явлення Страхувальнику третіми особами вимог, заявлених згідно з нормами чинного законодавства України, про відшкодування завданої ним майнової шкоди в межах встановлених Договором лімітів відповідальності.

**2. ОБ’ЄКТ СТРАХУВАННЯ. СТРАХОВИЙ ВИПАДОК.
ВИНЯТКИ ТА ОБМЕЖЕННЯ СТРАХУВАННЯ**

2.1. Об’єктом страхування є майнові інтереси Страхувальника, що не суперечать законодавству України, пов’язані з обов’язком останнього в порядку, передбаченому чинним законодавством, відшкодувати майнові збитки, завдані життю, здоров’ю третіх осіб та (або) їх майну, які знаходяться в зоні впливу шкідливих речовин, що потрапили в навколишнє середовище у зв’язку зі здійсненням Страхувальником статутної діяльності.

2.2. Страховим випадком є виникнення відповідальності Страхувальника за шкоду, заподіяну забрудненням навколишнього середовища життю, здоров’ю та/або майну третіх осіб, що сталася внаслідок:

- пожежі, вибуху газу, удару блискавки, пошкодження в системах електрообладнання, вибуху паро-, паливо-, газопроводів та відповідних сховищ, машин, котлів та агрегатів;
- стихійного лиха;
- падіння повітряних суден на об’єкти, які являють собою екологічну небезпеку;
- технічних несправностей, пошкоджень, що виникли в нормативні строки експлуатації сертифікованого належним чином технічного обладнання.

2.3. Страхування не поширюється на шкоду, завдану третім особам внаслідок:

- ядерного вибуху, впливу радіації або радіоактивного забруднення;
- військових дій, маневрів або інших військових заходів;
- громадянської війни, народних заворушень різного роду та страйків;
- навмисних дій (бездіяльності) з боку керівництва або інших посадових осіб Страхувальника щодо організації робіт на підприємстві, здійснення контролю за безпекою виробництва, станом очисних споруд та навколишнього середовища;
- систематичного викиду шкідливих речовин в навколишнє середовище (постійні викиди та скиди шкідливих речовин, забруднення ґрунту побутовими та промисловими відходами, шумове, світлове, радіоактивне забруднення, яке має постійний характер);
- халатного ставлення персоналу Страхувальника до праці, а також умисного злочину, який привів до аварії та забруднення навколишнього середовища;
- регулярної термічної дії газу, пару, випромінювання, рідини, вологи та будь-яких опадів, включаючи неатмосферні (сажа, кіптява, промисловий пил та ін.);
- обставин, які значно підвищують ступінь ризику, про які було відомо Страхувальнику, але не було повідомлено Страховику;
- неусунення Страхувальником протягом узгодженого зі Страховиком терміну обставин, які помітно підвищують ступінь ризику, про необхідність ліквідації яких відповідно до загальноприйнятих норм Страховик повідомляв Страхувальника;
- порушення законів, постанов, відомчих або виробничих правил, інструкцій та інших нормативних документів;
- управління підприємством персоналом, який не має на це повноважень або прострочив час інструктажу, перепідготовки;
- незабезпечення належної профілактики або неякісної установки, ремонту природоохоронного обладнання, використання понад установлені нормативні строки експлуатації конструкцій, обладнання, матеріалів;
- експлуатації нового обладнання або обладнання після капітального ремонту протягом 18 місяців;
- внутрішніх неполадок природоохоронного обладнання;
- навмисних дій третіх осіб.

2.4. Не підлягають відшкодуванню наступні збитки:

- пов'язані з естетичними наслідками забруднення навколишнього середовища;
- спричинені обставинами, про які Страхувальнику було відомо до початку дії Договору страхування;
- майну, яке розташоване на території, яка належить, займається, використовується, знаходиться під охороною або контролем Страхувальника;

- заподіяні за межами території дії Договору страхування, встановленої при укладанні Договору;
- штрафи та інші санкції.

3. СТРАХОВА СУМА. СТРАХОВА ПРЕМІЯ. МІСЦЕ ДІЇ ДОГОВОРУ СТРАХУВАННЯ

3.1. Страхова сума за Договором страхування встановлюється за згодою Сторін.

3.2. Договором страхування можуть встановлюватись ліміти відповідальності (граничні суми виплати) за збиток, завданий життю та здоров'ю третіх осіб, та за збиток, завданий майну третіх осіб.

3.3. Страхова премія підлягає сплаті Страхувальником на розрахунковий рахунок Страховика протягом 5 (п'яти) днів з дня підписання Договору.

3.4. Місце дії Договору – територія України.

4. ТЕРМІН ДІЇ ДОГОВОРУ. ПОРЯДОК ЗМІНИ УМОВ ДОГОВОРУ СТРАХУВАННЯ

4.1. Договір страхування може бути укладено на строк до 1 року.

4.2. Договір страхування набирає чинності в 00 годин дня, наступного за днем надходження страхової премії на розрахунковий рахунок або в касу Страховика.

4.3. Зміна умов Договору здійснюється за згодою Страхувальника та Страховика на підставі Заяви однієї зі сторін протягом п'яти днів з моменту одержання Заяви іншою Стороною у вигляді додаткової угоди до Договору.

5. ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ СТОРІН

5.1. Страхувальник має право:

- достроково припинити дію Договору страхування;
- під час укладання Договору встановлювати ліміти відповідальності Страховика в межах страхової суми;
- отримати дублікат страхового полісу в разі його втрати.

5.2. Страхувальник зобов'язаний:

- своєчасно сплатити страховий платіж;
- при укладанні Договору надати інформацію Страховику про всі відомі йому обставини, що мають істотне значення для оцінки страхового ризику, і надалі інформувати його про будь-яку зміну страхового ризику;
- здійснити всі можливі заходи щодо запобігання та зменшення збитків, завданих внаслідок настання страхового випадку;
- повідомити Страховика про настання страхового випадку не пізніше ніж через 2 (два) дні (не рахуючи вихідних та святкових днів);
- негайно повідомляти Страховика про всі вимоги, які пред'являють Страхувальнику в зв'язку зі страховим випадком;
- забезпечити участь Страховика в огляді місця страхового випадку, пошкодженого майна та встановлення розміру заподіяної шкоди;

- надати Страховику всю доступну йому інформацію і документацію, яка дозволить йому зробити висновок щодо причин, дії і наслідків страхового випадку, про характер та розмір заподіяного збитку;
- не виплачувати відшкодування, не визнавати частково або цілком вимоги, які пред'являються йому в зв'язку зі страховим випадком, а також не приймати на себе будь-яких прямих або непрямих зобов'язань щодо урегулювання таких вимог без згоди Страховика.

5.3. Страховик має право:

- перевіряти подану Страхувальником інформацію, а також контролювати виконання Страхувальником вимог та умов Договору;
- протягом дії Договору страхування перевіряти стан підприємства, виконання Страхувальником умов Договору, дотримання ним правил (стандартів чи інструкцій) безпеки, технології виробництва, що забезпечує його безпеку, а також правильність повідомлених Страхувальником відомостей;
- надавати право здійснювати нагляд та інспекцію за об'єктом, що знаходиться під страховим захистом, експертам, інспекторам, які мають право нагляду, чи іншим компетентним органам. Якщо Страхувальник перешкоджає представникам Страховика здійснювати нагляд або приховує якісь відомості, Страховик має право достроково припинити дію Договору страхування;
- тимчасово призупинити дію Договору страхування у разі, коли Страхувальник допустив настання обставин, що призвели або можуть привести до збитків до повного їх усунення;
- в будь-який час оглядати місце страхового випадку, не чекаючи повідомлення Страхувальника про настання страхового випадку. Страховик має право відмовити у виплаті страхового відшкодування в разі, коли Страхувальник перешкоджає цьому;
- самостійно з'ясувати причини та обставини страхового випадку та надсилати запити у відповідні органи, які можуть володіти інформацією стосовно страхового випадку та розміру збитку;
- достроково припинити дію Договору;
- відмовити у виплаті страхового відшкодування у випадках, передбачених Правилами та чинним законодавством;
- у разі виникнення причин для сумнівів обґрунтованості (законності) виплати страхового відшкодування, відстрочити його виплату до отримання підтвердження або спростування цих причин відповідними органами;

5.4. Страховик зобов'язаний:

- ознайомити Страхувальника з умовами страхування та Правилами;
- при настанні страхового випадку здійснити виплату страхового відшкодування;
- тримати в таємниці відомості про Страхувальника і його майновий стан, за винятком випадків, передбачених законодавством України.

6. ПОРЯДОК І УМОВИ ВИПЛАТИ СТРАХОВОГО ВІДШКОДУВАННЯ

6.1. Страхове відшкодування виплачується Страховиком на підставі заяви Страхувальника та страхового акта після отримання всіх необхідних документів щодо страхового випадку.

6.2. Перелік документів, що підтверджує настання страхового випадку та розмір збитків:

- аварійний сертифікат, складений експертною комісією, який містить причини та можливі наслідки страхового випадку, в разі настання якого була заподіяна шкода третім особам та навколишньому середовищу;
- письмові вимоги, які пред'явлено Страхувальнику у зв'язку з подією, що сталася;
- рішення суду або висновки експертів, що містить розміри сум, які підлягають відшкодуванню у зв'язку з настанням страхового випадку та які включаються в обсяг відповідальності Страховика за Договором страхування;
- договір страхування;
- інші документи, необхідні для визначення розміру та обставин заподіяних збитків.

6.3. Визначення розміру збитку та суми страхового відшкодування здійснюється Страховиком на підставі рішення суду про розмір збитків, заподіяних третім особам внаслідок забруднення навколишнього середовища.

6.4. Виплата страхового відшкодування здійснюється потерпілим третім особам. В разі самостійної компенсації Страхувальником заподіяного збитку потерпілим третім особам Страховик здійснює виплату страхового відшкодування Страхувальнику після надання Страховику документів, які підтверджують ці виплати.

6.5. Страховик здійснює виплату страхового відшкодування в 5-денний термін (не враховуючи вихідних та святкових днів) з дня прийняття рішення про виплату страхового відшкодування.

7. ПОРЯДОК ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

7.1. Спори за Договором страхування між Страхувальником та Страховиком вирішуються шляхом переговорів.

7.2. Якщо переговори із суперечливих питань не дають результату, вирішення спорів здійснюється в порядку, встановленому діючим законодавством.

8. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СТОРІН

8.1. Невиконання або неналежне виконання Страхувальником умов Договору страхування дає Страховику право відмовити Страхувальнику у виплаті страхового відшкодування.

8.2. За невиконання своїх зобов'язань за Договором страхування Сторони несуть відповідальність згідно з чинним законодавством України.

**ЗАЯВА НА СТРАХУВАННЯ
ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ
ЗАТ “Українська екологічна страхова компанія”**

Перед тим, як відповідати на те чи інше питання, уважно прочитайте текст. Якщо Вам складно дати чітку відповідь на будь-яке запитання, то вкажіть про це, але не залишайте питання без відповіді.

Надання недостовірної або неповної інформації дає право Страховику відмовити у виплаті всього чи частини страхового відшкодування та/або достроково припинити дію Договору страхування. Заповнення цієї Заяви не зобов’язує Сторони укладати Договір страхування. В разі укладання Договору страхування дана Заява стане його невід’ємною частиною.

Страховальник:

1. Повна назва.
2. П.І.Б, посада того, хто заповнює Заяву.
3. Фактична адреса.
4. Юридична адреса.
5. Телефон/факс.
6. Реквізити.

Відомості про підприємство:

1. Вид діяльності.
2. Термін функціонування.
3. Територія (кв.м).
4. Річний фонд заробітної плати на підприємстві.
5. Річний оборот підприємства.

Відомості про виробництво:

1. Чи належить процес виробництва до категорії небезпечних?
2. Опишіть технологічний процес.
3. Сировина та матеріали, що використовуються.
4. Продукція, що виробляється.

Відомості про безпеку на підприємстві:

1. Якщо ви складуєте, перевозите, виробляєте або використовуєте небезпечні для навколишнього середовища речовини, то детально опишіть: природні властивості, специфічні якості, кількість і об’єми, а також стан речовин (рідкі, тверді чи газоподібні).
2. Чи здійснюються вашим підприємством викиди/скиди шкідливих речовин у навколишнє середовище (повітря, ґрунт, воду)?
3. Вкажіть ризик короткострокових та довгострокових викидів.
4. В якому вигляді небезпечні речовини будуть знаходитись у випадку ненавмисного витоку?
5. Чи трапляються наднормативні викиди/скиди шкідливих речовин у навколишнє середовище?
6. Як зберігаються і знищуються відходи виробництва?
7. Якщо є утилізація та захоронення токсичних відходів, опишіть детальніше.

Відомості про наявність та стан природоохоронного обладнання:

1. Опишіть наявне природоохоронне обладнання.
2. Вкажіть термін експлуатації очисних та інших споруд.
3. Чи є на підприємстві система стоку рідин та система відводу газоподібних речовин?
4. Якщо так, то яке обладнання використовуються для попередження витоку зі сховищ і виробничих агрегатів небезпечних речовин?
5. Чи здійснюється профілактичний ремонт природоохоронного обладнання?
6. Якщо так, то як часто?
7. Інші відомості про природоохоронне обладнання та очисні споруди.

Відомості про навколишнє середовище:

1. Кількість та щільність населення.
2. Характер ґрунту.
3. Характер водних джерел, віддаленість від них (включаючи підземні води).
4. Чи береться вода з місцевих природних джерел?
5. Опишіть сусідні з підприємством об'єкти.

Відомості про заходи контролю за станом навколишнього середовища:

1. Яким чином контролюється потенційна небезпека забруднення?
2. Опишіть заходи щодо запобігання забруднюючим викидам, а також можливості для локалізації та зменшення збитків.
3. Чи були за останні 5 років випадки накладання штрафних санкцій з боку органів, що контролюють стан навколишнього середовища?
4. Якщо так, то вкажіть: якими саме органами і в яких розмірах.
5. Інші заходи щодо контролю за станом навколишнього середовища.

Інші відомості:

1. Чи здійснювалось раніше екологічне страхування?
2. Чи укладено договори екологічного страхування з іншими Страховиками в даний час?
3. Чи були за останні 5 років вимоги від осіб, яким було завдано збитків внаслідок забруднення Вашим підприємством навколишнього середовища?
4. Якщо так, то вкажіть: кількість заявлених вимог, коли вимоги були заявлені, розміри претензій, суми виплаченого відшкодування (за останні 5 років).
5. Зазначені вище вимоги розглядалися в судовому порядку чи були врегульовані самостійно?
6. Страховий ризик – нанесення шкоди життю, здоров'ю третіх осіб та/або їх майну внаслідок забруднення навколишнього середовища.
7. Страхова сума (грн.).
8. Ліміти відповідальності (в межах вказаної Вами страхової суми).
9. Нанесення шкоди життю, здоров'ю третіх осіб (грн.).
10. Нанесення шкоди майну третіх осіб (грн.).
11. Термін страхування.
12. Вкажіть бажану дату початку дії страхового захисту.
13. Для оперативного зв'язку з Вами вкажіть, будь ласка, наступне: дата заповнення заяви, час, контактний e-mail.

**ЗАЯВА НА СТРАХУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ПРИ ПЕРЕВЕЗЕННІ НЕБЕЗПЕЧНИХ ВАНТАЖІВ**

ЗАТ “Українська екологічна страхова компанія”

Перед тим, як відповідати на те чи інше питання, уважно прочитайте текст. Якщо Вам складно дати чітку відповідь на будь-яке запитання, то вкажіть про це, але не залишайте питання без відповіді.

Надання недостовірної або неповної інформації щодо об'єкта страхування дає право Страховику відмовити у виплаті всього чи частини страхового відшкодування та/або достроково припинити дію Договору страхування. Заповнення цієї Заяви не зобов'язує Сторони укладати Договір страхування. В разі укладання Договору страхування дана Заява стане його невід'ємною частиною, а інформація, зазначена в ній, є комерційною таємницею.

Страхувальник:

1. Повна назва.
2. Вид діяльності.
3. П.І.Б, посада того, хто заповнює Заяву.
4. Фактична адреса.
5. Юридична адреса.
6. Телефон/факс.
7. Реквізити.

Відомості про перевезення:

1. Найменування небезпечного вантажу.
2. Клас небезпечності.
3. Небезпечні властивості вантажу.
4. Кількість вантажу (вага, об'єм, кількість упакованих місць).
5. Кількість рейсів перевезення.
6. Кількість вантажу, що перевозиться за один раз.
7. Власник вантажу.
8. Вид його діяльності.
9. Попередній маршрут перевезення із вказівкою пунктів прямування.
10. Кінцевий пункт перевезення.
11. Тривалість та відстань одного перевезення.
12. Яким транспортом буде здійснюватись перевезення?
13. Кому буде доставлено вантаж?
14. Вид його діяльності.
15. Як буде використано вантаж у пункті доставки?
16. Номер, дата та вартість контракту на перевезення.
17. Бажаний термін дії страхового захисту.
18. Вкажіть бажану дату початку дії страхового захисту.
19. Для оперативного зв'язку з Вами вкажіть, будь ласка, наступне: дата заповнення заяви, час, контактний e-mail.

Наукове видання

Козьменко Ольга Володимирівна

Страховий ринок України у контексті сталого розвитку

Монографія

Редактор

Н.І. Одарченко

Комп'ютерна верстка

Н.А. Височанська

Дизайн обкладинки

Н.А. Височанська

Підписано до друку 23.05.2008. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 18,1. Умов. друк. арк. 21,6. Тираж 300 пр. Зам. № 851.

Державний вищий навчальний заклад

“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК, № 3160 від 10.04.2008

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40030, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57

